ఇద్దరు 'మధు'ల స్మృతిలో

– రఘు ఠాకూర్

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁜ ⁜ ⁜

1973 వ సంవత్సరములో అనుకుంటా ... మధులిద్దరూ మధ్యప్రదేశ్‌లోని మా ఊరు సాగర్‌లో జరిగిన 'సోషలిస్టు యువజన సభ' కు హాజరైనప్పుడు నాకు వారిద్దరితో పరిచయం కలిగింది. మధు దండావతేగారు ఆ శిక్షణ శిబిరాన్ని ప్రారంభించగా, మధు లిమాయేగారు ముగింపు ఉపన్యాసం యిచ్చారు.

మేం వి.సి.జైన్ ధర్మశాలలో వారిద్దరూ బస చెయ్యడానికి ఏర్పాట్లు చేసాం. ఆ సందర్భంగా వారిద్దరిలోనూ ఉమ్మడిగా ఉండే లక్షణాలను దగ్గరనుంచీ పరిశీలించే అవకాశం నాకు దక్కింది. వారిద్దరూ ఒకదానికొకటి ఎదురుపడి, ఒకదాన్నొకటి దాటి తిరిగి కలిసి ప్రవహిస్తూ సముద్రాన్ని చేరిన రెండు నదుల వంటివారు. కాంగ్రెస్ సోషలిస్ట్ పార్టీలో కలిసి ఉత్సాహంగా పనిచేసిన వారిద్దరూ తమ తమ స్వభావాల కారణంగా వేర్వేరు రాజకీయ పార్టీలలో చేరి మళ్ళీ తిరిగి ఒకే గూటికి చేరారు. వారిద్దరి స్వభావాలతో ఎన్నో పోలికలున్నప్పటికీ

వ్యక్తీకరణలోను ఆచరణ విధానంలోనూ యిద్దరూ భిన్నంగా ఉండేవారు. అంచేత 1948-55 మధ్యకాలంలో సోషలిస్ట్ పార్టీలో కలిసి పనిచేసిన వారిరువురు ఆ తరువాత కాలంలోనూ చేరి విడిపోయారు. మళ్ళీ 1971లో సోషలిస్టు పార్టీలో చేరటం ద్వారా కలిసినవారు 1979లో తిరిగి జనతాపార్టీ, లోక్‌దళ్‌లలో చేరటం ద్వారా విడిపోయారు. జనతాదళ్ ఏర్పాటు సమయంలో వారిద్దరూ మానసికంగా ఏకమయ్యారు. వారిద్దరి స్వభావాలలో గల ఉమ్మడి లక్షణాలను నేను దిగువన యిస్తున్నాను.

1. నిరాడంబరత : ఇద్దరూ ఎంతో నిరాడంబరులు. ఒక సాధారణ కార్యకర్త కూడా ఏ రకమైన సంకోచం లేకుండా వారిని కలిసి అతి సాధారణ విషయాలను చర్చించగలిగేవాడు. గొప్ప నాయకులకుండే హంగు, ఆర్భాటం, భేషజం, వారివద్ద మచ్చుకైనా కనిపించేది కాదు. అదే విధంగా మేధావులు కూడా వారి వద్దకు వెళ్ళి లోతైన చర్చలు చెయ్యగలిగేవారు. సాధారణ కార్యకర్తలకు వారు తమ వంటి కార్యకర్తలుగా కనిపిస్తే మేధావులు వారిలోని పాండిత్యాన్ని గుర్తించగలిగేవారు. మధు దండావతేగారు శిక్షణ శిబిరాన్ని సందర్శించినపుడు తన దుస్తులు తనే ఉతుక్కునేవారు. అతను తనతో కేవలం ఒక చిన్న సంచి మాత్రమే తెచ్చుకునేవారు. ఇక మధులిమాయేగారి విషయానికి వస్తే అతని సంసారమంతా ఒక చిన్న పెట్టెలో పట్టేదే.

2. స్థిరమైన విశ్వాసాలు : తమ విశ్వాసాల పట్ల స్థిరత్వంలో వారికి వారే సాటి. వారెన్నడూ సోషలిస్టు జీవన విధానాన్ని వీడలేదు. జవహర్‌లాల్ నెహ్రూగారి నాయకత్వంలోని బలమైన కాంగ్రెస్‌పార్టీగానీ, లేదా 1971లో శ్రీమతి ఇందిరాగాంధీ నేతృత్వంలోని అత్యంత శక్తివంతమైన కాంగ్రెస్ పవనాలుగానీ వారిని వారి విశ్వాసాలకు దూరం చెయ్యలేకపోయాయి. నెహ్రూ, ఇందిరాగాంధీ లిరువురూ ఈ విషయాన్ని స్వయంగా గుర్తించారు. 1971 ఎన్నికల్లో భారీఎత్తున విజయం సాధించిన శ్రీమతి ఇందిరాగాంధీని మీరెలాగూ సోషలిస్టు విధానాలు అనుసరించాలను కుంటున్నప్పుడు మధులిమాయెగారిని మంత్రివర్గంలోకి ఎందుకు తీసుకొనగూడదు? అని ఎవరో ప్రశ్నించగా, అతన్ని ఏ శక్తీ ఆకర్షించలేదనీ ఆమె జవాబిచ్చారు.

3. ఆదర్శవంతమైన సోషలిస్టు విధానం : మధులిద్దరూ ఆదర్శమైన జీవితాలను గడిపారు. వారి సామాజిక జీవనానికీ, వ్యక్తిగత జీవితాలకూ పెద్ద భేదమేమీ లేదు. వారిద్దరూ కబీరు వంటి జీవితాన్ని గడిపారు. తనకిచ్చిన వస్త్రాలను మలినం చెయ్యలేదని దేవునికి చెప్పిన కబీరు మాదిరే వారి జీవితాలు కూడా గడిచాయి. పుట్టుకతో పవిత్రులైన వారిరువురూ చివరివరకూ పవిత్రులుగానే ఉన్నారు.

4. అధ్యయనం పట్ల ఆసక్తి : ఇరువురూ అధ్యయనానికి సరిపడా సమయం కేటాయించేవారు. ఎంతగా వ్యవహారాల్లో తలమునకలుగా ఉన్నా, తాజా పరిణామాలను ఎప్పటికప్పుడు తెలుసుకుంటూ ఉండేవారు. అలవాటు ప్రకారం వారు రోజూ కొంత సమయాన్ని చదువుకు, రాతకూ కేటాయించేవారు. దండావతే గారు వృత్తిరీత్యా ఉపాధ్యాయుడు కాగా లిమాయెగారు శిక్షణ పొందని ఉపాధ్యాయుడు. లిమాయెగారిని నడిచే గ్రంథాలయము అని చెప్పొచ్చు. అతన్నించి ఎవరైనా, ఎప్పుడైనా ఏ రకమైన సమాచారం కావల్సినా పొందగలిగేవారు (తారీఖులతో సహా).

దండావతేగారు సున్నితమైన హాస్యంతో జవాబిచ్చేవారు. అంచేత అతను చెప్పేది తొందరగా మనసులోకి వెళ్ళేది. కాగా లిమాయెగారు సాధారణంగా ఎంత పెద్దవారి గురించైనా, లేదా ఎంత గొప్ప తత్వం గురించైనా శ్రోతలకు అర్థమయ్యేట్టు సూటిగా, సరళంగా చెప్పేవారు. అతను స్వభావరీత్యా మంచి విశ్లేషకుడు. గొప్ప తాత్వికుడు. దండావతే మంచి చతురతతో ఎంతటి చేదు నిజాన్నైనా కాస్త మధురంగా చెప్పగలిగేవాడు. కాగా లిమాయెగారు అది చేదు మందు అని హెచ్చరించి మరీ రోగి చేత యిష్టంగా చేదుమందుని మింగించ గలిగేవారు.

5. ఋషుల మాదిరి జీవితం : ఇద్దరూ ఋషుల వలె నిరాడంబరముగా జీవించేవారు. గుండెపోటుకి గురయ్యాక, లిమాయెగారిని ఎయిర్ కండిషనర్ ఏర్పాటు చేసుకొమ్మని అతని సన్నిహితులు బలవంతపెట్టినా, అతను అంగీకరించలేదు. అతను చివరి వరకూ తనకంటూ కారు లేకుండానే బ్రతికారు. అతను ఆటోరిక్షా మీదనో, లేదా మోటార్‌సైకిల్ మీదనో ప్రయాణం చేసేవారు. అతనికి తన లక్ష్యమే ముఖ్యం కానీ సౌకర్యాల కోసం ఎన్నడూ వెంపర్లాడలేదు. దండావతేగారి ఆలోచన, జీవనశైలి

కూడా యిదే విధంగా ఉండేవి. అతను కూడా స్కూటర్ లేదా ఏదో ఒక వాహనాన్ని ఉపయోగించేవారు.

కొన్ని విషయాలు, సిద్ధాంతాలకు సంబంధించి మధులిమాయె హఠయోగిలా బాగా మొండిగా ఉండేవారు. లోక్‌సభ ఎన్నికల్లో పరాజయం పొందిన నాయకుడికి రాజ్యసభకు వెళ్ళే హక్కు లేదని అతను బలంగా విశ్వసించేవారు. ఈ పద్ధతిని దొడ్డిదారిన ప్రవేశించడం అని లోహియాగారు విమర్శించేవారు. 1980లో లోక్‌సభ ఎన్నికల్లో ఓడిపోయిన మధులిమాయే గారికి రాజ్యసభకు వెళ్ళమని చాలామంది నాయకులు సూచించారు. చౌదరి చరణ్‌సింగ్‌గారు స్వయంగా నచ్చజెప్ప చూసారు. కానీ లిమాయె ఒప్పుకోలేదు. 1991లో సార్వత్రిక ఎన్నికల్లో పరాజయం పొందేక దండావతేగారిని కూడా రాజ్యసభకు వెళ్ళమని చాలామంది అభ్యర్థించేరు. కానీ అతనికి ఎన్నడూ అటువంటి కోరిక లేదు. సోషలిస్టు సిద్ధాంతాలు ఉపదేశించడం సులువు. కానీ ఆచరించడం చాలా కఠినమైన వ్యవహారం. కానీ మధులిద్దరూ సోషలిస్టు సిద్ధాంతానికి కట్టుబడి తమ జీవితాలను సాగించారు. బీద, గొప్ప, పెద్ద, చిన్న తారతమ్యం లేకుండా అందరినీ సమదృష్టితో చూశారు.

7. స్త్రీ, పురుష సమానత్వం : వారు కేవలం ఈ సిద్ధాంతాన్ని నమ్మడమే కాదు, ఆచరించి చూపించారు. ఈ జంటలు రెండూ దేశ రాజకీయాల్లోనూ, సామాజిక జీవనంలోనూ ఆదర్శమైన జంటలుగా నిలిచాయి. వారు పూర్తిగా ఒకరికొకరు అంకితమై జీవించారు. బూజుపట్టిన ఫ్యూడల్ ఆలోచనలు వారిలో మచ్చుకైనా కనిపించేవి కావు. వారు కేవలం భార్యాభర్తలే కాదు, మంచి స్నేహితులు. చేతిలో చెయ్యి వేసి నడిచిన కామ్రేడ్స్. ప్రమీలగారు తన భర్తకి రాజకీయాల్లోనూ, ఎన్నికల్లోనూ కూడా సహధర్మచారిణిగా ఉండేవారు. కాగా చంపగారు తన భర్తతో రాజకీయ జీవితాన్ని పంచుకున్నారు. కానీ, ఎన్నికల సమయంలో కేవలం వలంటీర్‌గా మాత్రమే పని చేసేవారు. మధుగారు చంపగారికి వంటింట్లో సాయం చేస్తే, ఆమె అతనికి రాజకీయాల్లో సాయపడేవారు. తమ తమ భార్యల స్వతంత్ర వ్యక్తిత్వాల పట్ల మధులిద్దరికీ చాలా గౌరవం ఉండేది. దండావతేగారు ప్రమీలగారిని తన అనుచరురాలిగా కాక ఒక స్వతంత్ర వ్యక్తిగా గుర్తించేవారు. లిమాయె, చంపగార్ల

వ్యవహారం కూడా ఇలానే ఉండేది. వారు నైతిక విలువలతో కూడిన జీవితాలను గడిపేవారు. తమ సిద్ధాంతాలను ఆచరించి చూపించేవారు. మధులిద్దరూ ఎన్నడూ పిడివాదనలు చేసేవారు కాదు. వారిని చూసినవారు వారి ప్రవర్తన, జీవన విధానాన్ని చూసి అబ్బుర పడేవారు.

8. సంపద గూర్చిన ఆలోచనే లేదు : సంపద పోగు చేసుకోవడానికి వారికి ఎన్నో అవకాశాలు వచ్చినా, వారు ఎన్నడూ ఆ దిశగా కన్నెత్తి కూడా చూడలేదు. సమాజం నుంచి నీకు అవసరం అయినంత తీసుకోవడం, నీకు చేతనైనంత సమాజానికి తిరిగివ్వడం అనే సోషలిస్టు సిద్ధాంతానికి వారు కట్టుబడి ఉండేవారు. దండావతేగారు కాస్త మర్యాదగా ఉండే తిరుగుబాటుదారుడు. అయితే లిమాయెగారు కాస్త కోపిష్టి, తిరుగుబాటుదారుడు. వారి కార్యాచరణలోని ఈ తేడాకు కారణం బహుశా వారు పనిచేసిన ప్రదేశాలు, అక్కడి అవసరాలు, వారి భిన్నమైన రాజకీయ కార్యాచరణలు అయి ఉండొచ్చు.

లిమాయెగారు బీహార్ నుంచి లోక్‌సభకు ప్రాతినిధ్యం వహిస్తే, దండావతేగారు మహారాష్ట్ర నుంచి లోక్‌సభకు ప్రతినిధిగా ఉన్నారు. బీహార్ నుంచి అప్పుడప్పుడే పైకి వస్తున్న వెనుకబడిన వర్గాల ఆలోచనా ధోరణిని అర్థం చేసుకోవడం అవసరం. కాగా మహారాష్ట్రలోని స్థిరమైన రాజకీయ వాతావరణం అక్కడి మధ్యతరగతి ఆలోచనా ధోరణిని ప్రతిబింబించేది. అంచేత దండావతేగారు చివరివరకూ ఒకేపార్టీలో కొనసాగాల్సి వచ్చింది. అదే కట్టడంలో ఉంటూ, దాన్ని పడిపోనివ్వకుండా మరమ్మత్తులు చేస్తూ ఉండాల్సి వచ్చింది. కాగా లిమాయెగారు తన రాజకీయ లక్ష్య సాధన కోసం రకరకాల ప్రయోగాలు చేయాల్సి వచ్చింది. తను ఉన్న వ్యవస్థ తన లక్ష్య సాధనకు సరిపోదని అతనికి తోచినప్పుడల్లా అతను దాన్ని పునర్నిర్మించే ప్రయత్నం చేశారు. పాడుబడ్డ యింట్లో కూడా దండావతేగారు విప్లవకారుడిగా జీవించగలిగితే తన విప్లవం కలలను సాకారం చేసుకునేందుకు లిమాయెగారు కొత్త కట్టడాలను నిర్మించారు. ఇవి ఒకే ఆలోచన విధానానికి భిన్న వ్యక్తీకరణలు. దండావతేగారు ఒకే రాజకీయపార్టీని నమ్మడం, లిమాయెగారు ఒకే ఆలోచనా విధానానికి కట్టుబడి ఉండడం అనేవి ఒకే నాణానికి బొమ్మా, బొరుసూ వంటివి.

దండావతేగారు తన కోపాన్నీ, ఆవేశాన్నీ అదుపులో ఉంచుకోగలిగేవారు. లిమాయెగారు వెలిగ్రక్కేవారు. ఇద్దరిలోనూ ఆ కోపం మాటున అపారమైన దయ, కరుణ దాగి వుండేవి. లిమాయెగారు ఒక కార్యకర్తను కఠినంగా మందలించి వెంటనే అతనికి తను స్వయంగా కాఫీ చేసి యిచ్చేవారు. మనసులో ఎంత కోపంగా ఉన్నా, దండావతేగారు ఒక వ్యక్తి బాగోగులు కనుక్కోవడం మరిచేవారు కాదు. అతను కోపాన్ని దిగమింగి దయ, సానుభూతి చూపిస్తే లిమాయెగారు కోప్పడి తరువాత దయ, సానుభూతి చూపేవారు.

9. పార్లమెంటరీ వ్యవహారాలు : ఇద్దరూ గొప్ప పార్లమెంటేరియన్స్. లిమాయెగారు పార్లమెంటరీ నియమ, నిబంధనలలో దిట్ట. అతను తన ఈ జ్ఞానాన్ని తన లక్ష్య సాధనకు ఉపయోగించేవారు. ఏదైనా విషయాన్ని పార్లమెంటులో మళ్ళీ, మళ్ళీ లేవనెత్తి ప్రభుత్వం మెడలు వంచి ఆ పని ఎలా చేయించాలో అతనికి బాగా తెలుసు. ఈ రోజుల్లో పార్లమెంటు నుంచి వాకౌట్ చెయ్యడం ఎంత సాధారణం అయిపోయిందంటే ప్రజలు దాన్ని చూసి నవ్వుకుంటున్నారు. కానీ కొన్నిసార్లు పార్లమెంట్‌ను బాయ్‌కాట్ చెయ్యడం అనేది లక్ష్యసాధనకు ఎంచుకునే తెలివైన మార్గం. చర్చలోనూ, ఓటింగ్‌లోనూ పాల్గొనడం అనేది సభ్యుల బాధ్యత. కానీ ప్రస్తుత కాలంలో అధికార, ప్రతిపక్ష పార్టీలు బాయ్‌కాట్ నాటకాలు వెయ్యడంలో పోటీలు పడుతున్నాయి. తద్వారా అధికారపార్టీ తన తీర్మానాలను ఆమోదింప చేసుకోగలిగితే, ప్రతిపక్ష పార్టీ తమ వ్యతిరేకతను తెలియజేసే నెపంతో తను కర్తవ్యాన్ని విస్మరిస్తోంది. ఈ రకమైన కుట్రల వలన నిజంగా తిరస్కరించబడాల్సిన ఎన్నో తీర్మానాల ఆమోదించబడుతున్నాయి. పేటెంట్ సవరణ చట్టం అలాగే ఆమోదించబడింది.

పార్లమెంట్‌లో ప్రభుత్వానికి వ్యతిరేకంగా తన గళాన్ని బలంగా వినిపించాలని లిమాయె భావించేవారు. అతను సస్పెండ్ అవటానికైనా సిద్ధపడేవారు కానీ బాయ్‌కాట్ చేసి పోరాటాన్ని మధ్యలో వదిలేసేవారు కాదు. పార్లమెంట్‌లో దండావతేగారి ఉపన్యాసాలు వాస్తవాలతోనూ, వాదనలతోనూ నిండి ఉండేవి. అతను అభ్యంతరం చెప్పటానికి నిలుచున్నప్పుడు కూడా ప్రత్యర్థులు అతని మాటలను నిశ్శబ్దంగా మంత్రముగ్ధుల వలె వినేవారు. లిమాయెగారు మాట్లాడటానికి

నిలబడ్డప్పుడు ఎవరి వంతు వస్తుందో అని అధికార యంత్రాంగం గడగడలాడేది. దండావతేగారు మాట్లాడేటప్పుడు సభ చక్కటి ఉపాధ్యాయుడు పాఠం చెప్తున్న తరగతి గదిలా ఉండేది. లిమాయెగారు పులిలా గర్జిస్తే దండావతేగారు సాధువులా ప్రవర్తించే వారు.

ఇద్దరు మధుల జీవితాలు ఆదర్శమైనవీ, ఉదాహరణలుగా నిలబడేవి. సోషలిస్టు ఉద్యమానికి నవజీవం కావాల్సిన ఈ రోజున వారిద్దరి జీవితాలను సమన్వయంతో తరచి చూసి దండావతెగారి తేనెతో, లిమాయెగారి నిమ్మరసాన్ని కలిపి సోషలిస్టు ఉద్యమానికి సరైన పాళ్ళల్లో ఆ మిశ్రమాన్ని అందించాల్సిన అవసరం ఎంతైనా ఉంది. అప్పుడే అవసానదశలో ఉన్న సోషలిస్టు ఉద్యమం బాగుపడుతుంది. విడివిడిగా కూడా వారిద్దరూ ఎంత గొప్పవారంటే కొత్తతరం సోషలిస్టులకు వారి జీవితాలు ఎంతో కొంత నేర్పుతూనే ఉంటాయి.

విలక్షణ ప్రతిభాశాలి మధు

- మృణాళ్ గోరే

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁘ ⁘ ⁘

మధు గారితో మా పరిచయం 1942 నాటిది. జైలు నుంచి విడుదలైన ఆయనను నా భర్త బండూ (స్వ. కేశవ్ గోరే) తమరు సాహసి అని కీర్తిస్తూ మా ఇంటికి తీసుకొచ్చారు. అప్పుడే ఆయనతో నాకు తొలిసారి పరిచయం. ప్రారంభంలో ఆయన మితభాషి, అంతర్ముఖుడుగా కనిపించినా, తన పరిసరాలను శ్రద్ధగా పరిశీలించే వ్యక్తి అని అర్థం అయ్యింది. నాకు బాగా గుర్తు ఉన్న ఒక సంఘటన గురించి చెప్తాను. బాంద్రాకి చెందిన మా మిత్రుడు బాలకృష్ణ వంద కిలోమీటర్ల దూరంలో ఉన్న అమర్ గావ్ (ప్రస్తుతం గుజరాత్‌లో ఉంది) లో ఒక వైద్య శిబిరం నిర్వహించాడు. ఆ శిబిరంలో దాదా నాయక్, నారాయణ్ భీమానీ, ప్రవీణ్ మష్రూవాలా, మాధవ్ అంబే, జగదీష్ సెతల్వాడ్, శ్రీమతి అనీస్ రావ్ వంటి ప్రముఖులు పాల్గొన్నారు. ఈ శిబిరంలో 'స్వాతంత్ర్యం యొక్క చరిత్ర' అనే అంశాన్ని మధులిమాయే, 'సమాజవాదం (సోషలిజం) యొక్క చరిత్ర' అనే అంశాన్ని కేశవ్ గోరే ఎంచుకున్నారు. వీరిద్దరూ శిబిర నిర్వాహణ బాధ్యత తీసుకున్నారు.

శిబిరంలో లోతైన చర్చలు జరిగేవి. అదే సమయంలో మేమంతా సముద్ర తీరాన ఆటపాటలలో కూడా కాలం గడిపాం. అయినా కూడా అధ్యయనం, చర్చల సమయం వచ్చేసరికి మేమంతా ఎంతో శ్రద్ధతో వ్యవహరించే వాళ్ళం. స్వాతంత్ర్యోద్యమ చరిత్ర గురించి, సమాజవాదం (సోషలిజం) గురించి ప్రతి కార్యకర్త తప్పనిసరిగా తెలుసుకోవాలనే షరతు ఉండేది. కార్యకర్తలందరికీ దేశం పట్ల, సమాజం పట్ల వారి బాధ్యతలను వాటిని వారు నిర్వర్తించాల్సిన తీరు గురించి ఈ శిబిరాలలో చక్కగా శిక్షణ నిచ్చేవారు. మధులిమాయే, కేశవ్ గోరే ఇద్దరూ ఈ విషయములను మూలాలనుంచి మాకు చక్కగా వివరించేవారు. ఈ శిబిరం జరుగుతున్న సమయంలోనే నాకు బండూకూ మధు గారి ప్రతిభ స్పష్టంగా తెలిసింది. అప్పటి నుంచే అతని ప్రతిభా పాటవాలతో మేం ప్రభావితులమయ్యాం. శిబిరం జరుగుతున్న సమయంలో ఎ. అన్నా, వినాయక్ కులకర్ణి, సదానంద్ బాగాయిత్ కర్‌లు కూడా వస్తూ ఉండేవారు. ఆ తరువాత కేశవ్ గోరెతో నా వివాహం జరిగింది. ఆ తరువాత మేము బొంబాయికి పశ్చిమాన ఉన్న గోరేగావ్‌లో నివసించ సాగాం. కొన్ని నెలల తర్వాత అంతర్జాతీయ సోషలిస్టు సమ్మేళనంలో పాల్గొనడానికి మధు యూరప్ వెళ్ళారు. బహుశా ఆ సంవత్సరమే ఈ సమ్మేళనంలో భాగంగా కేశవ్ గారు బర్మా వెళ్లడం జరిగింది. యూరప్‌లో ఉన్న కారణంగా మధు మా వివాహానికి హాజరు కాలేకపోయారు. అందుకు ఆయన చాలా చింతించారు. నాకు 'టీ' చాలా యిష్టం. అని అతనికి తెలుసు. అంచేత యూరప్ నుంచి మా కోసం 'టీ సెట్' బహుమతిగా తెచ్చారు. ఆ రోజుల్లో మా వంటి సాధారణ కార్యకర్తలకు "టీ సెట్" చాలా గొప్ప విశేషమే మరి! ఆ "టీ సెట్" ని నేను యిప్పటికీ భద్రంగా ఉంచాను.

మధు ఆలోచనలు ఎప్పుడూ దూకుడుగానే ఉండేవి. అతను సాహసి. దేనికి భయపడేవాడు కాదు. ఉన్నది ఉన్నట్టుగా మాట్లాడేవాడు. అతనికి సాధారణ ప్రజానీకం యొక్క సమస్యల పట్ల స్పష్టమైన అవగాహన ఉండేది. అంచేత ఏ ప్రణాళిక వేసినా, లేదా ఏ అడుగు వేసిన దాని పర్యవసానాలు అయిదారు సంవత్సరాల తరువాత కూడా ఎలా ఉంటాయనేది అతను అంచనా వెయ్యగలిగేవాడు. అంచేత అతని వ్యాఖ్యలు కూడా పదనుగానే ఉండేవి. అతని ఈ నిశితమైన దృష్టిని నేను తెలుసుకోగలిగాను. సామాన్య జనాలను కలుసుకోవడం,

వారి మాటలను శ్రద్ధగా వినడం, వాటిని విశ్లేషించి, సమస్యలకు సమాధానాలు అన్వేషించడం ఇదే అతని కార్యశైలి. ఇది క్లిష్టమైనదే అయినా, సమస్యను మూలల్నినుంచి పరిష్కరించే విధానం యిదే మరి.

నాకు బాగా గుర్తు. మేం గోవా సత్యాగ్రహంలో పాల్గొనడానికి వెళ్ళాలని నిర్ణయించుకున్నప్పుడు మధు గోవా సామాజిక, ఆర్థిక, చారిత్రక విషయాలను మాకు వివరించారు. సిద్ధాంతాలను, సిద్ధాంతాలతోనే మార్చాలని ఆయన భావించేవారు.

అంచేత ఏదైనా ఆందోళన లేదా సత్యాగ్రహంలో పాల్గొంటున్నా కార్యకర్త లందరికీ ఆ నేపథ్యానికి సంబంధించిన విషయ పరిజ్ఞానం తప్పనిసరిగా ఉండాల్సి వచ్చేది. ఇటువంటి కార్యశైలి వలన కార్యకర్తలు దారి తప్పిపోరు. సరి కదా లక్ష్యసాధనకు తమను తాము అంకితం చేసుకుంటారు. అతను కార్యకర్తల ఆలోచనా విధానాన్ని ఎంతగా పటిష్టపరిచేవాడంటే వారు తమ ఆలోచనలను ప్రేమించేవారు. ఆ తరం సోషలిస్టులను చూస్తే ఇప్పుడు కూడా మీరు ఆ విషయాన్ని గమనిస్తారు. ఆ సమయంలో గోవాలో హింస ఎంతగా ప్రజ్వరిల్లేదంటే ఎవరైనా సరే సత్యాగ్రహం, ఆందోళన వంటి పదాలు వాడటానికి కూడా భయపడి పోయేవారు. పాలకుల దమన నీతి, హింసకాండ ఆ స్థాయిలో ఉండేవి. ఆ పరిస్థితులను గమనించిన మేం అక్కడికి వెళ్ళటం సరైన పనేనా అని మధు గారిని ప్రశ్నించాం. అప్పుడాయన పూర్తి విశ్వాసంతో ఇలా అన్నారు. “నేనక్కడకు వెళ్ళడానికి నిర్ణయించుకున్నాను” అని మాలో కొంతమంది చింతాక్రాంతులై ఉండడం చూసి, అతను “భయం అణిచివేతకు బలం చేకూరుస్తుంది” అన్నారు. ఈ సత్యాగ్రహం అక్కడి శాసకులకు బహిరంగంగా సందేశం ఇవ్వడమే కాక వారి దమన నీతిని వ్యతిరేకిస్తుందని అతని అభిప్రాయం. మధు గారి ఈ మాటలు మాకు ధైర్యాన్నిచ్చాయి.

మధు గారు గోవా వెళ్ళారు. అక్కడ అతనిపై దౌర్జన్యం చేసారని వార్తలొచ్చాయి. అక్కడ అతన్ని కొట్టారని, ఆ దౌర్జన్యంలో అతను ప్రాణాలు కోల్పోయారని ఇక్కడి దినపత్రిక ‘లోకమాన్య’ లో మొదటి పుటలో వార్త వచ్చింది. అదంతా చదివి మేం చాలా ఆందోళన చెందాం. నేను బొంబాయిలోనే ఉన్నాను.

ఆ సమయంలో మొరార్జీ దేశాయ్ గారు మహారాష్ట్ర ముఖ్యమంత్రిగా ఉన్నారు. అతని ఏదో సమావేశంలో పాల్గొనడానికి గోరేగావ్‌లోని ఫిల్మిస్తాన్ స్టూడియోకి వచ్చారు. నేను పరుగు పరుగున అతని వద్దకు వెళ్లి ఈ వార్త సంగతి చెప్పగా అతను తేలిగ్గా కొట్టి పారేస్తూ "సత్యాగ్రహం చెయ్యడానికి వెళ్ళాడు కదా! మరింక ఆందోళన దేనికి?" అన్నారు.

నేను ఇంకొంచెం గాభరా పడడం చూసి "అది తప్పుడు వార్త. నేను విషయం కనుక్కున్నాను. దెబ్బలాటలో బాగా గాయలయితే అయ్యాయి. ఆసుపత్రిలో చేర్చారు" అన్నారతను. అది విన్నాక మనసుకి కాస్త ఊరట కలిగింది.

సోషలిస్టు పార్టీ స్థాపించే నాటికి మధు గోవా సత్యాగ్రహం కథానాయకునిగా బాగా ప్రసిద్ధి చెందాడు. అప్పటికి అతను అక్కడే జైలులో ఉన్నారు. బందూ అతనికి క్రమ పద్ధతిలో ఉత్తరాలు వ్రాస్తూ కొత్త పార్టీ రూపు రేఖలు, కార్యక్రమాల గూర్చి తెలియజేస్తూ ఉండేవారు. చంప కూడా అతన్ని కలవడం కోసం గోవా వెళ్తూ, వస్తూ ఉండేది. మధు గారి ఈ సాహసం వలన మా కార్యకర్తలందరి మనోస్థైర్యము పెరిగింది. అతను చేసిన ఈ కార్యాన్ని ఎంత ప్రశంసించినా తక్కువే మరి.

ఆ తరవాత బీహార్‌లోని ముంగేర్ ఎన్నికలలో పోటీ చేస్తున్నప్పుడు నేను అతని సాహసాన్ని మరోసారి ప్రత్యక్షంగా చూశాను. ఇది 1964 నాటి సంగతి. అతను తొలిసారిగా ముంగేర్ నుంచి పోటీ చేసారు. మేమంతా బొంబాయి నుంచి వెళ్ళాం. అప్పట్లో ఎన్నికలలో ఇంత ఖర్చు లేదు, ఇంత హంగామా లేదు. మేం ఒక మార్వాడి ధర్మశాలలో బస చేసాం. అక్కడే భోజనం అది చేసేవాళ్ళం. బీహార్‌కి చెందిన నాయకుడు కపిల్ దేవ్ సింహ్ మా అందరికీ ప్రచారానికి దిశా నిర్దేశం చేసేవాడు. మధు గారికి బీహార్‌లో మొదట్నుంచి జనాదరణ బాగా ఉండేది. కానీ ఎన్నికలలో దిగిన వారానికి, కార్యకర్తలు లేని వెలితి కొట్టొచ్చినట్టు కనిపించింది. అప్పుడు నేను గోరేగావ్‌లో ఉన్న మా కార్యకర్తలకు తంతి పంపించాను. మా వద్ద మంచి కార్యకర్తల జట్టు ఉండేది. వాళ్లంతా చందాలు వేసుకుని ఎలాగో ఒకలాగా తంటాలు పడి బీహార్ చేరుకున్నారు.

వాళ్ళ రాకతో మా ప్రచారానికి కొత్త ఊపు వచ్చింది. ఆ ఎన్నికల్లో మధు గారు భారీ మెజారిటీతో గెలుపొందారు. లోక్‌సభలో అడుగుపెడుతూనే బీహార్‌కు, బీహార్‌లోని పేదరికానికి సంబంధించిన ప్రశ్నలను సంధించారు. ఆ ప్రశ్నల గూర్చి దేశమంతటా చర్చ జరిగింది. ఆ రోజుల్లో టీవీలు లేవు గానీ లోక్‌సభలో మధుగారు ఏం మాట్లాడారో, ఏం చర్చలు జరిగాయి అనే విషయాలను రేడియోలో వినడానికి ప్రజలు చాలా ఆసక్తికరంగా ఉండేవారు. లోక్‌సభలో ప్రశ్నలను లేవనెత్తడం, వాటితో పాలకుల నోరు మూయించడం అనే మధు గారి విలక్షణ శైలి దేశ రాజకీయాలలో చాలా తొందరగా ప్రసిద్ధి చెందింది. అతి తక్కువ కాలంలో మధుగారు ఒక గొప్ప పార్లమెంటీరియన్‌గా పేరు పొందారు. దేశ ప్రజలంతా అతని గూర్చి తెలుసుకోవడానికి, అతని ఉపన్యాసాలు వినడానికి ఉత్సుకత చూపసాగారు.

మా పెళ్లైన కొత్తలోనే కేశవ్ గారు "అంతర్రాష్ట్ర సమాజ్ వాద్" (అంతర్జాతీయ సోషలిజం) అనే పుస్తకాన్ని వ్రాసారు. ఈ పుస్తకానికి బహుమతి కూడా లభించింది. మహారాష్ట్రకు చెందిన నలుగురైదుగురు కార్యకర్తలు ఈ పుస్తకం వ్రాయడం, చదవడంలో తోడ్పడ్డారు. రాజకీయాలలో విలువలు క్షీణిస్తే కార్యకర్తలు భ్రమపడే ప్రమాదం ఉందని వారు భావించేవారు. ఈ రోజులలోని పతనమైన రాజకీయ పరిస్థితి చూస్తే అది ముమ్మాటికి నిజం అని నాకు అనిపిస్తోంది. నాయకుల, కార్యకర్తల విచార శూన్యత రాజకీయాలను భ్రష్టమార్గం పట్టించింది.

కేశవ్ గారి ఆకస్మిక మరణం మధు, ఇంకో నలుగురైదుగురు బృంద సభ్యులకు శరఘాతంలా తగిలింది. ఆ రోజుల్లో ఒక ద్వైమాసిక పత్రిక (రెండు నెలలకొకసారి వచ్చే పత్రిక) ప్రచురింపబడేది.

'రచన' అనే పేరుతో ప్రచురించబడే ఆ పత్రిక చైతన్యశీల ఆలోచనా స్రవంతిలో జనామోదాన్ని పొందింది. మా స్నేహితులందరం ఆ పత్రికను ఎంతో ఇష్టంగా చదివేవాళ్ళం. మహారాష్ట్రలోని ఆలోచనా పరుల వద్దకి ఈ పత్రిక చేరడానికి కేశవ్ గొరె, మధులిమాయ్, అణసానె, వినాయక కులకర్ణి, సదానంద్ భాగాయిత్కర్ లు బాగా కృషి చేశారు. ఈ పత్రికను చదివిన పాఠకులు చాలామంది మహారాష్ట్ర సోషలిస్టు ఉద్యమంలో పాల్గొనడానికి ముందుకు వచ్చారు. ఆ రోజుల్లోనే యూరప్‌కి

వెళ్ళిన మధుగారు అక్కడి ప్రభుత్వాలు అనుసరిస్తున్న చక్కని పథకాల సూచిని చూసి వచ్చారు. ఆ సూచీ ఆధారంగా కార్యకర్తల కోసం హెల్త్ క్యాంప్ మొదలైనవి నిర్వహించడం ప్రారంభించాం.

సభలో తమ సంఖ్యాబలం తక్కువగా ఉన్నప్పుడు సభా నియమాలను అనుసరిస్తూనే వీలైనన్ని ఎక్కువ ప్రశ్నలను ఎలా అడగవచ్చు అనే విషయాన్ని మధుగారు తన అనుచరులందరికీ నేర్పించారు. మనమంతా పేద ప్రజల ప్రతినిధులం కనుక వారి తరఫున వీలున్నన్ని ప్రశ్నలు అడగాల్సిన బాధ్యత మనపై ఉందని అతను ఎల్లప్పుడూ చెప్పేవారు. పేదల గొంతులను విన్పించాలని, వారి బాధలను తీర్చాలని ఆయన చెప్పేవారు. సభ్యులందరికీ సభలో మాట్లాడటానికి మధుగారు తర్ఫీదు నిచ్చేవారు. సభలో మాట్లాడటానికి మధుగారు నిల్చునేసరికి సూదిపడ్డా విన్పించేంత నిశ్శబ్దం సభలో అలుముకునేది. అతను ఆధారాలతో, అంకెలతో సహా ఎంత పటిష్టంగా తన వాదనను వినిపించేవారంటే పాలకులు నిరుత్తరులయ్యేవారు. సభా నియమాలన్నీ అతనికి బాగా ఎరుకే. సభలో అతను ఎల్లప్పుడూ తన అంతరాత్మ ప్రబోధం మేరకే నడుచుకునేవారు.

హక్కు దొరకలేదు

– కిషన్ పట్నాయక్

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁂

మధులిమాయే గారంటే నాకు మొదటి నుంచీ గౌరవం, ఈర్ష్య, ఒక రకమైన అసంతృప్తి ఉండేవి. మధుగారంటే ఈర్ష్య ఎందుకో చెప్తాను. వ్యక్తిగానూ, రాజకీయనేతగానూ ఆయన ఎంత ఎత్తున ఉండేవారంటే ఆ ఎత్తుకి నేనెప్పటికీ ఎదగలేక పోయాను. మరి! అతనంతటి విద్వాంసుడిని కాలేకపోయాను. అంతటి కళాప్రేమికుడిని కూడా కాలేకపోయాను. గోవా సత్యాగ్రహ కాలంలో అతను పడ్డ కష్టాలు, ముంగేర్ ఎన్నికల సమయంలో తనపై జరిగిన దాడులను అతను సమర్థంగా ఎదుర్కొన్న తీరు ఇలాంటి అనుభవాలేవీ నాకు లేవు మరి! అంచేత ఎక్కడో నా ధైర్యం అతని కంటె తక్కువ స్థాయిలో ఉన్నట్టే! 1980వ సంవత్సరం తరువాత అతను ఏ దళంలోనూ సభ్యుడిగా లేరు. ఏ పదవిలోనూ లేరు. లోక్‌సభనీ, రాజకీయాలనూ మధు ఎంతగా ప్రభావితం చేసారంటే ఆ స్థానానికి నేనెన్నటికీ ఎదగలేను.

అతని పట్ల ఈర్ష్యగా ఉందని చెప్పడానికి నాకే మాత్రం సంకోచం లేదు. ఎందుకంటే ఆ ఈర్ష్యలో ద్వేషం ఏ మాత్రం లేదు. బహుశా నేను అమితంగా ప్రేమించే వారిపట్ల ఈర్ష్య చూపడం నా స్వభావం అనుకుంటాను. నా ఈర్ష్యకు కారణం అదే. 1968వ సంవత్సరం నుంచే రాజకీయాలలో నేను మధుగారితో వేరుగా ఉంటూ వచ్చాను. అతని వైఖరి పట్ల నాకు చాలా అసమ్మతి ఉండేది. కానీ రెండు సందర్భాలలో తప్ప ఎన్నడూ నేను అతన్ని గట్టిగా విమర్శించలేదు. అయ్యో, మధుగారు ఇలా ఎందుకు చెయ్యరు? అని మాత్రమే అనుకునేవాడిని.

ఆ రెండు సందర్భాలలో ఒకటి శ్రీ వి.వి. గిరిగారిని రాష్ట్రపతి అభ్యర్థిగా నిలిపే సందర్భం. గిరిగారు ప్రధానమంత్రి శ్రీమతి ఇందిరాగాంధీ నిలిపిన అభ్యర్థి. ఆ రోజుల్లో రాజ్ నారాయణ్‌గారు, మధులిమాయేగారు ఒకే దళంలో ఉండేవారు. గిరిగారి అభ్యర్థిత్వాన్ని సమర్థించాలని వారిద్దరూ కలిసి నిర్ణయం తీసుకున్నారు. ఆ నిర్ణయాన్ని రాతపూర్వకంగా ప్రకటించారు. మా ఉద్దేశ్యంలో ఇది మా దళం యొక్క కాంగ్రెస్ వ్యతిరేక భావాలకు భిన్నంగా ఉన్న నిర్ణయం. దళ విధానాలు కాంగ్రెస్‌కి వ్యతిరేకమైనవని ప్రకటించిన మేం ఈ రకంగా కాంగ్రెస్ అనుకూల వైఖరి అవలంబించడం మాకేమాత్రం నచ్చలేదు. రెండవ సందర్భం సుమారు 1980వ సంవత్సర కాలంలోనిది. మధుగారు సోవియట్ దేశపు విధానాల ఉచ్చులో చిక్కుకుంటున్నారేమోనని మాకు తోచింది. చాలాసార్లు మిత్రుల వద్ద, పరిచయస్థుల వద్ద నేనీ విషయాన్ని ప్రస్తావించడం జరిగింది. నా మాటలు అతన్ని చేరాయో, లేదో నాకైతే తెలియదుగానీ యితరులు కూడా ఈ రకమైన ఆలోచన చేసే ఉంటారు. తరవాత తొందరలోనే మధుగారు సర్దుకున్నారు.

వయసులో మధుగారు నాకంటే కొంచెం పెద్ద. కానీ నా కంటె చాలాకాలం ముందు నుంచీ సోషలిస్టు ఉద్యమంలో ఉన్నారు. నేను సోషలిస్టు పార్టీ ఒక రాష్ట్రశాఖ కార్యదర్శిగా ఉన్నప్పుడు అతను జాతీయస్థాయి సంయుక్త కార్యదర్శిగా ఉన్నారు. అప్పటికే ఒక పుస్తకం రాసి ఉన్నారు. కమ్యూనిస్ట్ ఉద్యమాన్ని నేను ఒక విద్యార్థిలా ప్రారంభం నుంచీ తెలుసుకోవాలనుకున్నాను. ఒడిశాలోని నా మార్గదర్శకులు మధులిమాయేగారు రచించిన "కమ్యూనిస్ట్ పార్టీ; వాస్తవాలు, అబద్ధాలు" అనే ఆంగ్ల గ్రంథాన్ని చదవమని సలహా ఇచ్చారు. కానీ ఆ పుస్తకం చదివి నేను చాలా అసంతృప్తికి గురయ్యాను. నేను కమ్యూనిస్ట్ ఉద్యమం బలాలు,

బలహీనతలు రెండూ తెలుసుకోవాలనుకున్నాను. కమ్యూనిస్ట్ ఉద్యమం ఎందుకు ప్రపంచమంతటా విస్తరించి ఉంది. సోషలిస్ట్ ఉద్యమంతో పోలిస్తే వారి విధానాలు ఎక్కువ విప్లవాత్మకంగా ఎందుకుంటాయి? అనే ప్రశ్నలకు నాకు జవాబులు దొరకనే లేదు. కేవలం కమ్యూనిస్టుల జాతీయ, అంతర్జాతీయ వ్యవహారాలకు సంబంధించిన వాస్తవాలు మాత్రమే తెలిసాయి. కానీ దీనంతటికీ బాధ్యత అప్పటి పార్టీ ప్రధాన కార్యదర్శి అశోక్ మెహతాగారిదే అని నా ఉద్దేశ్యం. అశోక్ మెహతాగారి ప్రభావంతోనే ఈ పుస్తకం రాయబడిందని నా అభిప్రాయం. అశోక్ మెహతాగారు రచించిన 'ప్రజాస్వామ్య సోషలిజం' అనే పుస్తకం నాకు బాగా నచ్చింది. అందులో కమ్యూనిస్ట్ వ్యతిరేకత లేదు. కానీ రాజకీయపరంగా అతను కమ్యూనిస్ట్ సిద్ధాంత వ్యతిరేకి. కమ్యూనిస్ట్ వ్యతిరేక భావజాలం అంటే కమ్యూనిజానికి వ్యతిరేకులైన పెట్టుబడిదారులు రెచ్చగొట్టగా ప్రపంచమంతటా వ్యాపించిన ఒక ఆలోచనా స్రవంతి. భారతీయ సోషలిస్టులలో ఎక్కువశాతం మంది ఈ ఆలోచనా స్రవంతి బాధితులే.

అశోక్ మెహతాగారు 'డెమొక్రటిక్ రీసెర్చ్ సర్వీస్' అనే ప్రచురణ సంస్థను ప్రారంభించినప్పుడు అతని ఉద్దేశ్యాలు మరింతగా స్పష్టమయ్యేయి. కమ్యూనిస్ట్ వ్యతిరేక సాహిత్యాన్నీ, భావజాలాన్నీ ప్రచురించి, ప్రచారం చెయ్యటమే ఈ సంస్థ ముఖ్య ఉద్దేశ్యంగా ఉండేది. మధులిమాయే గారి పుస్తకం ఈ సంస్థ ద్వారా ప్రచురింపబడలేదు. ఈ సంస్థతో మధులిమాయే గారికి సంబంధం కూడా లేదు. అశోక్ మెహతాగారి నుంచి మధులిమాయేగారు వేరు పడ్డారని స్పష్టమయింది. తదుపరి కొంతకాలంలోనే అశోక్ మెహతాగారి రాజకీయవాదానికి వ్యతిరేకంగా మధుగారు నిలబడ్డారు. అప్పట్నుంచీ మధుగారంటే మా మనస్సుల్లో ఒక ప్రేమభావం ఏర్పడింది. 1967వ సంవత్సరం తర్వాత అతనితో మాకెన్ని విభేదాలు ఏర్పడినా మా మనసులో అతని పట్ల ఈ ప్రేమ తొలగిపోలేదు. రాజకీయాలకు సంబంధించిన మకిలి ఏదీ అతని జీవితాన్ని అంటకపోవడమే దానికి కారణం కావచ్చు.

లోక్‌సభ సభ్యుడిగా అతని స్థానం ఎంతో ఉన్నతమైనది. మంత్రుల అవినీతి మీద అతని దాడి ఎంత పదునుగా ఉండేదంటే గొప్ప గొప్ప నాయకులు కూడా అతనంటే భయపడేవారు. 1964-67 మధ్యకాలంలో లోక్‌సభలో అతని ఎదుగుదలకు నేను ప్రత్యక్షసాక్షిని. పార్లమెంట్ వ్యవహారాలు, రాజ్యాంగం పట్ల

అతని జ్ఞానం అద్వితీయం. స్వాతంత్ర పోరాట కాలంనాటి నాయకులు, ఆనాటి రాజకీయాలకు సంబంధించి అతను వ్రాసిన పుస్తకాలు చాలా శ్రేష్ఠమైనవి. అతని తక్కిన పుస్తకాల నుంచి వీటిని వేరుచేసి మూల్యాంకనం చేయాల్సిన అవసరం ఉంది.

1967లో లోహియాగారి మరణం తరవాత మావంటి సోషలిస్టులకు ఏది అవసరమో అది మధుగారు యివ్వలేకపోయారు. అంచేత మేం అతన్నించి మెల్లమెల్లగా దూరం జరుగుతూ వచ్చాం. ఇక్కడ చిత్రమేమిటంటే మధుగారి ప్రతిష్ఠ పెరుగుతున్న కొద్దీ మేం అతనికి దూరమైపోయాం. సోషలిస్టు ఉద్యమాన్ని ముందుండి నడిపే ప్రతిష్ఠాత్మక నాయకుడు మాకు అవసరం అయ్యాడు. రాజ్‌నారాయణ్, ఎస్.ఎమ్. జోషీ, మధులిమాయే – ఈ ముగ్గురు గొప్ప నాయకులు మాతో ఉండేవారు. వాళ్ళ సాధకబాధకాలేమిటి? పని ఎంత కఠినమైనది, మా బలహీనతలేమిటి వంటి ప్రశ్నలను విశ్లేషించడం యిప్పుడు అనవసరము. తరువాతి కాలంలో మధుగారి ఆరోగ్యం కూడా దెబ్బతింది. అయినా కూడా ఇంటి నుంచే అతను ఎంత పని చేసేవారంటే, కేవలం తన లేఖలు, ఉపన్యాసాల ద్వారానూ, ప్రజల ఎదుటకి రావడం ద్వారానే అతను సోషలిస్టు ఉద్యమాన్ని నడపగలరని అనిపించేది. సోషలిస్టు ఉద్యమ వర్తమాన స్థితి-భవిష్యత్ గురించి అతను ఏమీ రాయకపోవడం తీరని లోటే అని చెప్పాలి.

1990ల తర్వాత ఈ విషయం మరింతగా గుచ్చుకుని బాధపెట్టసాగింది. 1990ల తరవాత సామ్రాజ్యవాదం దాడి మరింతగా పెరిగింది. భారతదేశం ఆర్థికంగా ఎంతగా బానిసగా ఉందో స్పష్టం కాసాగింది. దేశభక్తి, సోషలిస్టు ఆదర్శాలు రెండూ ఉన్నవాళ్ళు మాత్రమే ఈ పరిస్థితిని ఎదుర్కోగలరు. మధులిమాయేగారు దేశభక్తులు. సోషలిస్టు దేశభక్తిలోనూ, సోషలిస్టు ఆలోచనా ధోరణిలోనూ అతనికి తిరుగే లేదు. అతనికి అఖండ భారతావని పట్ల ఎంతటి ప్రేమ అంటే అతని దేశభక్తి రాష్ట్రాలకు స్వయంప్రతిపత్తి కావాలని అడిగే నాయకులకు మింగుడు పడేదికాదు. ఈ స్వయం ప్రతిపత్తి వ్యవహారం అతనికి అంతగా రుచించేదికాదు. కానీ ఈ ఆర్థికస్వేచ్ఛ లేకపోవడం అనే విషయంపై అతనికి చివరివరకూ ఒక స్పష్టమైన వైఖరి లేకపోవడం కాస్త విచిత్రమే మరి. దీనికి కారణం మేం యిలా భావించేవాళ్ళం. మధుగారు వాస్తవిక దృక్పథం కలవ్యక్తి, కార్యవాది. దేశంలో ఆర్థిక బానిసత్వానికి వ్యతిరేకంగా పోరాడటానికి తగ్గ చిన్నపాటి

శక్తి కూడా లేనప్పుడు ఆ విషయాన్ని రేకెత్తించడం ఎందుకు అని అతను భావించి ఉండొచ్చు.

కానీ ఈ జవాబు అంత సంతృప్తినిచ్చేది కాదు. కొంతమంది ఎంతో కొంత పోరాటం చేస్తూ వచ్చారు. వారికి మధుగారి వంటి బలమైన నాయకుల సాయం అవసరం. మా గుంపుకి మధుగారితో పెద్దగా సంబంధ బాంధవ్యాలు ఉండేవి కావు. కానీ జార్జ్ ఫెర్నాండెజ్‌గారు అతనికి బాగా దగ్గర వ్యక్తి. అంతేకాదు, లోక్‌సభలో నూతన ఆర్థిక విధానాలకు సంబంధించి బాగా పట్టు ఉన్న వ్యక్తి. కానీ మధుగారు తన ఉత్తరాల ద్వారా ఫెర్నాండెజ్‌ను కూడా నిరుత్సాహ పరిచేసారు. నూతన ఆర్థిక విధానాలు సురక్షితమైనవి. దేశభవిష్యత్తు సురక్షితంగా ఉంటుంది అనా? ఇదంతా ఏమిటి? తటస్థ విధానం అవలంబించడమా? లేక ఆ దిశగా ఆలోచన చెయ్యకపోవడమా?

ఇంత పెద్ద సమస్య గురించి మధుగారు ఎక్కువ కాలం అస్పష్ట వైఖరితో వుండజాలరు అని మేం భావించేవాళ్ళం. అతను మా తరపున మాట్లాడి తీరాల్సిందేనని అనుకునేవాళ్ళం. అతను మరణించడానికి కొన్ని నెలల ముందు 'సర్వోదయ ప్రెస్ సర్వీస్' వాళ్ళు ఒక వ్యాసం ప్రచురించారు. సంపన్న దేశాల ద్వంద్వనీతి గురించి అందులో చర్చించడం జరిగింది. ఈ వ్యాసం చదివి మళ్ళీ నా ఆశలు చిగురించాయి. నా ఆశలు ఏ స్థాయికి వెళ్ళాయంటే తరువాత అతని ఒక వ్యాసం చదివి నేను దాన్ని అపార్థం చేసుకున్నాను. పశ్చిమబెంగాల్ రాష్ట్రంలోని కమ్యూనిస్ట్ ప్రభుత్వం తాలూకు పారిశ్రామిక విధానం గురించి మధులిమాయేగారి వ్యాసం ఒకటి 'మెయిన్‌స్ట్రీమ్' పత్రికలో ప్రచురించారు. అందులో మార్క్సవాద నాయకత్వం గురించిన విమర్శ ఉంది. అది చదివి నేను మధుగారు పారిశ్రామిక విధానాన్ని వ్యతిరేకిస్తున్నారని అపోహ పడ్డాను. కానీ మధుగారు జ్యోతిబసుగారి పారిశ్రామిక విధానాన్ని సమర్థిస్తూ ఆ వ్యాసం రాసేరని ఆ తరవాత ఒక మిత్రుడు నాకు వివరించాడు. ఆ తరవాత నేను మళ్ళీ ఆ వ్యాసాన్ని చదివి నిరాశ చెందాను. నా ప్రగాఢమైన కోరిక, ఆ వ్యాసం యొక్క వ్యంగ్య ధోరణి నా అపార్థానికి కారణమయ్యాయి. మా తరం నాయకులకు మధుగారి నాయకత్వం మీద ఎంత నమ్మకముండేదో, ఎన్ని ఆశలుండేవో చెప్పటానికి ఇది ఒక ఉదాహరణ మాత్రమే.

మధులిమాయే స్మృతిలో

–రఘు ఠాకూర్

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁜ ⁜ ⁜

మే 1 మధులిమాయే గారి జన్మదినం. ఈ సంవత్సరం అతని జన్మ శతాబ్ది సంవత్సరం కూడా. మధుగారి జీవితాన్ని అయిదు భాగాలుగా చూడొచ్చు.

1. స్వాతంత్ర్య పోరాట ఘట్టం
2. గోవా సత్యాగ్రహ ఘట్టం
3. సోషలిస్టు ఉద్యమ ఘట్టం
4. పార్లమెంట్ వ్యవహారాలు
5. క్రియాశీల రాజకీయాల నుంచి తప్పుకున్న తరువాత రచనా కార్యక్రమం

స్వర్గీయ మధులిమాయే గారు తన యవ్వనంలోనే స్వాతంత్ర్య పోరాటంలో పాల్గొని జైలుకు వెళ్ళారు. మధుగారు తన జీవితంలో సోషలిజాన్ని కేవలం

అధ్యయనం చెయ్యడమే కాదు, బోధించారు కూడా. సర్గీయ సానె గురూజీగారు తను సోషలిజాన్ని మధుగారి వద్దే నేర్చుకున్నానని తన ఆత్మకథలో చెప్పారు.

మధుగారి పట్ల సానె గురూజీగారికి ఎంతటి ప్రేమ, విశ్వాసం ఉన్నాయో దీని ద్వారా మనకు తెలుస్తుంది. స్వాతంత్ర్యానంతరం అతను దారుణమైన నిరాశలో కూరుకుపోయినప్పుడు కూడా అతను తన జీవితంలోని ఆఖరి ఉత్తరం మధుగారికే రాస్తూ, తాము కన్న కలలు సాకారమయ్యేట్టు కనిపించటం లేదని వాపోయారు. స్వాతంత్ర్యోద్యమం తరువాత మధుగారు గోవా సత్యాగ్రహంలో పాల్గొని గోవా పోలీసుల చేతిలో లాఠీదెబ్బలు తిన్నారు. సత్యాగ్రహంలో భాగంగా మధుగారు గోవాలో ప్రవేశించినప్పుడు అతనిపై ఎంత తీవ్రంగా లాఠీచార్జి జరిగిందంటే అతను స్పృహతప్పి పడిపోయారు. అప్పుడు పోలీసులు అతన్ని తీసుకువెళ్ళిన విధానం చూసి, చుట్టూ ఉన్నవారంతా అతను మరణించారనే భావించారు. మధులిమాయే గారు మృతి చెందారని బొంబాయి వార్తాపత్రికలలో వార్తలు రావడంతో బొంబాయిలోని వారి ఇరుగుపొరుగు వాళ్ళు చంప గారికి సానుభూతి తెలపసాగారు. చాలా రోజుల తర్వాత మధుగారు బ్రతికే ఉన్నారనే నిజం తెలిసింది.

మధులిమాయేగారు సోషలిస్టు ఉద్యమంలో అగ్రనేత. ఆచార్య నరేంద్రదేవ్, లోహియా, జె.పి.గారి తర్వాతి తరానికి చెందిన నాయకుడు. అతను ఆ రోజుల్లో బర్మాలో జరిగిన అంతర్జాతీయ సోషలిస్టు సమావేశంలో భారత సోషలిస్టు పార్టీ ప్రతినిధిగా పాల్గొన్నారు. సోషలిస్టు పార్టీలో అంతర్గత ప్రజాస్వామ్యం కోసం యింకా బలవంతుల పెత్తనానికి వ్యతిరేకంగా డా॥ లోహియాగారు గళమెత్తినపుడు తత్ఫలితంగా జరిగిన విభజనలో మధుగారు డా॥ లోహియా పక్షం వహించడమే కాక, చివరి వరకూ అతని వెన్నంటి నిలిచారు. డా॥ లోహియాగారికి మధుగారంటే విపరీతమైన నమ్మకం, అదే విధంగా మధుగారికి లోహియాగారి పట్ల ఎంతో భక్తి ఉండేవి.

మధుగారి పార్లమెంటరీ జీవితం సువర్ణాక్షరాలతో విభజించదగ్గది. అతనికి పార్లమెంటరీ వ్యవహారాలకు సంబంధించి ఎంత జ్ఞానం ఉండేదంటే అతను సభలో ఏదైనా ప్రశ్న లేవనెత్తినపుడు అతని వాదనను ఖండించడానికి స్పీకరుకు కూడా సాహసం ఉండేదికాదు. ఒక సందర్భంలో పార్లమెంట్ సమావేశకాలం

అంతా మధులిమాయేగారి పేరనే గడిచింది. ఎందుకంటె ప్రతిరోజు అతను లేవనెత్తిన ప్రశ్నల మీదే చర్చ జరిగేది. 70వ దశకంలో బాగా జనాదరణ పొందిన 'దినమున్' అనే పత్రిక అయితే 'మధు సత్ర్' అని శీర్షిక కూడా పెట్టింది. మధుగారి పార్లమెంటరీ వ్యవహారాల జ్ఞానం యింకా క్రమశిక్షణ వలన వచ్చిన ప్రమాదం ఏమంటే అతను ఏదైనా బ్రీఫ్‌కేసు పట్టుకుని సభలోకి అడుగు పెట్టారంటే అధికారపక్షం మంత్రివర్యులు అంతా అందులో ఏ రహస్యం దాగివుందో ఆ వేళ ఏ మంత్రి తాడు తెగుతుందోనని గడగడలాడేవారు. మధుగారు ఒక ప్రశ్న లేవనెత్తారంటే దాన్ని మళ్ళీ, మళ్ళీ చర్చించేట్టు చేసి చివరకు ఎంతటి శక్తిశాలి ప్రభుత్వమైనా ఆ సమస్య పరిష్కారం దిశగా చర్యలు తీసుకునేట్టుగా చేసేవారు.

1963-64 ప్రాంతాల్లో మధుగారు నాకు పరిచయం అయ్యారు. ఆ సమయంలో నేను నా స్వంత జిల్లాలో పార్టీపదవిలో ఉన్నాను. మధ్యప్రదేశ్‌కి స్వర్గీయ లిమాయేగారు తరచూ రాకపోకలు సాగించేవారు. అక్కడి కార్యకర్తలతో కూడా అతనికి మంచి సంబంధాలు ఉండేవి. అతను కార్యకర్తల భావాలను అర్థం చేసుకుని వారిపట్ల సహానుభూతి కలిగి వుండేవారు. 1973లో అప్పటి ప్రభుత్వం నన్ను పోలీసులకు వ్యతిరేకంగా హర్తాళ్ చేసినందుకుగాను బంధించి భోపాల్ జైలులో ఖైదు చేసింది. అక్కడ నాకు ఎదురుగా వున్న గదిలో ఒక ముస్లిము సోదరుడిని పాకిస్తానీ పౌరుడు అనే నేరంపై ఖైదులో వుంచారు. అతను రాత్రి పూట బ్యారక్ మూసేసాక భోరున ఏడుస్తూ ఉండేవాడు. ఇంచుమించు రోజూ రాత్రిపూట యిదే తంతు నడిచేది.

ఒకరోజు నేను అతన్ని "సోదరా! ఎందుకేడుస్తావు? ఏదైనా శారీరక బాధ ఉందా?" అని అడిగేను. అప్పుడతను తన కథ చెప్పుకొచ్చేడు. 1947లో దేశ విభజన జరిగేనాటికి అతను చిన్న పిల్లాడు. అతని అక్క అత్తవారిల్లు కరాచీలో వుండేది. అక్క అత్తవారింటికి వెళుతుంటే ఆమె వెంట యితను కూడా వెళ్ళేడట. ఆ తరవాత దేశ విభజన జరగడంతో రాకపోకలు నిలిచిపోగా యితను పాకిస్తాన్‌లోనే వుండిపోయాడట. చాలా ఏళ్ళ తరవాత పరిస్థితులు కాస్త చక్కబడ్డాక అతను వీసా తీసుకుని భోపాల్‌లో తన యింటికి తిరిగి వచ్చాడట. ఇక్కడికొచ్చి టాంగా నడప సాగేడట. కాలక్రమంలో పెళ్ళి చేసుకున్నాడు. పిల్లలు పుట్టేరు. ఇక్కడే

నివశించసాగాడు. 1965 భారత్, పాకిస్తాన్ యుద్ధ సమయంలో పాకిస్తాన్ నుంచి భారత్‌కు వచ్చినవారి చట్టబద్ధత పరిశీలించే క్రమంలో వీసా పూర్తి అయి కూడా పాక్ తిరిగి వెళ్ళకుండా యిక్కడే పాకిస్తానీ పౌరుడు అనే ఆరోపణతో అతన్ని ఖైదు చెయ్యడం జరిగింది. అప్పట్నుంచీ అతను జైల్లోనే ఉన్నాడు. అతను చాలా ఏళ్ళనుంచీ జైల్లోనే మగ్గుతున్నాడు. తన పిల్లలను చూసి కూడా చాలా కాలమైందట. నేను జైలు నుంచే అతని వ్యధనంతా ఒక లేఖగా వ్రాసి మధుగారికి పంపించాను.

అసలు ఒక చిన్న జిల్లా స్థాయి పార్టీ పదవిలో ఉన్న వ్యక్తి రాసిన ఉత్తరాన్ని చదివి, ఆ విషయాన్ని లోక్‌సభలో ప్రస్తావించడం మధుగారి పెద్దమనసుకు నిదర్శనం. తత్ఫలితంగా ఆ ముస్లిమ్ సోదరుడు విడుల అవడమే కాకుండా, అదే విధంగా వివిధ జైళ్ళలో మగ్గుతున్న మరొక 50 మంది విడుదలకు నోచుకున్నారట. అంతేకాదు, వారందరికీ భారత పౌరసత్వం కూడా లభించింది. మధుగారితో కలిసి నేను మధ్యప్రదేశ్ అంతటా విస్తృతంగా పర్యటించాను. అప్పట్లో మధ్యప్రదేశ్ అంటే మధ్యప్రదేశ్, ఛత్తీస్‌ఘడ్ కలిసి ఉండేవి. ఆ సంయుక్త మధ్యప్రదేశ్‌లో మేము పర్యటించని జిల్లా లేదంటే అతిశయోక్తి కాదు. ధార్ జిల్లాలోని ముందూలో, హొసంగాబాద్‌లో పచమనీలో, పన్ను యిలా అనేక జిల్లాల్లో కార్యకర్తల శిబిరాలు నిర్వహించి మధుగారిని పిలవడం, వారు అక్కడ కొన్నాళ్ళు బస చెయ్యడం జరిగేది.

1963-64 ప్రాంతం నుంచి అతని జీవితపు ఆఖరి క్షణం వరకు నేను అతనితో ఉన్నాను. అతను లోహియా ఆస్పత్రిలో తనువు చాలించే సమయంలో కూడా నేనతనితో వున్నాను. మధులిమాయేగారు ఒక నీతిమంతుడు. సత్యవాది. అతను నాతో ఒకే ఒక్కసారి అబద్ధం చెప్పారు. అది కూడా లోహియా ఆస్పత్రిలో ఉండగా, రెండు రోజులుగా అతనేమీ తినలేదు. ఏదైనా తినమని నేను అతన్ని బాగా కోప్పడ్డాను. అతనికి శారీరక బాధ చాలా ఎక్కువగా ఉంది. ఆయాస పడుతున్నారు. నా ప్రేమ నిండిన కోపాన్ని గ్రహించి అతనన్నాడు కదా 'ఈ రాత్రికి ఆగు. రోప్పొద్దున నీతో కలిసి తింటాను' అని, తెల్లారి ఏమైనా తినేలోపే అతను తుదిశ్వాస విడిచారు.

బహుశా అతని జీవితంలో అతను చెప్పిన తొలి, తుది అబద్ధం అదే కావచ్చు. లేదా అతనిచ్చిన మాటని విధి పూర్తి చెయ్యనివ్వలేదేమో!

అతని స్మృతులు అనేకం. వేల కొద్దీ సంఘటనలు జ్ఞప్తికి వస్తున్నాయి. అతని జన్మశతాబ్ది సందర్భంగా మనమంతా అతని నీతిశీలతను, ప్రవర్తనను, త్యాగాన్నీ, జ్ఞానాన్నీ, నిజాయితీనీ, పోరాటాన్నీ, ఆదర్శంగా తీసుకుని, అతని అడుగుజాడలలో నడుస్తామని సంకల్పం తీసుకోవాలి.

మధుగారికి, చంపగారికి వినయపూర్వక శ్రద్ధాంజలి!

ప్రపంచ రాజకీయ జ్ఞాన భాండాగారం మధులిమాయే

(అమలేశ్ రాజుతో సంభాషణ ఆధారంగా)

-శరద్ యాదవ్

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁂ ⁂ ⁂

భారతదేశ మాజీ కేంద్రమంత్రి, దశాబ్దాల పాటు లోక్‌సభ, రాజ్యసభ సభ్యుడు అయిన శ్రీ శరద్ యాదవ్‌గారి అభిప్రాయం ప్రకారం సోషలిస్టు, మాజీ లోక్‌సభ సభ్యుడు అయిన మధులిమాయేగారు కేవలం భారతీయ రాజకీయాలే కాదు, ప్రపంచ రాజకీయాలనే క్షుణ్ణంగా ఔపోశన పట్టిన అరుదైన వ్యక్తి. మధుగారు అత్యంత సాదాసీదా జీవితాన్ని గడుపుతూ భారత రాజకీయాలను ప్రభావితం చేసిన గొప్పవ్యక్తి అని శరద్‌యాదవ్‌గారు కితాబిచ్చారు. భారతదేశ రాజకీయ వ్యవస్థను అర్థం చేసుకున్న వారిలో మధుగారు అగ్రగణ్యులని చెప్పొచ్చు. భారత స్వాతంత్ర్య పోరాటం నుంచి గోవా సత్యాగ్రహం వరకూ నేతృత్వం వహించిన వారందరిలోనూ మధుగారు ముందువరసలో ఉంటారు. అతను తన పాత్రను సరిగ్గా నిర్వర్తించారని చెప్పొచ్చు. అతను లోక్‌సభ సభ్యుడిగానే కాకుండా సోషలిస్టు ఆలోచనా ధోరణితో సభలోనూ, బయటకూడా తనకంటూ ఒక గుర్తింపు తెచ్చుకున్నాడు. భారతదేశంలో ప్రజాస్వామిక సోషలిస్టు ఉద్యమం కోసం తన

జీవితాన్ని అంకితం చేసిన మహానేత. నిరాడంబరతకు మారు పేరైన మధుగారు గాంధీజీ, లోహియాల భావజాలాన్ని ప్రచారంలోకి తెచ్చిన వ్యక్తిగా ఎప్పటికీ గుర్తుండిపోతారు.

ఏడుసార్లు భిన్న రాష్ట్రాల నుంచీ లోక్‌సభకు ఎన్నికై, నాలుగుసార్లు రాజ్యసభ సభ్యునిగా పార్లమెంట్‌లో తన గళం వినిపించిన శరద్‌యాదవ్‌గారు తనకి అన్ని రాజకీయ పక్షాల నాయకులతోను సంబంధాలున్నాయనీ, కానీ తననెవరైనా ప్రభావితం చేసేరు అంటే అది కేవలం మధులిమాయేగారు మాత్రమేనని అన్నారు. మధ్యప్రదేశ్‌లోని హెూసంగాబాద్ జిల్లా, బాబయిలో జన్మించి జబల్‌పూర్ ఇంజనీరింగ్ కాలేజి నుంచి స్వర్ణపతక గ్రహీత అయిన శరద్‌యాదవ్‌గారి సామాజిక జీవనం బృహత్తరమైనది. లోక్‌సభ, రాజ్యసభల్లో సామాజిక, రాజకీయ విషయాలపై తన గళాన్ని వినిపించిన శరద్‌యాదవ్‌గారు జెపి సత్యాగ్రహం నుంచి మండల్ కమీషన్ ఉద్యమాల వరకు మధ్యప్రదేశ్, ఉత్తరప్రదేశ్, యింకా బీహార్ రాష్ట్రాల్లో జరిగిన అనేక ఉద్యమ పోరాటోల్లో పాల్గొన్నారు. మహాత్మాగాంధీ, డా॥ రామ్ మనోహర్ లోహియా, లోక్‌నాయక్ జయప్రకాశ్ నారాయణ్, బాబాసాహెబ్ అంబేద్కర్, మహాత్మా పూలే, చౌదరి చరణ్‌సింగ్ మరియు కర్పూరి ఠాకూర్ వంటి అనేక మంది ప్రముఖుల ఆలోచనా విధానాన్నీ, భావజాలాన్నీ జీర్ణించుకుని ఎన్నో ఉద్యమాల్లో పాల్గొని వాటిల్లో భాగంగా మధ్యప్రదేశ్‌లోని జబల్‌పూర్, రీవా, బిలాస్‌పూర్, నరసింహగడ్, బాలావట్, సిచనీ యింకా ఉత్తరప్రదేశ్‌లోని ఎటాలో 1969-70, 1972, 1975లలో మీసా చట్టం క్రింద ఖైదు చెయ్యబడ్డ శరద్‌యాదవ్‌గారు చెప్పేదేమిటంటే ఎమర్జెన్సీ సమయంలో ఖైదు చెయ్యబడ్డప్పుడు మధుగారి సాన్నిధ్యంలో గడపిన రెండేళ్ళు తనకు అతన్నీ అతని జ్ఞానాన్నీ అర్థం చేసుకోవడానికి బాగా ఉపయోగపడ్డాయి అని. మధుగారు జ్ఞాన భాండాగారం! లోక్‌సభలో కూడా శరద్‌గారు మధుగారితో ఉండేవారు.

లోక్‌సభలో మధుగారితో సరితూగే నేత వేరెవ్వరూ లేరని శరద్‌గారి అభిప్రాయం. అంతేకాదు ప్రజాజీవితంలోనూ, రాజకీయాలలోనూ తన ఈ స్థాయిలో ఉండడానికి మధుగారి ప్రేమ, స్నేహాలే కారణమని శరద్‌యాదవ్ గారి అభిప్రాయం.

మధులిమాయేగారు భారతదేశ యింకా ప్రపంచ రాజకీయాలకు సంబంధించిన జ్ఞాన భాండాగారం. అత్యంత సాధారణ జీవితం గడుపుతూ ఏ విధంగా మధుగారు దేశానికి దిశానిర్దేశం చేసారో, ఏ విధంగా దేశ రాజకీయాలను ప్రభావితం చేసేరో తెలుసుకోవడమే వర్తమాన రాజకీయ నాయకులకు పెద్దపాఠం.

రాజకీయ, సామాజిక న్యాయాలను సమన్వయం చేసిన జననేత

– మేధాపాట్కర్

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁂

మధులిమాయే గారి పేరు పార్లమెంట్ చరిత్రలోనే కాదు, సోషలిస్టు ఉద్యమ చరిత్రలో కూడా శిలాక్షరాలతో లిఖించబడి వుంటుంది. అతను జీవిత కాలంలో చేసిన కార్యక్రమాలు, స్వాతంత్రోద్యమ సమయములోను, యింకా స్వతంత్ర భారతం తొలినాళ్ళలో అతను సల్పిన కృషి అన్నీ నిజంగా పరిశోధించాల్సిన విషయాలే కాదు ముందు తరాలకి మార్గదర్శకంగా కూడా ఉంటాయి. ప్రస్తుతం దేశంలో ఉన్న అనైతిక రాజకీయ కార్యకలాపాలను చూస్తూ వుంటే, నిస్వార్థపరుడు, గొప్ప వక్త, ప్రజల తరపున మాట్లాడే, పనిచేసే మధులిమాయేగారి గురించి తెలుసుకోవడమే మన మనసులలో పరివర్తన తీసుకు రాగలదని అనిపిస్తోంది.

భారత రాజకీయ, సామాజిక సమానత్వం, న్యాయం విలువలతో సంఘటితం అవడం ఎల్లప్పుడూ సోషలిస్టుల అభిలాషగా ఉండేది. మధులిమాయే గారి వంటి సోషలిస్టు కార్యకర్తల నిర్ణయాలలో అది ప్రతిబింబిస్తూ ఉంటుంది. కాంగ్రెస్‌కు వ్యతిరేకంగా నిలబడ్డప్పుడు లోహియా గారి పక్షం వహించి సోషలిస్టు పార్టీ

స్థాపించడంలోనూ, సోషలిస్టులను ఎన్నికల్లో నిలబెట్టి ప్రతిఫలాపేక్ష లేకుండా వారిని గెలిపించడంలోనూ, లోక్‌సభలో ప్రతీ రాజకీయ పక్షంపైనా ధైర్యంగా, తన వ్యక్తిత్వం చూపి ప్రభావితం చేస్తూ తన కర్తవ్యాన్ని నిర్వర్తించడంలోనూ మధులిమాయేగారి లక్ష్యం అదే! అతను జీవితాంతం దళితులు, పీడితుల కోసం పనిచేశారు. యవ్వనంలో తను చూసిన ఎస్.ఎమ్. జోషీ వంటి సోషలిస్టుల జీవనం, గాంధీజీ యొక్క సామాజిక- ఆర్థిక ఆలోచనా విధానం, యివే మధులిమాయేగారికి ప్రేరణగా నిలిచాయి. వర్ణవ్యవస్థను పూర్తిగా రూపుమాపాలనే అంబేద్కర్‌గారి ఆలోచనా విధానం చాలా గొప్పదని ఆయన నమ్మేవారు. గాంధీగారి ఏకత్వాన్ని సాధించే మార్గం దీనికి కాస్త భిన్నమైనదని ఆయన ఉద్దేశ్యం. తన స్వతంత్ర ఆలోచనలు, స్పష్టమైన వక్తీకరణల కారణంగానే అతను ఎన్నో అభిప్రాయ భేదాలున్నప్పటికీ, ఎక్కడా రాజీ పడకుండా జీవితం గడపగలిగేరు. లోహియాగారు, జయప్రకాశ్‌గారి మధ్య అభిప్రాయ భేదాలు వచ్చిన సందర్భంలోనైనా, ఇందిరాగాంధీగారు లోక్‌సభలో తనకి శిక్షపడే ప్రకరణాలను మార్చుదానికి ప్రయత్నించినప్పుడు గాని మధుగారు వ్యవహరించిన తీరు అందరికీ మార్గదర్శకమైనదని చెప్పొచ్చు. సోషలిస్టుల నిజాయితీతో కూడిన విశ్లేషణకి అతడిలోని ఈ గొప్పగుణం ఆధారంగా నిలిచింది. అతను రాజకీయాల నుంచి తప్పుకున్నాక తన జీవిత చరమాంకంలో ఈ విశేషాలనే గ్రంథరూపంలో తీసుకొచ్చారు. అవే మనందరికీ సామాజిక పరివర్తన కలుగుతుందని విశ్వాసం కలిగించే ఆశాదీపాలు.

మధుగారు ఎన్నికల్లో కూడా కేవలం తన ఒక్కరి కోసమే కాకుండా ప్రతీ నియోజకవర్గంలోనూ ప్రజాప్రతినిధిగా మారిపోయేవారు. 1938వ సంవత్సరం చివర్లో అనేకమంది యితర సోషలిస్టు యువ కార్యకర్తలతో కలిసి యుద్ధాన్ని వ్యతిరేకించినందుకు గాను ఖాన్‌దేశ్‌లోని ధులియా జిల్లాలో కారాగారవాసం చేస్తున్న సమయంలో సానే గురూజీ ఆ ఉపన్యాసాలకు నోట్సు కూడా వ్రాశారు. కానీ దురదృష్టవశాత్తూ 1942 సంఘర్షణలో ఆ నోట్సు మాయమవడం వలన అది గ్రంథరూపం దాల్చడం జరగలేదు. స్వాతంత్రోద్యమ కాలంలో ఆకాశవాణిని స్థాపించిన రెండేళ్ళవరకు మధుగారు కారాగారంలో బందీగానే ఉన్నారు. జైల్లో

కార్యకర్తల బాగోగులు తెలుసుకుంటూ ఉండటానికి చాలా కష్టాలు పడాల్సి వచ్చినా అతను ఎన్నడూ భీతి చెందలేదు.

శ్రామికుల అధికారం కోసం ఎస్.ఎమ్. జోషి వంటి సోషలిస్టులు పనిచేస్తున్న కాలంలో కూడా మధుగారు ఆ కార్యాలలో కూడా ఏవిధంగానూ రాజీపడలేదు. బియ్యం వ్యాపారులు అవినీతి మార్గంలో సంపాదించిన సొమ్ము నుంచి వెయ్యి రూపాయలను మధుగారికి చందా క్రింద పంపిస్తే అతను మేమేమైనా దళారులమా? అని ప్రశ్నిస్తూ ఆ చందాని తిరగొట్టారు.

స్వాతంత్ర్యానంతరం కూడా రాజకీయ, సామాజిక, ఆర్థిక అసమానతలకు వ్యతిరేకంగా మధుగారు సోషలిస్టు సిద్ధాంతాలననుసరించి పోరాటం సల్పుతూనే ఉండేవారు. పరిపాలనా పరంగా ఏ ఇందిరాగాంధీని వ్యతిరేకించారో ఆ ఇందిరా గాంధీగారు విదేశీ వ్యవహారాల గురించి మధుగారి సలహా తీసుకోవడం ఎన్నడూ మరిచేవారు కాదు. లోక్‌సభలో సరైన ప్రతిపక్షంగా ఉంటూ, ప్రభుత్వాన్ని ఎదిరించడమే మధుగారి సంకల్పంగా ఉండేది. లోక్‌సభకి బయట కూడా అతను అనేక ప్రజాపోరాటాలలో పాల్గొనేవారు. రాజకీయాలలో మార్పు తీసుకురావడానికి అతను ఎన్నికల ప్రక్రియపై అనేక పర్యాయాలు ప్రశ్నలు లేవనెత్తారు. ప్రత్యామ్నాయ మార్గాలను కూడా సూచించారు.

తన రచనలు, ఉపన్యాసాల ద్వారా సోషలిస్టు ఆదర్శాలను ప్రచారం చెయ్యాలనే లక్ష్యంతో జీవితాంతం పనిచేసిన మధుగారి నిర్విరామ కృషి ప్రస్తుత దేశ పరిస్థితులలో ఆలోచించదగ్గది. జాత్యహంకారం, ఆదర్శానికి అతను ఎప్పుడూ తీవ్ర విరోధిగానే ఉన్నారు. గాంధీ, లోహియా జయప్రకాశ్‌గార్లతో పాటు మధుగారు కూడా దేశంలో సోషలిస్టు ప్రత్యామ్నాయం తీసుకువచ్చే పనిలో మూలస్తంభంగా ఉన్నారు. అంచేత అతనికి గొప్పతనం గురించి కేవలం స్మారక సంచిక తీసుకు రావడమే కాకుండా యువతకు సోషలిస్టు పాఠశాల ఏర్పాటు చేసే దిశగా ప్రయత్నాలు జరగాలి.

నిష్కళంకితుడైన సోషలిస్టు ఆలోచనాపరుడు

– రమాశంకర్ సింహ్

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁂ ⁂ ⁂

1969 ప్రాంతం నుంచే మధుగారిని చూడడం, అతని ఉపన్యాసాలు వినడం జరుగుతూ వున్నా, మధుగారితో నా పరిచయం 1972 తరువాతే జరిగిందని చెప్పొచ్చు. మరొక సోషలిస్టు నాయకుడైన రాజ్‌నారాయణగారి నిష్కపటత్వం, నిశ్చలత్వం పారదర్శకత వలన అతని పట్ల ఆకర్షితుడనైన నేను అతనితో సన్నిహితంగా ఉండేవాడిని. కాలక్రమేణా అప్పటి సోషలిస్టు రాజకీయాల్లో నన్ను రాజ్‌నారాయణ గారి వర్గానికి చెందిన వ్యక్తిగా గుర్తించసాగారు. అలా అయినప్పటికీ మధుగారి పట్ల ఆకర్షితులవడం సహజమే. ముఖ్యంగా భారీ సభలలో అతను సోషలిస్టు ఆలోచనలను ధైర్యంగా వ్యక్తపరిచే విధానం సమ్మోహనకరంగా ఉండేది. లోక్‌సభలో అతను లేవనెత్తే ప్రశ్నల గూర్చి తెల్లారి దినపత్రిక రాగానే సమాజంలో ప్రతీ మూలా చర్చ జరిగేది. ఇక్కడ నేను అతని గూర్చి నా జ్ఞాపకాలు రెండు మూడు పంచుకోవడం ద్వారా అతని ఉన్నత వ్యక్తిత్వాన్ని తెలియజెయ్య దలిచాను.

(1) 1977లో పిన్న వయసులోనే మధ్యప్రదేశ్‌లోని జనతా ప్రభుత్వంలో నాకు మంత్రిపదవి దొరికింది. అది చౌదరి చరణ్‌సింగ్ గారు స్వయంగా కల్పించుకోవడం వలన జరిగిందని ముఖ్యమంత్రి శ్రీ వీరేంద్రకుమార్ సఖ్లేచాగారు నాకు ఫోన్ చేసి చెప్పడం జరిగింది. తరువాత కాలంలో ముఖ్యమంత్రిగారికీ, నాకు నాకు మధ్య ప్రజలకు సంబంధించి చెలరేగిన వివాదం మెల్లగా ప్రధానమంత్రి మొరార్జీ దేశాయ్‌గారి వరకూ వెళ్ళింది. నా ఆరోపణల్లో వాస్తవాలున్నప్పటికీ, వాటికి లిఖితపూర్వక ఆధారాలున్నప్పటికీ ఆ ఆరోపణలపై ఏ రకమైన విచారణ చేయించడానికి మొరార్జీగారు సుముఖత చూపలేదు. అప్పటికి కేంద్ర హోమ్‌శాఖ మంత్రిగా వున్న చౌదరి చరణ్‌సింగ్‌గారు ఇ.డి. ద్వారా అంతర్గత విచారణ చేయించగా నా ఆరోపణల్లో నిజం ఉందని తేలింది. ముఖ్యమంత్రి కుటుంబం అవినీతికి పాల్పడిందనేది ముఖ్యమంత్రిగారిపైన ఆరోపణ. తరువాత కాలంలో చాలా పార్టీ వేదికల మీద భారతీయ జనసంఘ్, భారతీయ జనతా పార్టీలు శ్రీ సఖ్లేచాగారి పైన యిదే ఆరోపణ చెయ్యడం, కొన్నేళ్ళ తర్వాత సఖ్లేచాగారు రాజకీయాల్లో పత్తా లేకుండా పోవడం జరిగేయి.

నేను చాలాసార్లు కలిసి విన్నవించుకున్నా కూడా శ్రీమొరార్జీగారు నా మాటలను పెడచెవిన పెట్టడంతో మంత్రివర్గానికి రాజీనామా చెయ్యడం మినహా నాకు ప్రత్యామ్నాయం కనిపించలేదు. ఇదే ఆలోచనతో నేను మధుగారిని కలిసి అతనికి నా సమస్యను, నా ఆలోచనను చెప్పినపుడు, అతను కూడా నా ఆలోచనను అంగీకరించి రాజీనామా చెయ్యడమే ఉత్తమమని సలహా యిచ్చేరు.

నేనేం చెప్పానంటే యిక్కడ ఆరోపణ ముఖ్యమంత్రిగారి అవినీతికి సంబంధించినది కనుక, తక్కిన సోషలిస్టు మిత్రులు కూడా నాతోపాటు మంత్రివర్గానికి రాజీనామా చేస్తే, వాతావరణం వేడెక్కి అది ముఖ్యమంత్రి రాజీనామాకు దారి తియ్యగలదని! మధుగారు నాతో సైద్ధాంతికంగా అంగీకరించినా కూడా ఏమన్నారంటే ఈ సోషలిస్టుల ఆలోచనా విధానాలు తనకు తెలుసనీ అంచేత వాళ్లమీద ఒత్తిడి పెంచాలంటే ముందుగా నేను రాజీనామా చెయ్యాలనీ చెప్పేరు. వెంటనే నేను రాజీనామా లేఖ డిక్టేషన్ ఇమ్మని మధుగారిని అడిగేను. అనుకోకుండా ఢిల్లీలోని మధ్యప్రదేశ్‌భవన్‌కి విచ్చేసి ఉన్న ముఖ్యమంత్రిగారికి రాజీనామా లేఖ సమర్పించేను. ఒకటి రెండు వారాల తరువాత నేను తక్కిన

సోషలిస్టు సహచరుల రాజీనామాల గురించి మధుగారిని ప్రశ్నించినప్పుడు ఆయన ఖిన్నులై వారంతా కపటంతో వ్యవహరిస్తున్నారనీ, పోరాటానికి యింకేమీ మిగల్లేదనీ వాపోయారు.

కొంతకాలానికే కేంద్రప్రభుత్వం పడిపోయింది. విధానసభకు జరిగిన మధ్యంతర ఎన్నికల్లో సంయుక్త సోషలిస్టు పార్టీ, లోక్‌దళ్‌ల కూటమికి చెందిన 70 మంది అభ్యర్థుల్లో నేను తప్ప వేరెవ్వరూ విజయం సాధించలేదు. ఆ తరువాత మధుగారికీ, నాకూ మధ్య సాన్నిహిత్యం పెరిగింది.

(2) ఆ తరువాత ఒక సందర్భంలో మేమిద్దరం కలిసినప్పుడు తరవాత కార్యక్రమం ఏమిటని మధుగారు యధాలాపంగా ప్రశ్నించారు. ఆ మరుసటి దినం కుటుంబంతో సహా అంబాసిడార్ కారులో భింద్ వెళ్తున్నానని చెప్పాను. ఏ దారిలో వెళ్తున్నారని ఆయన ప్రశ్నించారు. ఇటావా మీంచి అని జవాబిచ్చాను. ఎంతమంది వున్నారని ఆయన అడిగారు. ముగ్గురు పెద్దలు, యిద్దరు పిల్లలు అని నా జవాబు. అయితే నేను ముందుసీట్లో కూర్చోవచ్చా, నాతో పాటు ఒక బిడ్డగానీ, నువ్వుగానీ కూర్చోవచ్చుగదా అని అతను అడిగారు. తప్పక– అది మాకెంతో సంతోషం అని నా జవాబు. ఆ రోజుల్లో అంబాసిడార్ కారులో ముందుకి రెండు విడి సీట్లు కాకుండా ఒకటే పెద్ద సీటు ఉండేది. దాని మీద డ్రైవర్‌తో సహా ముగ్గురు కూర్చోగలిగేవారు. మరుసటి దినం దారంతా సుమారు 6, 7 గంటలపాటు మధుగారు నా కుమార్తెలకు రకరకాల పాటలు వినిపించారు. ఆనందించే విషయాలు చెప్పారు. ఇటావా సర్క్యూట్ హౌస్ దగ్గర ములాయంసింగ్ యాదవ్ మధుగారి కోసం జీపుతో వేచివున్నారు.

(3) 1981, 82 ప్రాంతంలో నేను సింగపూర్ వెళ్ళడం సంభవించింది. అది జపాన్ ఎలక్ట్రానిక్ పరికరాలు వెల్లువెత్తుతున్న కాలం. చవకగా కూడా దొరికేవి. చక్కటి సంగీతం వినడంతోనే నాకు మధుగారు జ్ఞాపకం వచ్చేరు. అతను రోజూ సంగీతంపై మక్కువ కొద్దీ పాత, డొక్కు ఫిలిప్స్ ఎల్. పి. రికార్డర్‌లోంచి వచ్చే ఖరాబైన ధ్వనితోనే సంగీతం వినేవారు. ఏళ్ళుగా అతని వద్ద ఆ పాత రికార్డ్ ప్లేయరే ఉంది. సింగపూర్ బజార్‌లో చక్కటి సోనీ లేదా శాన్యో టేప్‌రికార్డర్ రెండువేల రూపాయలకే దొరుకుతోంది. మధుగారు చక్కటి సంగీతం వినేందుకు వీలుగా అతనికి బహుమతిగా యిచ్చేందుకని నేను ఒక టేప్‌రికార్డర్ కొన్నాను.

ఢిల్లీ వచ్చేక అతని వద్దకు తీసుకెళ్ళాను. అతను చాలాసేపు పాటలు విని దానిని ప్రశంసించారు. అతని ఆనందం కళ్ళారా చూసి, నేను శలవు తీసుకోబోతూండగా అతను టేప్‌రికార్డర్ నా చేతుల్లో ఉంచి బాగుంది అన్నారు. నేను అది అతని కోసమే చెప్పగా నిర్ద్వంద్వంగా తిరస్కరించి, పాత రికార్డర్ తనకు చాలని, నన్ను యిందులో సంగీతం వినమని చెప్పారు. నా కళ్ళలో నీరు తిరగడం చూసి, అతను 'బై' చెప్తూ తన గది తలుపులు మూసుకున్నారు.

మధుగారి తీరు అలా వుండేది. నిష్కళంకమైన, నిరాడంబరమైన జీవితం అతనిది. తన వద్ద ఉన్న పరిమిత వనరులతోనే, ఒకేగదిలో సాదాసీదాగా జీవితం గడప గలిగిన అసలు సిసలు సోషలిస్టు మధుగారు!

ఆత్మావలోకనం

- ఆనంద్ కుమార్

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

✧ ✧ ✧

భారత సోషలిస్టు ఉద్యమానికి మార్గదర్శనం చేసిన మధులిమాయే గారి జన్మశతాబ్ది ఉత్సవాలను ఉల్లాసంగా జరుపుకోవడం కేవలం సోషలిస్టుల బాధ్యత మాత్రమే కాదు. ప్రతీ దేశభక్తుడి, ప్రజాస్వామ్యాన్ని సమర్థించే ప్రతీ భారతీయుడి కర్తవ్యం కూడా. 1922 మే 1 నుంచి 1995 జనవరి 8 వరకు సాగిన మధుగారి సుదీర్ఘ జీవనయాత్రలో గాంధీగారి నేతృత్వంలో స్వాతంత్ర్యోద్యమ పర్వం, లోహియాగారి నేతృత్వంలో సోషలిస్టు ఉద్యమ పర్వం, జె.పి.గారి నేతృత్వంలో సోషలిస్టు పరిరక్షణ ఉద్యమపర్వం అనే మూడు అధ్యాయాలు ఉన్నాయి. అదే సమయంలో 1949 నుండి 1971 వరకు అతను సోషలిస్టు పార్టీలో ఉన్నత పదవులలో వున్నారు. బీహార్ నుంచి నాలుగుసార్లు 1964, 1971, 1973 యింకా 1977 ఎన్నికల్లో లోక్‌సభకు ఎన్నికయ్యారు. 1977-78 మధ్యకాలంలో జనతాపార్టీకి, 1979-81 మధ్యకాలంలో లోక్‌దళ్‌కి ప్రధానకార్యదర్శిగా ఉన్నారు.

అతని ఆలోచనలు, చేతలలో ఒక చక్కని సమన్వయం గోచరించేది. సత్యాగ్రహాల నుంచి లోక్‌సభలో ఉద్యమాల వరకు అతను ఆకర్షణీయమైన సోషలిస్టు నేతగా ఉండేవారు. తోటి నేతలంతా అతనితో ఎంతో స్నేహంగా ఉండేవారు. అనుచరులంతా అతన్ని ఎంతో గౌరవించేవారు. అతను కూడా తన జీవితాన్ని స్వాతంత్ర్యం, ప్రజాస్వామ్యం, సోషలిస్టు సమాజ స్థాపన అనే లక్ష్యాలకే అంకితం చేసారు.

కానీ యిక్కడ గుర్తుంచుకోవలసిన విషయమేమంటే యింత ప్రసిద్ధి చెందిన సోషలిస్టు అయిన మధుగారి రాజకీయ జీవితం ఏమంత సుగమంగా గడవలేదు. తన మీద తను నమ్మకాన్ని కోల్పోయిన సందర్భాలు, నిరర్థకంగా భావించుకున్న సందర్భాలు కూడా ఉన్నాయి. 7 సార్లు ఎన్నికల్లో పోటీ చెయ్యగా నాలుగుసార్లు గెలిచారు. 3 మార్లు పరాజయం పొందారు. 1983 తరవాత సోషలిస్టు కుటుంబంతో రాజకీయంగా ఒంటరిగా మిగిలిపోవాల్సి వచ్చింది. మధులిమాయే వంటి మహానుభావుడు నిరాశనీ, ఉదాసీనతనీ, ఎలా ఎదుర్కొన్నారో తెలుసుకోవడం కొత్తతరం సోషలిస్టు కార్యకర్తలకు ఉపయోగంగా ఉండగలదు. అతను దారి తప్పకుండా తనను తాను ఎలా కాపాడుకున్నారో తెలుసుకోవడం అవసరం.

మధుగారి జీవన సహచరి చంపగారు చెప్పినదాని ప్రకారం 1955 నుంచి 1957 వరకు ఉన్నకాలం చాలా గడ్డుకాలం. ఆ సమయంలో అతని ఆత్మపరిశీలన గూర్చి తెలుసుకోవాలంటే అతని 'గోవా డైరీ' చదవాల్సిందే. గోవాకి పోర్చుగల్ నుంచి స్వాతంత్ర్యం సాధించడానికి సత్యాగ్రహం చేసిన మధుగారు జైల్లో బంధించబడ్డారు. పోర్చుగల్ ప్రభుత్వం అతన్ని విపరీతంగా కొట్టి ఖైదులో పడేసింది. ఆ తర్వాత అతనికి పన్నేండేళ్ళ ఖైదు శిక్ష విధించబడింది. జైల్లో అతను ఆస్తమాతో బాధపడ్డారు. బయట అతని భార్య చంప ఏడాది వయసున్న పసికందు అనిరుధ్‌తో, ఆర్థిక యిబ్బందులను ఎదుర్కొంటూ జీవనం గడుపుతోంది. కుటుంబమంతా పేదరికంలో కొట్టుమిట్టాడుతోంది. మధుగారు ఏ సోషలిస్టు పార్టీ కోసం తన యవ్వనాన్నీ, విశ్వవిద్యాలయ చదువు, కుటుంబబంధాలు, భౌతికమైన సుఖసౌఖ్యాలను త్యాగం చేసారో అదే సోషలిస్టు పార్టీకి అతను బలిపశువు అయిపోయారు. సన్నిహితులు, దగ్గరగా మసిలే నాయకులు అనేకమంది మొహం చాటువేశారు. ఆ కాలంలో తనకి ఎంతో ప్రియతమ నాయకులైన జయప్రకాశ్

నారాయణ్, ఎస్.ఎమ్. జోషీల వ్యవహారం మధుగారిని మనస్తాపానికి గురిచేసింది. కేవలం లోహియాగారి నైతిక, దృఢవ్యక్తిత్వం కాస్త ఊరటనిచ్చింది.

ఆ గోవా సత్యాగ్రహ (1955-56) హీరోగారికి 1957లో మహారాష్ట్ర విధానసభ ఎన్నికల కాలంలో బెయిల్ రద్దు చెయ్యబడింది. బొంబాయి, మహారాష్ట్ర, ప్రజల ఈ శరాఘాత నిర్ణయం అతనికి తీరని వ్యధను కలిగించింది. 1979-83 మధ్యకాలంలో ప్రభుత్వాన్ని కూలద్రోసి, జనతాపార్టీ విడిపోవడానికి కారణ మయ్యారనే అపనింద ఆయన నెత్తిన పడింది. ఈ దుష్ప్రచారం కారణంగా మధుగారు తన ఆఖరిదశలో ముంబై వెళ్ళేవారు కాదని అతని సుపుత్రుడు అనిరుధ్ వ్రాశారు.

కానీ మధుగారు తన ఈ చేదు అనుభవాలను కాలంతో వెనక్కు నెట్టగలిగారు. సంబంధాలు పునరుద్ధరించుకుని అవకాశాలు ఏర్పరచుకున్నారు. ఏ విధమైన అడ్డంకులూ లేకుండా సరి చూసుకున్నారు. అంచేతే 1974-79 మధ్యకాలంలో జయప్రకాశ్ నారాయణగారికి సన్నిహితమవడానికి అతను సంకోచించలేదు. తన ఆత్మకథను ఎస్.ఎమ్. జోషీ, సానే గురూజీలకు అంకితమిచ్చారు. లోహియాగారి కాంగ్రెస్ వ్యతిరేక రాజకీయ విధానాలతో విభేదించినప్పటికీ మంచి పార్లమెంటేరియన్స్ అవ్వాలంటే అవకాశవాద రాజకీయాలు మానుకోవాలని లోహియాగారు చెప్పేవారని ఆయన వ్రాశారు. కొంత కాలానికి సోషలిస్టు పార్టీ పురోగమించటం లేదని అతనికి తోచింది. మార్క్సిస్టు కమ్యూనిస్టు పార్టీ, జనసంఘ్, ప్రసోపా మొదలైనవన్నీ, సోషలిస్టు పార్టీతో కలిసి నడిస్తే రాజకీయాల్లో మార్పు తేవచ్చని అతనికి కొన్నాళ్ళు ఆశ ఉండేది. కానీ ఆ కల కలగానే మిగిలిపోయింది. అంచేత 1963 నుంచి అతను కాంగ్రెస్‌ను ఓడించడానికి సర్వశక్తులూ ఒడ్డి సహకారం అందించారు. పార్లమెంట్ లోపలా, బయటా లోహియాగారు, అతని అనుచరులు చేసిన పోరాటాల ఫలితంగా 1967 సార్వత్రిక ఎన్నికలలో 8 రాష్ట్రాల్లో కాంగ్రెస్ పరాజయం పాలైంది. రాజకీయాల్లో చైతన్యం రావాలని లోహియాగారి ఆకాంక్ష. కాంగ్రెస్ గుత్తాధిపత్యానికి ముగింపు పలకాలని అతను వాంఛించారు. రాజకీయపార్టీలన్నీ కార్యక్రమాల ఆధారంగా ఉండాలని అతను ఆశ పడ్డారు. కానీ దురదృష్టవశాత్తూ కాంగ్రెస్ గుత్తాధిపత్యానికి చరమగీతం పాడే క్రమంలో ప్రతిపక్షాలన్నీ సిద్ధాంతాలు లేని కాంగ్రెస్ మాదరిగానే తయారయ్యాయి.

నాకు తెలిసిన మధు గారు

-మస్త్రామ్ కపూర్

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁘ ⁘ ⁘

1995వ సంవత్సరం జనవరి 8వ తేదీ రాత్రి సుమారు 9 గంటలకు మధుగారు మనకి శాశ్వతంగా దూరమైపోయారు. ఆఖరి శ్వాస తీసుకోవడానికి సుమారు అర్థగంట ముందు వరకు అతను ఎప్పట్లాగానే పూర్తి స్పృహలో వున్నారు. 1922 మే 1న వారు జన్మించారు. 18 ఏళ్ళ వయసులోనే స్వాతంత్ర్యోద్యమంలో పూర్తిస్థాయిలో పాల్గొన్నారు. 1940లో మొదటిసారి బ్రిటిష్‌వారిని వ్యతిరేకించి నందుకు అతనికి జైలుశిక్ష విధించబడింది. అప్పటికే అతను ఎస్.ఎమ్.జోషీ, సేనాపతి బాపట్‌ల పట్ల ఆకర్షితుడై తన మార్గాన్ని ఎంచుకున్నాడు. రాష్ట్ర సేవాదళ్ కార్యకర్తల ఊరేగింపుపై దాడి చేసి ఎస్.ఎమ్.జోషీ, సేనాపతి బాపట్‌లు గాయపడడానికి కారణమైన నాటి నుంచీ అతనికి రాష్ట్రీయ స్వయం సేవక్ సంఘ్ అంటే విముఖత ఏర్పడింది. కాంగ్రెస్ పార్టీ తాలూకు సంప్రదాయవాదం, యథాస్థితివాదాలను కూడా అతను అర్థం చేసుకున్నారు. కనకనే అతను కాంగ్రెసు

సోషలిస్టు పార్టీలో చేరి సోషలిస్టు విధానాలను అవలంబించారు. క్విట్ ఇండియా ఉద్యమ కాలంలో అజ్ఞాతంలో ఉంటూ ఒక గూడ్స్ రైలును పేల్చేసే పని అతనికి అప్పగించబడింది. ఆ సందర్భంగా ఒక రైల్వే ఉద్యోగి మరణించడం జరిగింది. అజ్ఞాత ఉద్యమం గాయాలు, దెబ్బలు తగలకుండా చెయ్యాలని నిర్ణయించినప్పటికీ ప్రభుత్వ వ్యవస్థలను దెబ్బ తీయడం అంటే ప్రాణాలు పోయే ప్రమాదం ఎప్పుడూ ఉంటుంది. ఈ ఘటన వలన మధుగారి మనసులో హింసాత్మక ఘటనలంటే ఏవగింపు ఏర్పడింది. దానితో అతను గాంధీగారి అహింసా విధానాలను సమర్థించాలని నిర్ణయించుకున్నారు. రష్యా మీద హిట్లర్ ఆక్రమణ జరపగానే యిక్కడి కమ్యూనిస్టులంతా రాత్రికి రాత్రి ప్లేటు ఫిరాయించి స్వాతంత్ర్యోద్యమానికి వెన్నుపోటు పొడుస్తూ ఆంగ్లేయుల కొమ్ము కాయడంతో అతనికి కమ్యూనిస్టులంటే కూడా ఏవగింపు కలిగింది. స్వతంత్ర భారతంలో గోవాముక్తి ఆందోళన సందర్భంగా అతనికి 12 ఏళ్ళ కారాగారవాసం విధించబడింది. ఇందిరాగాంధీ ఎమర్జెన్సీ విధించినప్పుడు అతను 19 నెలలు జైల్లో గడిపారు. ఆ విధంగా ప్రజాస్వామ్య హక్కులను కాలరాసే వ్యవస్థలకు వ్యతిరేకంగా అతను పోరాడేరు. లోక్‌సభ సభ్యునిగా ఉన్న కాలంలోనూ (అతను నాలుగుసార్లు లోక్‌సభకు ఎన్నికయ్యారు) క్రియాశీల రాజకీయాలనుంచి తప్పుకుని రచనా వ్యాసంగాన్ని కొనసాగించిన 12 ఏళ్ళ కాలంలోనూ అతను తను ఎంచుకున్న విలువల స్థాపనకు కృషి చేశారు. ఎటువంటి ప్రలోభాలకు ఎన్నడూ తల ఒగ్గకుండా తన తుది శ్వాస వరకు ఆ విలువల కోసమే పాటుపడ్డారు.

మధుగారి మృతి వలన ఏర్పడిన లోటు ఎన్నటికీ పూరింపబడదు. ఇది అతనికి కేవలం శ్రద్ధాంజలి మాత్రమే కాదు. నూటికి నూరు పాళ్ళూ సత్యం. అతనికి అత్యంత సన్నిహితులు మాత్రమే కాకుండా అతని రచనల ద్వారా ప్రేరణ పొందినవారు, సమాజం, దేశం ఎదుర్కొంటున్న సమస్యల పట్ల అవగాహన వున్నవారు అంతా యిలానే భావిస్తారు. 1995 జనవరి 11న ఢిల్లీలోని మావలంకర్ హాలులో మధుగారి శ్రద్ధాంజలి సభలో వివిధ రాజకీయ పక్షాల నేతలు, పత్రికలవారు, సమాజంలోని అన్ని వర్గాల వ్యక్తులు చెప్పిన మాటలు ఏదో కేవలం అలంకారప్రాయంగా చెప్పినవి కాదు. హాలులో కూర్చున సభికులందరికీ ఈ విషయం అర్థమయ్యే ఉంటుంది.

నా ఉద్దేశ్యంలో దీనంతటికీ కారణం అతని స్వచ్ఛమైన దృష్టి. తన బాధ్యతలు, హామీల పట్ల అతనికి స్పష్టత ఉండేది. అతను ఎలాంటి డొంకతిరుగుడు లేకుండా తను చెప్పదలచుకున్నది సూటిగా చెప్పేవారు. అలాగని అతని మనసులో ఎవరిపట్లా శత్రుత్వం ఉండేదికాదు. అతనిలో యిసుమంతైనా ద్వేషం కానవచ్చేది కాదు. తన, పర భేదం లేకుండా ఎవరు చెడు చేసినా అతను దాన్ని గట్టిగా వ్యతిరేకించేవారు. అదేవిధంగా తన విరోధులైనా మంచిపని చేస్తే వారిని అభినందించడానికి ముందుండేవారు.

కాంగ్రెస్ పట్ల మధుగారు ఎప్పుడూ వ్యతిరేక వైఖరినే అవలంబించేవారు. అదే విధంగా ఇందిరాగాంధీగారి అధికార దాహం అతనికి గిట్టేది కాదు. రాజకీయాలలో కాంగ్రెస్ యొక్క సంప్రదాయ పద్ధతులను జీర్ణించుకోలేని అతను ఎప్పుడు కాంగ్రెస్ వైరివర్గంలోనే ఉండేవారు. అలాగని ఆ పార్టీ చేసిన మంచిపనులను అతను ఎన్నడు చిన్నచూపు చూడలేదు. స్వాతంత్ర్యానికి ముందుతరం కాంగ్రెస్ నాయకులంటే అతనికి అపార గౌరవం. అసలతను కాంగ్రెస్ సోషలిస్టు పార్టీ సభ్యుడిగా ఉన్నారు కూడా! అతను తను స్వాతంత్ర్యోద్యమం గురించి తను రచించిన గ్రంథాలలో కాంగ్రెస్ ఇంకా ఆ పార్టీ మహా నాయకులైన గాంధీ, నెహ్రూ, సర్దార్ పటేల్, సుభాష్, మౌలానా ఆజాద్, రాజేంద్రబాబు తదితరులను వారి పనులకై ప్రస్తుతించారు. వారిపట్ల అపార గౌరవం చూపారు. స్వాతంత్ర్యానంతరం నెహ్రూ, పటేల్‌ల విధానాలతో ఏకీభవించకపోయినా స్వాతంత్రోద్యమ కాలంలో వారి సేవలను గూర్చి కొనియాడడంలో అతను ఏ మాత్రం వెనక్కు తగ్గలేదు. సర్దార్ పటేల్‌గారికి సోషలిస్టులంటే అంతగా గిట్టేది కాదు. (బహుశా సోషలిస్టులు నెహ్రూని తమ నాయకునిగా భావించి నందువల్లనేమో!) అయినా కూడా మధుగారు పటేల్‌ని భారత నిర్మాతగా కొనియాడారు. కాంగ్రెస్ కుటుంబ పాలనా కాలంలో మర్చిపోయిన సర్దార్ పటేల్‌గారికి చంద్రశేఖర్ ప్రభుత్వ హయాంలో భారతరత్న యిప్పించడానికి మధుగారు కృషి చేశారు. స్వాతంత్ర్యానంతర కాంగ్రెస్ విధానాలను అతను నిశితంగా విమర్శిస్తూ వచ్చారు. అతను కేవలం కాంగ్రెస్‌ని వ్యతిరేకించడమే కాకుండా డా.లోహియా గారి కాంగ్రెస్ వ్యతిరేక ఉద్యమంలో మూలస్తంభంగా వున్నారు. (అయితే కాంగ్రెస్ వ్యతిరేక ఆలోచనా విధానంలో లోహియాగారితో అతనికి

అభిప్రాయ భేదాలుండేవి). అతను చివరి వరకూ తన వంతు పాత్రను తను పోషించారు. 1977లో జనతాపార్టీనీ, 1989లో జనతాదళ్‌నీ నిర్మించడంలో అతని కృషి గొప్పది. అయితే ఇవి చీలిపోయి, కొందరు నాయకులు ఇక కాంగ్రెసేతర పక్షాలు నశించాయి అని ప్రచారం చేస్తున్నప్పుడు అతను ఈ సిద్ధాంతం మీద నమ్మకం కోల్పోలేదు. విశ్వనాథ్ ప్రతాప్ సింగ్ ప్రభుత్వంలో భాజపా ఇంకా కమ్యూనిస్టులు కలిసి పనిచేసే విధంగా అతను చాలా కృషి చేసేరు. చంద్రశేఖర్, ములాయంసింగ్‌లు తమ ప్రభుత్వాల కోసం కాంగ్రెస్ మద్దతు తీసుకోవడం అతనికి ఇష్టం లేదు. పార్టీ నిర్మాణ సమయంలో జనసంఘ్ అనుసరించిన మొండి వైఖరి కారణంగా చివరికి జనతా పార్టీ చీలిపోయే పరిస్థితి వచ్చింది. అటువంటి చేదు అనుభవం తరవాత కూడా అతను విశ్వనాథ్ ప్రతాప్ సింగ్ ప్రభుత్వంలో భాజాపాను చేర్చుకొమ్మని అతను సలహా ఇచ్చారు. దీన్ని బట్టి కాంగ్రెస్ వ్యతిరేక సిద్ధాంతం మీద అతని ఆశను అర్థం చేసుకోవచ్చు.

కాంగ్రెస్‌ని యింతలా వ్యతిరేకించినప్పటికీ దేశంలో నిజమైన జాతీయ పార్టీ అంటే కాంగ్రెస్ మాత్రమే అని అతను తరచూ చెప్పేవారు. దీనికి కారణం కాంగ్రెస్ మూలాలు చాలా దూరం వరకు వ్యాపించి ఉండడమే. ఎంత మారుమూల గ్రామాలలోనైనా ఒకరిద్దరు కాంగ్రెస్ వాదులు దొరకకుండా ఉండరు. దక్షిణాదిన అణగారిన వర్గాల అభివృద్ధికి కృషి చేసిన కాంగ్రెస్ విధానాలను ప్రస్తుతించిన అతను ఉత్తరాదిన అదే కాంగ్రెస్ బడుగుల అభివృద్ధికి అవరోధంగా ఉంటోందని ఆరోపించేవారు. భాజపాని అనుకరిస్తూ రాజీవ్ నరసింహారావులు హిందూ ఓట్ బ్యాంక్ రాజకీయాలు చెయ్యడాన్ని అతను నిరసించారు. ఇలాంటి విధానాల వలన కాంగ్రెస్‌కి జాతీయ పార్టీగా ఉన్న పేరు, ప్రతిష్ఠ దెబ్బతింటాయని ఆయన హెచ్చరించారు. అర్జున్ సింఘ్, నారాయణ్ దత్ తివారీల ప్రయత్నాలను కూడా అతను అనుమానాస్పదంగానే చూసేవారు. వీరి వలన కాంగ్రెస్ చీలిపోయే ప్రమాదం ఉందని అతని భావన.

కాంగ్రెస్ పట్ల ఈ అనుకూల వైఖరి చూసి కొందరు సోషలిస్టు మిత్రులు కూడా మధుగారు మారిపోయారని అనుకోసాగారు. ముఖ్యంగా అతను ఇందిరాగాంధీమీద ఇందిరాగాంధీగారి మోహినీ ఆట్టమ్, నాకు తెలిసిన ఇందిరాగాంధీ అని రెండు వ్యాసాలు రాసినప్పుడు అందరూ ఆశ్చర్యానికి

గురయ్యారు. కానీ రాజకీయంగా విభేదాలున్నా కూడా అతను అవతలి వ్యక్తులలోని మంచితనాన్ని గుర్తిస్తారని ఈ రెండు వ్యాసాల వలన అర్థం అవుతుంది. వ్యక్తిగత వ్యవహారం, మర్యాద, మన్నన, పేదలతో సహజంగా కలిసిమెలిసి మెలిగేతీరు, చక్కటి వస్త్రధారణ,(దీనికి అతను మన భారతంలోని ద్రౌపదిని ఉద్దేశిస్తూ చెప్పిన 'సుసంవీత' అనే పదాన్ని వాడేరు) వంటి ఇందిరాగాంధీ గుణగణాలను ఆయన ప్రశంసించేవారు. అతను ఇందిరాగాంధీ యొక్క విదేశాంగ విధానాన్ని కూడా ప్రశంసించేవారు. ముఖ్యంగా బంగ్లాదేశ్ విషయంలో ఆమె అనుసరించిన తీరు, ఆ విషయంలో ఆమె నెహ్రూకంటె కూడా మిన్న అని ఆయన అభిప్రాయపడ్డారు. జనతాపార్టీ పాలనా కాలంలో ఇందిరాగాంధీని లోక్‌సభ నుంచి బహిష్కరించే విషయంలో కూడా అతను ఆ నిర్ణయాన్ని వ్యతిరేకించారు. ఇటువంటి విషయాలలో కేవలం మందలించి వదిలెయ్యాలని ఆయన భావించారు. ఆ సమయంలో యింకా అయిదేళ్ళు పూర్తికాని కాంగ్రెస్ ప్రభుత్వాలను రద్దుచేసే నిర్ణయాన్ని కూడా ఆయన వ్యతిరేకించారు. ప్రతీకారేచ్ఛతో పని చెయ్యొద్దని అతను జనతాపార్టీ నాయకులను హెచ్చరించారు. కానీ అతని సూచనలను వారు పెడచెవిన పెట్టారు. తత్ఫలితంగా కర్ణాటకలో దేవరాజ్ అర్స్ నాయకత్వంలో కాంగ్రెస్ భారీ మెజార్టీతో గెలుపొందింది. ఆ తరువాత ఇందిరాగాంధీ తిరిగి పదవిలోకి రావడానికి మార్గం సుగమం అయ్యింది.

ఆత్మవినాశనానికి దారి తీసే కాంగ్రెస్ యొక్క అస్థిర విధానాలను విమర్శించడానికి వెనుకాడలేదు. కానీ కాంగ్రెస్ వంటి జాతీయపార్టీ, విచ్ఛిన్నం అవకూడదని ఆయన కోరుకున్నారు. ఎందుకంటే అలా విచ్ఛిన్నం అయినప్పుడు ఏర్పడిన లోటు ప్రాంతీయ సాంప్రదాయవాద సంకీర్ణ దళాల ఉత్పన్నానికి దారి తీస్తుందని ఆయన భావించారు.

సంఘ్ పరివార్ గురించి మధుగారి ఆలోచనలు మొదట్నుంచీ స్పష్టంగా ఉన్నాయి. స్వాతంత్ర్యోద్యమం పట్ల, స్వతంత్ర్య సమర యోధుల పట్ల ద్వేషముతో ఉండే రాష్ట్రీయ స్వయంసేవక్ సంఘ్ గురించి మధుగారికి తెలిసినంతగా సంఘ్‌లోని పెద్ద నాయకులకు కూడా తెలియదు. అంచేతే సంఘ్ పరివార్ నాయకులు మధుగారి వ్యాసాలను జాగ్రత్తగా చదివేవారు. కొన్నిసార్లు అతని అభిప్రాయాలను ఖండించడానికి 'పాంచజన్య', 'ఆర్గనైజర్' పత్రికలలో పేజీలు, పేజీలు రాసేవారు.

జనతాపార్టీని నిర్మిస్తున్న కాలంలో అతనికి అన్ని యూనియన్లను (విద్యార్థిసంఘాలు, కార్మిక సంఘాలు) ఏకం చేసే పని అప్పగించబడింది. జనతాపార్టీ ఏర్పాటుకు ముందు అన్ని భాగస్వామ్య పక్షాలు తమ స్వంత ఉనికిని వదిలిపెట్టి పార్టీలో ఐక్యం అవడానికి అంగీకరించాయి. తీరా జనతా ప్రభుత్వం ఏర్పడ్డాక జనసంఘ్‌కి తమ శక్తి ఎప్పుడైతే తెలిసివచ్చిందో అప్పుడు వారు పార్టీలో విలీనానికి మొగ్గు చూపలేదు. తమ సంఘాల బలంతో జనతాపార్టీని హస్తగతం చేసుకోవచ్చని వారు భావించారు. వాళ్ళు ద్వంద్వ విధేయత కలిగి ఉండటానికి హింసాత్మక వైఖరిని అవలంబించడమే కాక, దానికి మధుగారిని లక్ష్యంగా చేసుకున్నారు. మధుగారి సభల్లో గొడవలు సృష్టించడమే కాకుండా వారు తమ పత్రికల ద్వారా మధుగారు జనతాపార్టీకి శత్రువు అని ప్రచారం చెయ్యసాగారు. చివరికి జనతాపార్టీ చీలిపోయినప్పుడు ఆ నేరమంతా మధులిమాయెగారి నెత్తిన రుద్దబడింది. ఈ ద్వంద్వ విధేయత అంశాన్ని మధుగారే లేవనెత్తారనీ, అంచేత పార్టీ కూలిపోయిందని అతన్ని నిందించడం జరిగింది. రెండు భాగాలుగా మధుగారు ప్రచురించిన గ్రంథం 'జనతాపార్టీ ఎక్స్‌పెరిమెంట్'లో జనతాపార్టీ ఏర్పాటు, చీలికల గురించి మధుగారు వివరించారు. అందులో తెలిసేదేమిటంటే జనతాపార్టీ చీలికకు అనేక కారణాలున్నాయి. వాటిల్లో ద్వంద్వ విధేయత కూడా ఒకటి. పైన చెప్పిన పుస్తకం మొదటిభాగంలో సంఘ్‌పరివార్‌కి సంబంధించిన వ్యాసంలో సంఘ్‌పరివార్ తాలూకు అసలు చరిత్ర అంతా చెప్పబడింది. ఇందులో ఉన్న చాలా ప్రశ్నలకు సంఘ్‌పరివార్ నాయకులు యింతవరకు జవాబు చెప్పలేకపోయారు. ఇకముందు చెప్పలేరు. ఈ కారణంగానే సంఘ్ పరివార్ దృష్టిలో మధుగారు అత్యంత ప్రమాదకర వ్యక్తిగా మిగిలిపోయారు.

సంఘ్ పరివార్ చరిత్ర అంతా పూర్తిగా తెలిసినప్పటికీ, బహుళ జనాదరణ కల ఈ పార్టీ ముఖ్యమైన జాతీయపార్టీగా ఎదగాలని మధుగారు కోరుకున్నారు. మతమౌఢ్యాన్ని విడిచిపెట్టి, మైనార్టీలు, దళితుల పట్ల తన వైఖరిని మార్చుకుని, మందిరం-మసీదు వంటి అంశాలను వదిలిపెట్టి ఆర్థిక, సామాజిక అంశాలపై దృష్టి పెట్టాలనీ, హిందూమతానికి గొడ్డలిపెట్టు వంటి వర్ణవ్యవస్థను రూపు మాపడానికి రిజర్వేషన్లను నిజాయితీగా అమలు చెయ్యాలనీ అతను కోరుకున్నారు. సాదాసీదా జీవనం గడిపే కొందరు సంఘ్‌పరివార్ నాయకుల జీవన విధానాన్ని అతను

బాగా యిష్టపడేవారు కూడా. ఈ విషయంలో అతను తరచుగా శ్రీ గోల్వాల్కర్, శ్రీ కుశభావు ఠాకరేల పేర్లను ప్రస్తావించేవారు. వాజ్‌పేయిగారి నిష్కపట స్వభావం కూడా అతను యిష్టపడేవారు. సంఘ్ పరివార్ తాలూకు కఠినమైన ఆదర్శాల ముందు అతను నిస్సహాయుడిగా ఉన్నట్టు మధుగారు భావించేవారు. సంఘ్‌పరివార్‌కి చెందిన నాయకులు చాలామందితో అతనికి వ్యక్తిగత సంబంధాలుండేవి. వారు అతన్ని కలుస్తూ వుండేవారు. బాబ్రీమసీదు అంశం బాగా వేడెక్కేక యిరుపక్షాల మధ్య రాజీ కుదర్చడానికి మధుగారి యింట్లో రెండుసార్లు సమావేశాలు ఏర్పాటు చెయ్యబడ్డాయి. బాబ్రీమసీదు జాగాలో సగం మందిరానికీ, సగం మసీదుకీ యిచ్చేట్టుగా ఒక ప్రణాళిక కూడా తయారుచెయ్యబడింది. పటం కూడా తయారు చెయ్యబడింది. సంఘ్‌పరివార్ నాయకులు కూడా సమ్మతించారు. అంగీకార పత్రం మీద సంతకాలు చెయ్యడానికి వారు సమావేశానికి హాజరయ్యారు కూడా. కానీ ఎందుకో భయపడి బాబ్రీమసీదు కమిటీ సభ్యులు సమావేశానికి రాలేదు. మరుసటి దినం బాబ్రీ కమిటీలోని సభ్యుడొకడు మధుగారికి ఫోన్ చేసి, తమ సమస్యను విన్నవించుకుని, మళ్ళీ సమావేశం ఏర్పాటు చెయ్యమని కోరారు. మధుగారు ఫోన్‌లో ఆ వ్యక్తిని బాగా మందలించారు.

కాంగ్రెస్ సోషలిస్టు పార్టీలో సభ్యునిగా ఉన్న కాలంలో కమ్యూనిస్టుపార్టీ నేతలు చాలామందితో కలిసి మధుగారు పనిచేశారు. స్వాతంత్ర్యోద్యమానికి వెన్నుపోటు పొడిచి బ్రిటిష్ వారికి విధేయులుగా సామ్యవాదులు పని చెయ్యటం అనేది యువకుడైన మధుగారి మనసుపై గాఢమైన ప్రభావాన్ని చూపింది. కాంగ్రెస్ సోషలిస్టు పార్టీలో ఉంటూ అక్కడ వారు ఎలా గలాటా చేసేవారో, మాస్కో యింకా లండన్‌లలో ఉన్న తమ అగ్రనాయకుల మాటలు విని, స్వాతంత్ర్యసమర యోధులని ఏ విధంగా విమర్శించేవారో చూసాక సామ్యవాదుల పట్ల మధుగారి మనస్సు విరిగిపోయింది. తత్ఫలితంగా అతను కమ్యూనిస్టు పార్టీ మాటలు, చేతలు (కమ్యూనిస్ట్ పార్టీ కథనీ ఔర్ కరనీ) అనే గ్రంథం వ్రాసారు. కమ్యూనిస్ట్ పార్టీప్రచురించిన యింకా రహస్యంగా వుంచిన దస్తావేజుల ఆధారంగా రాసిన ఈ పుస్తకంలో వారి ద్వంద్వవైఖరిని ఎండగట్టారు. రాజకీయాల్లో ఉన్నవారు ఈ పుస్తకాన్ని పాఠ్యపుస్తకంగా పఠించాలని జయప్రకాశ్‌గారు ఒకసారి అన్నారు. స్వాతంత్ర్యానంతరం కమ్యూనిస్ట్ పార్టీకి చెందిన రణదివె అండ్ కంపెనీ హింసాత్మక

విప్లవ పద్ధతులను విడనాడి ప్రజాస్వామ్య పద్ధతులలో పనిచెయ్యడానికి నిశ్చయించుకున్నప్పుడు మధు గారితో వారికి మంచి సంబంధాలు ఏర్పడ్డాయి. కమ్యూనిస్ట్ పార్టీ విడిపోయిన తరువాత భారతీయ కమ్యూనిస్ట్ పార్టీ కాంగ్రెస్‌తో కలిసి పనిచెయ్యడం మొదలుపెడితే, మార్క్సిస్ట్ కమ్యూనిస్ట్ పార్టీ ప్రతిపక్ష పార్టీ పాత్రను సమర్థంగా నిర్వహించాలని నిర్ణయించుకుంది. ఆ క్రమంలో సోషలిస్టులతో వారి సంబంధాలు మెరుగుపడ్డాయి. ఎమర్జెన్సీ సమయంలో మార్క్సిస్టులకు కూడా కాంగ్రెస్ ధోరణి ఆశాభంగం కలిగించింది. 1980లో ఇందిరాగాంధీ తిరిగి అధికారంలోకి వచ్చినప్పుడు భారతీయ కమ్యూనిస్ట్ పార్టీ కూడా కాంగ్రెస్ జోడీని విడిచిపెట్టి స్వతంత్రమార్గాన్ని అనుసరించింది. తత్ఫలితంగా వామపక్షాల మధ్య దూరం తగ్గి కాంగ్రెస్ వ్యతిరేక, భాజపా వ్యతిరేక కూటమి ఏర్పడడానికి ఆస్కారం ఏర్పడింది.

సామ్యవాద పార్టీల నేతలందరితోనూ మంచి స్నేహ, సంబంధాలున్నప్పటికీ మధులిమాయె గారు వారి విధానాలని తన వ్యాసాలలో విమర్శిస్తూ ఉండేవారు. భారతీయ కమ్యూనిస్ట్ పార్టీ కంటే మార్క్సిస్ట్ కమ్యూనిస్ట్ పార్టీ సిద్ధాంతపరమైన పిడి వాదపు పార్టీ అని మధుగారి అభిప్రాయం. వారు మూర్ఖంగా సిద్ధాంతాలను పట్టుకు వేలాడబడడాన్ని ఆయన విమర్శించేవారు. నాలుగు దశాబ్దాలుగా రాజకీయాలలో ఉంటున్న కమ్యూనిస్టులు శ్రామిక వర్గ నియంతృత్వం, హింసాత్మక విప్లవ మార్గాలు, కేంద్ర పార్టీ ఆధార విధానాలు మొదలయినవాటికి చెల్లు చీటీ పలుకుతూ ప్రకటన ఎందుకు చేయరని మధుగారి ప్రశ్న. నిజానికి వ్యవహారంలో ఈ సిద్ధాంతాలకు వాళ్ళెప్పుడో నీళ్ళొదిలేసారు. అతను సూపర్ స్ట్రక్చర్ కీ, యిన్‌ఫ్రాస్ట్రక్టర్ కీ మధ్య సందిగ్ధతను కూడా చక్కగా అర్థం చేసుకున్నారు. అంచేత అతను సామాజిక, సాంస్కృతిక, సమస్యలన్నీ కేవలం ఆర్థిక సమస్యలుగా చూడలేదు. రిజర్వేషన్లను అతను సమర్థించడం ఈ కొత్త దృష్టికోణం ఫలితమే అని చెప్పొచ్చు. అంతేకాదు కమ్యూనిస్ట్ నాయకత్వం ముసలిదైపోయిందనీ, యువతకు పగ్గాలు యిచ్చే విషయంలో వారు చాలా కఠినంగా ఉన్నారనీ కూడా అతను విమరించేవారు. కమ్యూనిస్ట్ పార్టీల మద్దతుదారులంతా బడుగు, బలహీన వర్గాలకు చెందినవారుకాగా నాయకులంతా మాత్రం అగ్రవర్ణాల వారే కావడం కూడా మధుగారి విమర్శకు కారణంగా వుండేది. కార్మికసంఘాల పట్ల కూడా మధుగారు

విమర్శ చేసేవారు. కార్మికసంఘాలు కేవలం ఉద్యోగుల జీతభత్యాల గురించి మాత్రమే మాట్లాడుతూ వారి బాధ్యతలు, ఉత్పత్తి తదితర అంశాల గూర్చి మాట్లాడకుండా, వారిని సోమరులుగా మార్చి తద్వారా ప్రైవేటీకరణకు ఆస్కారం కల్పిస్తున్నాయని అతని విమర్శ. GATT ఒప్పందం ప్రకారం ఏర్పడిన కొత్త వ్యవస్థకి మనం తల ఒగ్గాల్సి రావడానికి కారణం ఈ ఉద్యోగులు కార్యశీలత, ఉత్పాదన మీద సరైన దృష్టి పెట్టకపోవడమే.

'సోషలిస్ట్ కమ్యూనిస్ట్ ఇంటరాక్షన్ ఇన్ ఇండియా' అనే తన ప్రసిద్ధ పుస్తకంలో మధుగారు సోషలిస్టులు, కమ్యూనిస్టుల మధ్య సంబంధాల గురించి విశ్లేషిస్తూ ఇరువర్గాల మధ్య సయోధ్య ఏర్పర్చడానికి సలహా కూడా ఇచ్చారు. అతనేమన్నారంటే–

భారతదేశంలో సోషలిస్టు శక్తులకు కాలం చెల్లిపోతోంది. కమ్యూనిస్టులు తమ సిద్ధాంతాల వల్లంపన నుంచి బయటపడాల్సిన అవసరం ఉంది. సోషలిస్టులు తాము ఏపార్టీలో ఉన్నా అధికారం కోసం రాజకీయాలు చెయ్యడం మానుకోవాలి. ఈ రెండు వర్గాలు ఏకమై కొత్త రాజకీయాలు ప్రారంభం చేసి ప్రజాస్వామ్య సోషలిజం లేదా సోషలిస్టు ప్రజాస్వామ్యం ఆధారంగా పార్టీ స్థాపించకపోతే అసలు సోషలిజం అనేది మెల్లగా అదృశ్యమయిపోయే ప్రమాదం ఉంది.

గాట్ ఒప్పందం, వరల్డ్ ట్రేడ్ ఆర్గనైజేషన్ వలన ఏర్పడిన కొత్త పరిస్థితుల గురించి అతను కమ్యూనిస్టులు, సోషలిస్టులతో మాట్లాడుతూ ఈ విధంగా అన్నారు.

"వినియోగదారీ విధానం మీద ఆధారపడి నడిచే పాశ్చాత్య దేశాలకు బానిసలుగా బ్రతకకుండా ఉండటం పగటికల లాగానే ఉంది. విద్యాధికులు కూడా ఈ వినియోగదారీ సంస్కృతిని విడిచి పెట్టలేకపోతే భారత్ పశ్చిమ దేశాలకు, జపాన్‌కు సేవకురాలిగానే మిగిలిపోయే ప్రమాదం ఉంది."

కమ్యూనిస్టులు సోషలిస్టులు బలమైన కూటమి ఏర్పడాలనీ, అది భారత రాజకీయాలను సమూలంగా మార్చివెయ్యాలనీ మధుగారు వాంఛించారు.

1989లో జనతాదళ్ రూపంలో ఏర్పడిన బలమైన కూటమి విచ్ఛిన్నమై నాలుగు ముక్కలై పోయిందని మధుగారికి చాలా బాధగా ఉండేది. 1979లో జనతాపార్టీ చీలిపోయిన తరుణంలో మధుగారు, అతని సహచరులు చరణ్‌సింగ్ గారి నేతృత్వంలోని కూటమిని సమర్థించి వారితో కలిసి పనిచెయ్యాలని

నిర్ణయించుకున్నప్పుడు అతను సోషలిస్టు ఆదర్శాలకు నీళ్ళొదిలి కులీన వర్గాలను సమర్థిస్తున్నారని అంతా విమర్శించారు. అతని తక్కిన సహచరులైన మధు దండవతె, సురేంద్ర మోహన్, చంద్రశేఖర్ మొదలైన వారంతా జనసంఘ్‌తో కూడిన జనతా పార్టీలో కొనసాగడానికి యిష్టపడ్డారు. వెనుకబడిన వర్గాలు, రైతులతో కూడిన కూటమి (లోక్‌దళ్) మాత్రమే భవిష్యత్తులో కాంగ్రెస్‌కు గట్టి ప్రత్యామ్నాయం కాగలదని మధుగారి విశ్వాసం. 79 డిసెంబర్‌లో జరిగిన ఎన్నికల్లో లోక్‌దళ్‌కి తక్కిన జనసంఘ్ కూటమి, చంద్రశేఖర్, కాంగ్రెస్‌ల కూటమి మొదలైన కూటములకంటె ఎక్కువ సీట్లు లభించడం బట్టి అతని ఆలోచన నిజమేనని అర్థం అయింది. తరువాత కాలంలో ఈ లోక్‌దళ్ కూటమి ఆధారంగానే జనతాదళ్ నిర్మాణం జరిగింది. జనతాదళ్‌లో రైతులు, దళితులు, వెనుకబడిన కులాలే ప్రముఖపాత్ర పోషించారు. అది చాలా శక్తివంతమైన కూటమి. దానికి ఎంతో భవిష్యత్తు ఉండి ఉండేది. జనసంఘ్ వర్గాన్ని తప్పించి తక్కిన వర్గాలన్నీ ఈ కూటమిలో విలీనమయ్యాయి. వామపక్షాలు, భాజపాతో కలిసి కేంద్రంలో సంకీర్ణ ప్రభుత్వాన్ని ఏర్పర్చాయి. కానీ దురదృష్టవశాత్తూ జనతాదళ్ నాయకత్వం తన ప్రాధమ్యాల విషయంలో స్పష్టత కనబరచలేకపోయింది. పార్టీ కూటమిని బలోపేతం చెయ్యడానికి బదులు చీలికల బాట పట్టింది. విశ్వనాథ్ ప్రతాప్‌సింగ్ మీద ఎన్నో ఆశలు పెట్టుకున్న మధులిమాయెకి అతను కేవలం పదవుల పంపకం, కమిటీలు వెయ్యడం వంటి కార్యక్రమాల్లో నిమగ్నమవడం నచ్చలేదు. అతను పార్టీని బలోపేతం చేసే దిశగా ప్రయత్నించడం లేదనీ, దృఢమైన నిర్ణయాలు తీసుకోవటం లేదనీ మధుగారు విమర్శించేవారు.

ప్రభుత్వం నుంచి దేవీలాల్ బయటకు వెళ్ళిపోయిన తరువాత అతన్ని దెబ్బ కొట్టడానికి మండల్ కమీషన్ రిపోర్టును అమలు చెయ్యాలనే నిర్ణయం తీసుకోవడం, బాబ్రీమసీదు, రామమందిరం విషయంలో యిరువర్గాలతోనూ ఎదురెదురుగా కూర్చోబెట్టి రాజీ చేసే ప్రయత్నం చెయ్యకుండా వారితో విడివిడిగా మాట్లాడుతూ వుండడం, భాజపా రథయాత్రలు చేస్తున్న సందర్భంలో కూడా ధార్మిక వాతావరణం దెబ్బతింటోన్న సంగతి పట్టించుకోకుండా కలయికలు, చీలికల పైనే దృష్టి పెట్టడం, తన పార్టీకే చెందిన ముఖ్యమంత్రి ములాయమ్‌సింగ్ యాదవ్‌కి తెలియకుండా భాజపా, విశ్వహిందూ పరిషత్‌లతో మంతనాలు జరుపుతూ ఉండడం వంటి

పనులను మధుగారు విమర్శించారు. భాజపా మద్దతు ఉపసంహరించుకొన్నప్పుడు వి.పి.సింగ్ రాజీనామా చేసి ఎన్నికలు జరపమని రాష్ట్రపతికి సిఫారసు చేసి ఉండాల్సిందని మధుగారి ఆలోచన. కానీ అలా చేస్తే అన్ని రాజకీయ పక్షాలు ఎన్నికల తయారీలో తలమునకలవుతాయని అయోధ్య తుఫానుని అణచివేయవచ్చని అతని ఆలోచన. కానీ వి.పి.సింగ్ అలా చేయకుండా బలనిరూపణ కోసం రెండు వారాల గడువు అడిగారు. అంతేకాకుండా అతను ములాయం సింగ్‌ని బలిపశు వుని చేస్తూ భాజపా నుంచి మళ్ళీ మద్దతు కూడగట్టే ప్రయత్నం కూడా చేశారు. కానీ ఈ కుట్రసంగతి తెలుసుకున్న ములాయంసింగ్ జనతాదళ్ నుంచి విడిపోవడంతో వి.పి.సింగ్ ప్రభుత్వం కూలిపోయింది. జనతాదళ్ రెండు ముక్కలుగా చీలిపోయింది.

ప్రధానమంత్రి అయ్యాకనే చంద్రశేఖర్ మధుగారికి సన్నిహితుడయ్యాడు. అంతకుముందు వారిద్దరి మధ్య దూరమే ఉండేది. అది జనతాపార్టీ రోజుల్లో ఏర్పడిన దూరం. ఆ రోజుల్లో చంద్రశేఖర్, మొరార్జీదేశాయ్ వర్గంలో ఉంటూ జనసంఘ్ వర్గానికి దగ్గరగా ఉండేవారు. మధులిమాయెగారు జనసంఘ్ ద్వంద్వనీతిని విమర్శిస్తూ చరణ్‌సింగ్‌గారి అధ్వర్యంలో అన్నింటికంటె శక్తివంతమైన కూటమిని నిర్మిద్దామని ప్రయత్నిస్తే అతన్ని జనతాపార్టీని చీల్చారని నిందించేవారు. మధులిమాయెగారు మొరార్జీదేశాయ్ ప్రవేశపెట్టిన పార్టీ ఫిరాయింపు నిరోధ చట్టానికి సంబంధించిన బిల్లుని వ్యతిరేకించకపోతే, బిల్లు పాస్ అయి చట్టంగా మారి వుండేదనీ, లోక్‌దళ్ విడిపోయి ఉండేది కాదనీ అంతా అనుకున్నారు. ఇదే బిల్లుని ఇందిరాగాంధీ ప్రవేశపెట్టినపుడు విపక్షాలన్నీ ముక్తకంఠంతో వ్యతిరేకించాయి కనుకనే మధుగారు దాన్ని మొరార్జీగారి సమయంలో కూడా వ్యతిరేకించారు. చివరకు రాజీవ్‌గాంధీ కాలంలో ఈ బిల్లు పెట్టినప్పుడు కూడా మధుగారు వ్యతిరేకిస్తే ప్రతిపక్షాలన్నీ అతన్ని ఆకాశానికెత్తేస్తూ పొగిడాయి. ఇప్పుడంతా ఈ చట్టాన్ని మార్చాలని మాట్లాడుతున్నారు గానీ అప్పట్లో యిదే విషయానికి మధుగారిని విమర్శించారు. ఈ చట్టాన్ని గట్టిగా సమర్థించిన నాని పాల్కీవాలా, గిరిలాల్ యిద్దరూ తరువాత కాలంలో తమ వలన తప్పు జరిగిందని మధుగారి ముందు ఒప్పుకున్నారు. ఇటువంటి చట్టం వలన అసమ్మతి తెలిపే అధికారం పోతుందనీ, అది ప్రజాస్వామ్యానికి సంకెళ్ళు వెయ్యడమేననీ, యిటువంటి చట్టం వలన

ఫిరాయింపులు ఆగవు సరికదా మూక ఫిరాయింపులను ప్రోత్సహించినట్టు అవుతుందనీ భావించి మధుగారు ఈ బిల్లుని వ్యతిరేకించారు. గత పదేళ్ళలో ఈ బిల్లు కారణంగా జరిగిన ఫిరాయింపులు, విధానసభల్లో ఉత్పన్నమైన అరాచకత్వం చూస్తేనే మధుగారి ఊహ ఎంత నిజమో అర్థం అవుతుంది.

ప్రాంతీయ పార్టీలతో కలిసి బలహీన కూటములు ఏర్పాటు చెయ్యడం గురించి జనతాదళ్ నేతలు మాట్లాడితే మధుగారికి కోపం వచ్చేది. జాతీయ పార్టీలు నాశనం అయిపోతుండడం, ప్రాంతీయ పార్టీలు అభివృద్ధి చెందుతూ ఉండడం అతనికి బాధ కలిగిస్తూ ఉండేది. ఎవరైనా సోషలిస్టు పార్టీని పునరుద్ధరించడం గురించి మాట్లాడినా అతనికి కోపం వచ్చేది. "టికెట్ కోసం ఆశపడకుండా నిస్వార్థంగా సేవ చేసే 50 మంది వ్యక్తులు ఢిల్లీ అంతా వెతికినా దొరకరు. అలాంటప్పుడు సోషలిస్టు ఉద్యమం ఎలా నడుస్తుంది? శవానికి ప్రాణం పొయ్యడం సాధ్యం కాదు" అనే వారతను. కానీ జనతాదళ్‌కి చెందిన అన్ని వర్గాలు ఏకమై కమ్యూనిస్టులు, సోషలిస్టులు కలిసి విస్తృతమైన సోషలిస్ట్ డెమొక్రటిక్ పార్టీ ఏర్పడాలని అతను ఆశించారు. కానీ ఏదైనా కొత్త ఉద్యమాన్ని చేపట్టడం కొందరు వ్యక్తుల వలన అయ్యే పనికాదని అతను తరచూ అంటూ ఉండేవారు. తగిన పరిస్థితులు ఏర్పడి, వాతావరణం వేడెక్కినపుడు అందులోంచి ఉద్యమాలు పుడతాయి అని ఆయన భావన.

ఎమర్జెన్సీ వ్యతిరేక పోరాటాలు
కొన్ని జ్ఞాపకాలు

- వినోద్ కొచ్చర్

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁂

భారత రాజకీయాల గురించి తెలిసినవారికి మధుగారిని పరిచయం చెయ్యనక్కరలేదు. ప్రముఖ సోషలిస్టు ఆలోచనాపరుడు, నేత, లోక్‌సభ సభ్యుడు అయిన డా॥ రామ్ మనోహర్ లోహియాగారి నేతృత్వంలో లోక్‌సభలోనూ, బయట, వీధుల్లోనూ భారత రాజకీయాల్లో సోషలిస్టు బీజాలను నాటిన నిజమైన దేశభక్తుడు మధులిమాయె.

గాంధీజీ పిలుపు మేరకు కాలేజి చదువుని విడిచిపెట్టి 1942లో క్విట్ ఇండియా ఉద్యమంలోకి దూకడం ద్వారా రాజకీయాల్లోకి వచ్చిన మధుగారు 1975 ప్రథమారం వరకు సలిపిన పోరాటాలన్నింటిని గురించి ఆర్.ఎస్.ఎస్.లో తలమునకలుగా ఉన్నప్పటికీ నా అధ్యయన శీలత వలన నేను చదివాను, విన్నాను.

కానీ 1975-77 మధ్యకాలంలో జైలు ఊచల వెనుకనుంచే తన మాటల ద్వారానే కాక చేతల ద్వారా కూడా ఎమర్జెన్సీకి వ్యతిరేకంగా అతను సల్పిన

పోరాటాలకు నేను ప్రత్యక్షసాక్షిని. అతని సాన్నిధ్యంలో నేను కూడా సోషలిస్టుగా మారిపోయాను.

1975 ఆగస్టు 25వ తారీఖున నన్ను బాలాఘాట్ జైలు నుంచి 1976 సెప్టెంబరు 7న మధుగారిని రాయ్‌పూర్ జైలునుంచి నరసింహగడ్ జైలుకు మార్చడం జరిగింది. 21 మార్చ్ 1977 వరకు నన్ను, 14 నవంబర్ 1976 వరకు నరసింహగఢ్ జైలులోనే ఉంచారు. ఆ విధంగా 14 నెలలపాటు నిరంతరం జైలులో మధుగారి సాన్నిధ్యంలో గడిపాను.

ఈ పద్నాలుగు నెలల కాలంలో మధుగారు తన ఆలోచనలు, రాతలు, చేతల ద్వారా ఎమర్జెన్సీకి వ్యతిరేకంగా అనేక విధాలుగా పోరాడారు.

అప్పటి ప్రధానమంత్రి ఇందిగాంధీగారు లోక్‌సభ అవధిని ఒక ఏడాది పాటు పెంచుతూ తీసుకున్న అప్రజాస్వామిక నిర్ణయాన్ని వ్యతిరేకిస్తూ మాటల ద్వారా, చేతల ద్వారా తమ వ్యతిరేకతను వ్యక్తం చేసినందుకుగాను ఖైదు చేయబడ్డ ప్రతిపక్ష సభ్యులందరికీ మధుగారు 25 డిసెంబరు 1975న తన భార్య చంపగారి ద్వారా ఒక ప్రకటన పత్రాన్ని పంపారు. అందులో ఆయన ఏమని రాసారంటే, "అనైతిక పద్ధతిలో లోక్‌సభ అవధిని ఒక ఏడాది పొడుగిస్తూ తీసుకున్న నిర్ణయాన్ని వ్యతిరేకించే సభ్యులందరూ 1976 మార్చి 18 తర్వాత తమ సభ్యత్వాలకు రాజీనామా చేస్తూ ఆ నిర్ణయాన్ని వ్యతిరేకించండి."

ఆ పత్రంలో మధుగారు ఇంకా యిలా రాశారు. "లోక్‌సభ అవధి ఈ రకంగా అనైతికంగా పెంచడం అంటే వ్యక్తిస్వామ్యం పూర్తిగా నియంతృత్వంగా మారిందని అర్థం. అనైతికంగా ఇలా అధికారంలో కొనసాగడం అంటే ప్రజలు స్వేచ్ఛగా ఉద్యమాలకు విధించిన పరిమితులు ముగిసిపోయాయని అర్థం. ఉద్యమాలను సమర్థించేవారు ప్రస్తుతం రెండు వర్గాలుగా విభజించబడాలి. మొదటి వర్గంలో వుండేవారు సాంప్రదాయిక సహాయ నిరాకరణ మార్గాన్ని అనుసరించండి. రెండవ వర్గంలో 1942 మాదిరి హత్యలు, గాయాలు లేని పద్ధతిని అవలంబించేవారు వుండాలి. సహాయ నిరాకరణ మార్గాన్ని అనుసరించేవారే సంఘర్ష సమితి అనే పేరును ధరించండి. తక్కినవారంతా అజ్ఞాతంలో ఉంటూ ప్రచురణ సంస్థలు, పత్రికలు, ప్రసార మాధ్యమాలు తదితర మార్గాలలో పనిచెయ్యాలి. ఈ

రెండు వర్గాల విధానాలను కలగలపడం వలన ప్రయోజనం లేదు. దాని వలన అనవసరమైన సందిగ్ధత ఏర్పడుతుంది. సమానత్వానికీ, స్వాతంత్ర్యాన్నీ, ప్రజాస్వామ్యాన్నీ ప్రేమించే ప్రతీ కార్యకర్తా తన మార్గాన్ని స్వేచ్ఛగా ఎన్నుకోవాలి. అదేవిధంగా పరస్పర విమర్శలు, కఠినత్వం లేకుండా తన నిర్ణయాన్ని అమలు చెయ్యాలి."

తన ఈ మాటలను చేతల్లోకి మారుస్తూ 1976 మార్చి 8న మధుగారు తన చరిత్రాత్మక రాజీనామా పత్రాన్ని సమర్పించడంతో 1976 మార్చి 18న లోక్‌సభ సభ్యత్వానికి అతని రాజీనామా ఆమోదించబడింది. మధుగారి హృదయంలో చెలరేగుతున్న ఘర్షణ తాలూకు ఈ గాంధేయ మార్గాన్ని కేవలం యువసభ్యుడైన శరద్ యాదవ్ మాత్రం అనుసరించి 1976 మార్చి 14న – ఇందిర జైలునుంచి తన లోక్‌సభ సభ్యత్వానికి రాజీనామా లేఖను పంపించాడు.

అప్పుడు స్వయంగా లోక్‌నాయక్ జయప్రకాశ్ నారాయణ్‌తో సహా అనేకమంది ప్రజాస్వామ్య సమర్ధకులు మధుగారికీ, శరద్‌గారికీ లేఖలు రాసి వారి ఈ సాహసకృత్యాన్ని అభినందించారు.

ఒక ప్రక్క మధుగారు ఎమర్జెన్సీని వ్యతిరేకిస్తూ గాంధీ/ లోహియా మార్గంలో పోరాడమని దేశవాసులకు పిలుపునిస్తూ ఉంటే మరో ప్రక్క నిషేధానికి గురైన ఆర్.ఎస్.ఎస్.నాయకులు జైళ్ళలో బందీలుగా ఉన్న తమ స్వయం సేవకులను విడిపించుకోవడానికి వినోబాభావే గారికీ, శ్రీమన్నారాయణగారిని లేఖలు రాయమని వేడుకోసాగారు.

సంఘ్ అప్పటి సర్‌సంఘ్‌చాలక్ శ్రీ బాబాసాహెబ్ దేవరస్‌గారయితే ఎరవాడ జైలునుంచి మోకరిల్లుతూ శ్రీమతి ఇందిరాగాంధీకి "ఇందిరా శరణమ్ గచ్ఛామి" అనే భావంతో లేఖ రాస్తూ శ్రీ జయప్రకాశ్ నారాయణ్‌గారి ఉద్యమంతో తమకేమీ సంబంధం లేదని ఆమెకి నమ్మకం కలిగించడానికి విఫలయత్నం చెయ్యసాగారు. కానీ నిజానికి తనని రాజీనామా చెయ్యమని అడుగుతూ లేవనెత్తిన ఉద్యమానికి నాయకునిగా ప్రముఖ ఆర్.ఎస్.ఎస్. నాయకుడు శ్రీ నానాజీ దేశ్‌ముఖ్ గారే ఎన్నుకోబడ్డారనీ శ్రీమతి ఇందిరాగాంధీకి కూడా తెలుసు.

అప్పటి జనసంఘ్ ప్రముఖ నాయకుడు శ్రీ లాల్‌కృష్ణ అద్వానీగారు ఏం చేస్తున్నారు? ప్రజాస్వామ్యాన్ని పునరుద్ధరించమని శ్రీమతి గాంధీకి ఎలాంటి

విన్నపాలూ చెయ్యకుండా, షరతులు విధించకుండా రాజ్యసభ ఎన్నికల్లో అభ్యర్థిగా నిలబడి రాజ్యసభ సభ్యునిగా నిరుపయోగంగా చేతులు ముడుచుకు కూర్చున్నారు.

మధుగారు జైల్లో ఉంటూనే తన సత్యాగ్రహ పద్ధతుల్లో పోరాటాలు సాగించారు.

జైల్లో మధుగారు తన ట్రాన్సిస్టర్‌ని మంటల్లో వేసి జరిపిన పోరాటం కథ ద్వారా ఎమర్జెన్సీ కాలంలో అధికారులు ఎంతకి బరితెగించారో, చట్టాన్ని అతిక్రమిస్తూ ఎంతగా అధికార దుర్వినియోగం చేసారో తదితర విషయాలతో పాటు ఒక జైలర్ మధుగారిని గౌరవ మర్యాదలతో చూసుకోవాల్సింది పోయి, కలెక్టర్, జైళ్ళశాఖ ఐ.జి.గారి ఆదేశాలను బేఖాతరు చేస్తూ తన ఉద్యోగాన్ని పోగొట్టుకోవడానికి కూడా సిద్ధపడడం, ఆ జైలర్‌ని మధుగారు కరుణాదృష్టితో చూడడం అర్థం అవుతాయి.

ఈ కథంతా నా జైలు డైరీలో 1976 మార్చి 21వ తేదీన రాసిన పుటలో పొందుపరిచాను. ఇది ఎంత అద్భుతమైన వ్యవహారమంటే దీనిని ప్రత్యేకంగా ప్రచురించాల్సి ఉంటుంది. జైలునుంచి మధుగారు ఇందిరాగాంధీగారికి రాసిన లేఖలు కూడా లేఖాయుద్ధానికి తక్కువేమీ కావు. ఉదాహరణకు మధుగారు ఇందిరాగాంధీకి రాసిన ఒక చిన్న లేఖను చూద్దాం. ప్రధానమంత్రి అజ్మీర్‌యాత్ర సందర్భంగా ఈ లేఖ రాయడం జరిగింది. లేఖా విషయం - గులాబీ రహదారి.

మధుగారు ఇలా రాస్తున్నారు.

"సర్కారు చొరవతో సమాచార వ్యవస్థలన్నీ ఏకమై 'సమాచార ఏజన్సీ' ఏర్పడడం వలన దానిని 'అర్ధ సర్కారీ ఏజన్సీ' అనడం తప్పేమీ కాదనుకుంటాను. అది క్రింది వార్తను ప్రచురించింది. 'ప్రధానమంత్రిగారి కోసం గులాబీ రహదారి.

ప్రధానమంత్రి శ్రీమతి ఇందిరాగాంధీగారి 1976 అక్టోబర్ 24 అజ్మీర్ యాత్ర సందర్భంగా ఆమె కోసం గులాబీలు పరిచిన రహదారి ఏర్పాటు చెయ్యబడుతోంది. జిల్లా కలెక్టర్ అధ్యక్షతన జరిగిన ప్రధానమంత్రి స్వాగతం కోసం 251 స్వాగత ద్వారాలు ఏర్పాటు చెయ్యాలనే నిర్ణయం తీసుకోవడం జరిగింది. (నవభారత్, భోపాల్, 15-10-76).

మొగల్ - ఎ- అజమ్ కూడా అజ్మీర్‌యాత్ర మండుటెండలో ఉత్తికాళ్ళతో చేసేదని చెప్తారు. తెల్లవారి పెద్దదొరగారి కోసం కూడా ఇంచుమించు యిటువంటి

స్వాగతమే దొరికి ఉంటుంది. అటువంటప్పుడు మూడింట రెండొంతులు పేదప్రజలే ఉన్న రంగుల ప్రపంచానికి చెందిన నేత కోసం ఇంత ఆర్భాటపు అభద్ర ప్రదర్శన ఎందుకు? పూలు చెట్లకున్నప్పుడు అందంగా ఉంటాయి. ప్రజలు పూలను దేవుళ్ళకు అర్పిస్తారు. అలంకరణకు కూడా అవి బాగుంటాయి. మన దగ్గర మహిళలు పూలు శిరోజాలంకరణకు ఉపయోగిస్తారు. నా ఉద్దేశ్యంలో పూలరాదారిలో తమరు, తమ సహచరుల శోభాయాత్రకు వెడలడం తమకు కూడా అంగీకారం కాకపోవచ్చు. అంచేత ఇలాంటి మూర్ఖులనుంచి తమరిని రక్షించమని ఆ భగవంతునికి నా ప్రార్థన.

తమరి

మధు లిమాయె"

భయభ్రాంతులై పోయిన ప్రజలని పత్రికలవారినీ నిబ్బరంగా చెయ్యాలనే సదాశయంతో స్వాతంత్ర్య పోరాట కాలంనాటి గాంధీగారి చరిత్రను కూడా మధుగారు పరిశీలించారు. మహాత్మాగాంధీగారి సంపూర్ణ వాఙ్మయం నుంచి మధుగారు అనేక ఉపన్యాసాలను ఎంచి ప్రచురింపచేసి, తద్వారా ఎమర్జెన్సీ సమయంలో భయభ్రాంతులై పోయిన ప్రజల గుండెల్లో ధైర్యం నింపాలనీ అదే విధంగా భావప్రకటనా స్వేచ్ఛకోసం త్యాగాలకు సిద్ధపడాలనీ పత్రికారంగానికీ తెలియ చెప్పాలనీ అతను భావించారు.

మధుగారి వ్యాఖ్యానాలతో కూడిన ఈ గాంధీగారి ప్రసంగాలను శ్రీ ఎన్.జి. గోరెగారు (తరువాత జనతా ప్రభుత్వ కాలంలో అతను బ్రిటన్‌కి హైకమీషనర్‌గా ఉన్నారు) తన 'పీపుల్' పత్రికలో 'Collected works of Mahatma Gandhi' అనే శీర్షికన ప్రచురించారు.

ఆకాశంలో మిణుకు మిణుకు మంటున్న లెక్కలేనన్ని చుక్కల మధ్య, వేళ్ళపైన లెక్క పెట్టగలిగే మిణుకు మిణుకు మనకుండా నిశ్చలంగా ప్రకాశిస్తూ ఉండే గ్రహాలను కూడా మధుగారు ఇట్టే గుర్తు పట్టేవారు. నా ఉద్దేశ్యంలో మధుగారు తారల్లాంటి సహచరులకంటె, గ్రహాలవంటి సహచరుల కోసం అన్వేషిస్తూ ఉండేవారు. వారైతే అనుకూల పరిస్థితుల్లోనూ, ప్రతికూల పరిస్థితుల్లోనూ తమ ఆదర్శాలతో రాజీపడరని ఆయన అభిప్రాయం.

అతని వ్యక్తిత్వానికి సంబంధించిన ఈ ప్రముఖమైన అంశాన్ని వ్యక్తపరచడానికి నేను జైల్లో హెూలీ జరిపిన సందర్భంలో వారికోసం ఈ విధంగా రాశాను.

కలలు కల్లలౌతాయి, సన్నిహితులు దూరమౌతారు.

యోగుల జీవితంలో, కఠిన పరీక్షలు ఎదురౌతాయి.

సుదీర్ఘమైన కాళరాత్రి ఇది, కానీ నేను దీనికి భయపడను.

మినుకు మినుకుమనే చుక్కల్లోంచి నేను గ్రహాలను వెదికి పట్టుకుంటాను.

ఇప్పటికీ మధుగారు తన వ్యాసాలు, చేతల ద్వారా సోషలిస్టు ఉద్యమకారులకు దారి చూపుతూ ఇలా అంటున్నారు.

కొండల్లో, పర్వతాల్లో ఈ రోజుకీ నిర్భయంగా శంఖం ఊదుతూ

నడుస్తున్నా. నేను ఆరిపోలేదు.

మధ్యాహ్న సూర్యుడిని ఆలింగనం చేసుకుని ప్రకాశిస్తున్నాను.

మధు గారు ఇప్పుడు బ్రతికి ఉంటే...

- అనిరుధ్ లిమాయె

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁂ ⁂ ⁂

బ్రతికి ఉంటే మధుగారికి మే1, 2022 వేళకి నూరేళ్ళ వయస్సు. బహుశా నేను ఈ కార్యక్రమంలో పాలు పంచుకోలేకపోవచ్చు. అంచేత ఈ సందర్భంగా ప్రచురించబడుతున్న స్మారక సంచిక కోసం ఒక చిన్న వ్యాసం రాస్తున్నాను.

ప్రస్తుతం జీవించి ఉంటే మధుగారు ఇప్పటి పరిస్థితుల గురించి ఏం ఆలోచించి ఉండేవారు, మాట్లాడేవారు, రాసేవారు, ఏం చేసేవారు? అని నేను ఆలోచిస్తున్నాను.

నా ఈ అభిప్రాయాలు మూడు నమ్మకాల మీద ఆధారపడి ఉన్నాయి. మొదటి నమ్మకం ఏమంటే... మధుగారి బుద్ధి, జ్ఞాపకశక్తి. అతని అంతిమ దినాలలో కూడా ఎంత నిశితంగా ఉన్నాయో ప్రస్తుతం కూడా అంతే నిశితంగా ఉండి ఉండేవి. రెండవ నమ్మకం (బహుశ ఇది కల కూడా కావచ్చు). ఆఖరి దినాలలో అతని ఆరోగ్యం బాగులేక మనిషిని నిస్సత్తువ ఆవరించిన మాట

నిజమే గానీ ప్రస్తుతం బ్రతికి ఉండి ఉంటే మాత్రం అతను ఎంతో ఆరోగ్యంగా ఉండి ఉండేవారు, దేశమంతా తిరిగి, ప్రజలతో మాట్లాడి, వాళ్ళకు నచ్చజెప్పి పార్టీని మరింత బలోపేతం చేసి ఉండేవారు. మూడవ నమ్మకం ఏమంటే నాకు అతని (అంటే మా తండ్రిగారి) ఆలోచనల గూర్చి చాలా బాగా తెలుసు. అంచేత ఈ రోజున బ్రతికి ఉంటే అతను ఏం ఆలోచన చేసి ఉండేవారు, ఏం చేసి ఉండేవారు అనే విషయాన్ని బాగా వివరించగలను. ఆ అర్హత నాకు ఉంది.

నేను రాసేదే సరైనది, మధుగారు అదేవిధంగా ఆలోచించి ఉండేవారు, చేసి ఉండేవారు అని నేను కచ్చితంగా చెప్పలేను గానీ, నేను అతన్ని బాగా దగ్గర నుంచి ఎరుగుదును, అనేక విషయాలపై అతనితో చర్చించాను, వాదించాను అని చెప్పగలను. అంచేత నా ఈ వ్యాసం యొక్క ముఖ్య ఉద్దేశ్యం ఏమంటే మధుగారి ఆలోచనల గూర్చి నేను వ్యక్తపరిచిన అభిప్రాయాలను గూర్చి అందరూ లోతుగా, నిండు మనసుతో ఆలోచించి, చర్చించి, సమస్యలకు సరైన పరిష్కారం అన్వేషించే దిశగా ప్రేరితులవ్వాలని నా ఆశ.

మధుగారు దేశ ఐక్యత, సమగ్రతల కోసం, అదేవిధంగా దేశ ప్రజలందరి ప్రయోజనాలను పరిరక్షించే ఒక చక్కని, ప్రజాస్వామిక పాలనా వ్యవస్థ కోసం ఎల్లప్పుడూ తపించారు. దేశానికి స్వాతంత్ర్యం వచ్చాక జవహర్‌లాల్ నెహ్రూ, సర్దార్ వల్లభ్‌భాయ్ పటేల్, డా. బాబాసాహెబ్ అంబేద్కర్ తదితరులు అటువంటి పరిపాలనా వ్యవస్థ కోసమే పటిష్టమైన రాజ్యాంగాన్ని రచించారనేది మధుగారి నిశ్చిత అభిప్రాయం.

ఈ ప్రభుత్వం అణచివేతలకు పాల్పడే ప్రభుత్వం కాకూడదనీ, ప్రజాప్రయోజనాలను పరిరక్షించే ప్రభుత్వంగా ఉండాలని అతను ఆకాంక్షించారు. ముఖ్యంగా బడుగు, బలహీనవర్గాల వారసత్వాన్నీ, యితర హక్కులనూ కాపాడే విధంగా ఉండాలనీ, అందరినీ అభివృద్ధి మార్గంలో తీసుకెళ్ళే విధంగా ఉండాలనీ వాళ్ళ మతం, జాతి, భాష, వర్గం మొదలైన వాటితో సంబంధం లేకుండా అందరినీ సమానంగా ప్రగతిపథంలోకి తీసుకెళ్ళాలనీ అతను వాంఛించారు. కానీ యివాళ చూస్తే సంఘ్ పరివార్ సంస్థలు, రాష్ట్రాల్లోనూ, కేంద్రంలోనూ ఉన్న భాజపా ప్రభుత్వాలు ఎన్నికల్లో తమ బలాన్ని చూసుకుని ఆశ్చర్యంతో రాజ్యాంగం,

ప్రజాస్వామిక ప్రభుత్వానికి సంబంధించిన ముఖ్యమైన ఈ అంశాలను బలహీనపరచడానికి ఆయత్తమౌతున్నాయి.

ఉపనిషత్తుల నుంచి, కబీర్, నానక్ మొదలైన సంత్‌ల వరకు, అలాగే అక్బర్ చక్రవర్తి, దారాసికో, ఛత్రపతి శివాజీ మొదలు స్వామి వివేకానంద, మహాత్మాగాంధీ వరకు ఈ దేశ సంస్కృతి అనేక రకాలైన ఆలోచనలను, మత సంప్రదాయాలను స్వీకరించి, సర్వమతాలను, ధర్మాలను సమానంగా ఆదరిస్తూ వస్తోంది. ఈ మతపరమైన సహనంలోనే దేశ క్షేమం యిమిడి ఉంది. మధుగారు కూడా ఈ సమానత్వాన్నీ, సహనాన్నీ సమర్థించారు. అంతేగానీ అవకాశవాద రాజకీయాలు చేస్తూ అల్ప సంఖ్యాక వర్గాలనో, అధిక సంఖ్యాకులనో సంతృప్తి పరచడం అతనికి యిష్టం ఉండేది కాదు.

మధుగారు ఏ విషయం పైన గానీ, సమస్య గురించి గానీ లోతుగా తెలుసుకోకుండా, సమగ్రంగా ఆలోచించకుండా, ప్రజలతో చర్చించకుండా ఏమీ మాట్లాడేవారు కాదు. ఏ నిర్ణయం తీసుకునేవారు కాదు. ప్రజల మనోభావాలను సవాలు చెయ్యకుండా, వారికి వాస్తవాలు చెప్పి ఒప్పించేందుకు ఆయన ప్రయత్నించేవారు. అతను స్వయంగా నాస్తికుడు, పూజలు, గట్రా నమ్మని వ్యక్తి అయినప్పటికీ అతను ప్రజల మత విశ్వాసాలను గౌరవించేవారు. అన్ని రకాల మత సంప్రదాయాలను బాగా ఎరిగి ఉండేవారు. అంచేతనే అతను ఎన్నడూ ఏ మత సంప్రదాయాలనూ విమర్శించేవారు కాదు. సరికదా, వాస్తవాలను, భారతీయ పరమత సహనాన్ని ఆధారంగా చేసుకుని ఛాందసవాదాన్నీ, మతమౌఢ్యాన్నీ తిప్పి కొట్టే ప్రయత్నం చేసేవారు.

అతను మరణించిన మరుసటి దినం పత్రికలలో ప్రచురింపబడిన అతని వ్యాసంలో కేవలం కాంగ్రెస్ పార్టీ మాత్రమే దేశంలో మత విద్వేషాలకు వ్యతిరేకంగా సమర్థంగా పోరాడగలదని చెప్తూ, అతను కాంగ్రెస్ పార్టీ నాయకులను, కార్యకర్తలను పార్టీని పునరుజ్జీవింపచెయ్యమని అభ్యర్థించారు. స్వాతంత్ర్యానికి పూర్వపు పార్టీ విధానాలను అవలంబించమని అతను వారిని కోరారు. ప్రస్తుతం జీవించి ఉంటే మధుగారు కాంగ్రెస్‌ను పునరుజ్జీవింప చెయ్యడానికి ప్రయత్నించడమే కాక మత ఛాందసవాద వ్యతిరేక పార్టీలన్నింటిని ఒక కూటమిగా సంఘటితపరిచే ప్రయత్నం

తప్పక చేసేవారు. అటువంటి కూటమి సామాజిక, ఆర్థిక న్యాయం సాధించే దిశగా పని చేసేందుకు ఆయ సలహాలు యిచ్చి ఉండేవారు. ముఖ్యంగా సామాజిక న్యాయం కోసం తేవాల్సిన మార్పులపై ఆయన ఆలోచించి ఉండేవారు.

అతను కేవలం పై స్థాయి, ఎన్నికల రాజకీయాల మీద ధ్యాస పెట్టకుండా ప్రతిపక్ష పార్టీల నిర్మాణంలో పాలుపంచుకుని, సామాజిక, ఆర్థిక సమానత్వం కోసం ఉద్యమాలు చేసే దిశగా ప్రోత్సాహం యిచ్చేవారు. ఎందుకంటే ఈ రెండు సమస్యలను పరిష్కరించే దిశగా ప్రజలను ఆకర్షితులను చేస్తే మత విద్వేషాలకు వ్యతిరేకంగా బలమైన ఉద్యమం నిర్మించబడుతుందని ఆయనకు బాగా తెలుసు. యువతను, కార్యకర్తలను సత్ప్రవర్తన, అభ్యాసం, త్యాగం మొదలయిన విషయాలపై దృష్టి నిలిపే విధంగా ఆయన ప్రోత్సహించి ప్రతిపక్షాల సుదీర్ఘ పోరాటానికి తగ్గట్టుగా వారిని శక్తిమంతులుగా తీర్చిదిద్ది ఉండేవారు.

తన నిశితమైన బుద్ధి, నిరంతర అభ్యాసం, నిష్కళంక చరిత్ర, ధీరత్వం, దృఢనిశ్చయాలతో అతను భాజపా ప్రభుత్వం, వారి కుట్రలు, విధానాలపై అతను వాస్తవాల సహాయంతో ప్రతిదినం దాడి చేసి, నరేంద్రమోదీ, అతని సహచరుల దేశభక్తితో కూడిన అవినీతి రహిత పాలన అనే ముసుగును తొలగించి ఉండేవారు. తద్వారా సంఘ పరివార్ తనని తాను సంరక్షించుకోవాల్సిన అవసరం ఏర్పడి ఎన్నికల్లో గెలిచే అవకాశాలు తగ్గి ఉండేవి.

ఇలా మధుగారు ఏం ఆలోచించి ఉండేవారు. రాసి ఉండేవారు, చేసి ఉండేవారు అనే విషయాలు చెప్పాలంటే పెద్ద గ్రంథమే రాయాల్సి ఉంటుంది. ఒక్క విషయం మాత్రం నిజం. ఆయన అన్యాయం ముందు ఎన్నడూ తల ఒగ్గి ఉండేవారు కాదు.

జీవితంతో సంభాషణ

– మధు దండావతె

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁂

నా ప్రజా జీవితానికి మూల సిద్ధాంతాలేమిటి అని నన్ను నేను ప్రశ్నించు కున్నప్పుడు నా జీవితానుభవాల్లోనే బదులు దొరుకుతుంది. నా చెయ్యి ఒకటి నాకు జ్ఞానాన్ని ప్రసాదించిన పుస్తకాల మీద ఉంచి, రెండవది న్యాయం కోసం పోరాడే నా సహచరుల హృదయాలపై ఉంచి నేను నా ప్రజా జీవిత ప్రయాణాన్ని సాగించాను. అపారమైన జ్ఞానానికీ, ప్రజల మనోభావాల పట్ల సానుభూతికీ మధ్య ఉండే సంతులనమే మన ఆలోచనలకు, కర్మలకూ మార్గదర్శనం చేస్తుందని నా ప్రగాఢ నమ్మకం. జీవితంలో ఆదర్శాల పట్ల నిబద్ధత, అంకితభావం, దృఢనిశ్చయాలతో పాటు సంగీత, సాహిత్యాలు, కళల పట్ల అభినివేశం కలిగివుంటే జీవితంలోని మధురమైన క్షణాలని ఆస్వాదించగలుగుతాం. నా ఆలోచనలు, విశ్వాసాలు అన్నీ పోరాటం అనే కొలిమిలోంచి, నిర్మాణాత్మక కార్యాచరణ అనే చీలిక సుత్తి నుంచి, జ్ఞాన అన్వేషణ నుంచీ ఏర్పడ్డవే. మహా నాయకులతోనూ,

అదేవిధంగా అంకితభావం కలిగిన సాదాసీదా కార్యకర్తలతోనూ కల సన్నిహిత సంబంధాలు నన్నెంతో ప్రభావితం చేసాయి.

నా జీవితంలో వివిధ దశలలో నన్ను ప్రభావితం చేసిన ఆలోచనా ధోరణులను ఒకసారి స్మరించుకోవాలని ఉంది. నేను చాలా చిన్నతనంలోనే 'మార్క్స్' ని చదివేను. నిజానికి 'గాంధీ' ని ఆలస్యంగా చదివేనని చెప్పొచ్చు. ఆ తరువాత చాలా కాలానికి పూలే, అంబేద్కర్, బుద్ధుడు వంటి మానవీయ మూర్తుల ఆలోచనలను చదివి, ఆకళింపు చేసుకునే అవకాశం దొరికింది. అంచేత ముందు కొంతకాలం నా ఆలోచనల్లోనూ, కర్మల్లోనూ కొంత దురభిమానము, అసమతౌల్యం కానవచ్చేవి. కానీ క్రమేణా ఈ మహానుభావుల రచనలను నేను అధ్యయనం చేయడం ప్రారంభించాక నా ఆలోచనా విధానం సంతులితమైంది.

సమాజవాది ఉద్యమ నాయకుల నుంచి నేను చాలా నేర్చుకున్నాను. ఆచార్య నరేంద్రదేవ్‌గారి పాండిత్యం, పెద్దరికం, జె.పి.గారి పోరాటం, త్యాగం, సమాజ్‌వాది ఆలోచనా విధానం కోసం లోహియాగారి తాపత్రయం ...యివన్నీ నా ఆలోచనలకు, కర్మలకు కొత్త దిశనిచ్చాయి. ప్రజాజీవితంలో ఎస్.ఎమ్. జోషీగారి ఉత్కృష్ట వ్యక్తిత్వం పట్ల నాకు గౌరవం మెండు. ఎన్.జి. గొరె గారి హేతువాద ఆలోచనాధోరణి, సాంఘిక సమానత్వం కోసం తపన, కార్యపాలన కోసం ఆతృత యివన్నీ నన్ను ఎంతగానో ప్రభావితం చేసాయి. పూల మీద మంచు బిందువుల మాదిరి స్వచ్ఛత, పారదర్శకత కలిగిన యూసఫ్ మెహరెల్లీగారి జీవితం నాకు అద్భుతంగా తోచింది. తండ్రివంటి రక్షణ, తల్లివంటి కరుణ కలిగిన సానే గురూజీగారి ఆలోచనా విధానం నాలో యితరుల మనో భావాల పట్ల సానుభూతిని పెంపొందించింది. మానవ వేదనకు మధుర స్వరాన్నందించిన నా స్నేహితుడు నాథ్‌పాయిగారి ఉపన్యాసాలు నన్నెంతో ప్రభావితం చేసేయి. నిజానికి నాథ్‌గారి కొంకణ్ రైల్వే కల నా నియోజకవర్గానికి కార్యాచరణలో కీలక భూమిక పోషించింది.

ప్రారంభదశ నుండీ ప్రస్తుత అల్లకల్లోల పరిస్థితుల వరకు నా జీవన పరిణామ క్రమాన్ని తరచి చూసుకుంటే మన వ్యక్తిగత, సాంఘిక జీవనాల్లో స్వేచ్ఛ, సమానత్వం, సాంఘికన్యాయం, పరమత సహనం, లౌకికవాదం, పర్యావరణం పట్ల స్నేహం, మహిళల పట్ల గౌరవం, మహిళాసాధికారత, అన్నిటికంటె

ముఖ్యంగా సామాజిక, ఆర్థిక పునర్నిర్మాణం కోసం ఒక శాస్త్రీయ దృక్పథం వంటి మానవీయ విలువలను అలవరచుకోవాల్సిన అవసరం ఉందని నాకు బలంగా అనిపిస్తోంది. శాస్త్రీయ దృక్పథం అనేది కేవలం మేథోవర్గానికి మాత్రమే పరిమితం కాకూడదు. దేశంలోని 7,00,000 పల్లెల్లో జీవించే ప్రజలకు, ముఖ్యంగా దారిద్ర్యరేఖకు దిగువన జీవితం గడిపే అత్యధికుల అవసరాలకు అది అన్వయించబడాలి. వారిని అలా నిశ్శబ్దంగా పేదరికంతో బాధపడమని వదిలేస్తే, ఒకరోజున ఆ నిశ్శబ్దం పెను విస్ఫోటనంగా మారి ప్రస్తుతం దేశంలో సాంకేతిక విప్లవం సృష్టిస్తోన్న ప్రయోజనాలన్నింటినీ తుడిచి పెట్టేస్తుంది.

నా జీవితమంతా నేను అన్యాయానికి వ్యతిరేకంగా పోరాడాను. నవ సమాజ నిర్మాణానికి అవసరమైన నిర్మాణాత్మక కార్యకలాపాల్లో పాలు పంచుకున్నాను. పార్లమెంట్‌లోనూ, బయటా జరిపిన ఉద్యమాల ద్వారా నేను పేదలు, అనాథల బాధలకు, ఆశలకూ గళాన్నిచ్చే ప్రయత్నం చేసాను. మనందరి కలలను సాకారం చేసుకోవడానికి నా వంతుగా చేసిన చిన్ని ప్రయత్నం ఇది. భవిష్యత్తు కాస్త మసగ్గా కనిపిస్తుందేమోగాని పూర్తిగా అంధకారమయం కాదు. ప్రఖ్యాత కవి కీ.శే. కైఫీఅజ్మీ చెప్పినట్లు :

ఒక కోప కెరటం
దీపాలన్నింటినీ ఆర్పేసింది
కానీ ఒక్కటి మాత్రం మిణుకు మిణుకు మంటోంది
దాని పేరే 'ఆశ'

మధు దండావతె జీవిత సంగ్రహం

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁂ ⁂ ⁂

మధు దండావతె గారు 1924 వ సంవత్సరం జనవరి 21వ తేదీన మహారాష్ట్రలోని అహ్మద్‌నగర్‌లో జన్మించారు. మున్సిపల్ స్కూల్ నుంచి ప్రాథమిక విద్య పూర్తి చేసుకున్న తరువాత అతను మాధ్యమిక విద్య కోసం అహ్మద్‌నగర్ ఎద్యుకేషనల్ సొసైటీలో చేరారు. ఈ బడిని ప్రఖ్యాత సంఘసంస్కర్త, మహా పండితుడు కీ.శే. మహాదేవ్ గోవింద రనడే గారు స్థాపించారు. దండావతెగారు ఈ పాఠశాల నుండి మెట్రిక్యులేషన్ ఉత్తీర్ణులయ్యారు.

పాఠశాల విద్యాభ్యాస కాలంలో దండావతెగారికి కవిత్వం పట్ల చాలా మక్కువ ఉండేది. ఆయన కవిత్వం చదివే పోటీలలో తరచూ పాల్గొనే వారు. అతను క్రికెట్ ఆటకు సంబంధించిన అనేక టోర్నమెంట్లలో కూడా పాల్గొని అనేక బహుమతులు పొందారు. క్రికెట్ సాధన చెయ్యటానికి ముంబైని మించిన ఊరులేదని అతని తండ్రిగారి అభిప్రాయం. అంచేత కాలేజీ విద్యకోసం మధుగారిని ముంబై

పంపడం జరిగింది. అతను రామనారాయణ్ రుహ కాలేజి (ముంబై)లో రెండేళ్ళు యింటర్మీడియట్,తరువాత ముంబైలోని ప్రఖ్యాత రాయల్ ఇన్‌స్టిట్యూట్ ఆఫ్ సైన్స్‌లో పై చదువుల కోసం చేరారు. అతను బి.యస్.సీ. కోసం భౌతికశాస్త్రాన్ని ఎంచుకుని మొదటి శ్రేణిలో ఉత్తీర్ణుడయ్యారు. 1946 లో అదే విద్యాసంస్థ నుండి అతను ఎమ్.ఎస్.సి. పరీక్ష కూడా ప్రథమశ్రేణిలో ఉత్తీర్ణుడయ్యారు. ఆ సమయంలో సిద్ధార్థ్ కాలేజ్ ఆఫ్ ఆర్ట్స్ అండ్ సైన్సెస్ కోసం ప్రతిభావంతులైన యువ ఉపన్యాసకుల కోసం డా॥బి,ఆర్. అంబేద్కర్‌గారు వెతుకుతూ ఉండటం కాకతాళీయంగా జరిగింది. అతను దండావతెగారిని భౌతికశాస్త్ర ఉపన్యాసకుడిగా 1946లో ఎంపిక చెయ్యడం జరిగింది. ఆ తరువాత అదే కళాశాలలోనూ, యింకా 1971 వరకు ముంబై విశ్వవిద్యాలయంలోనూ మధుగారు న్యూక్లియర్ ఫిజిక్స్‌ను బోధించేవారు.

మధు దండావతెగారు 1953వ సంవత్సరం అక్టోబర్ 22 న ప్రమీలగారిని వివాహమాడారు. ఆమె అతనికి వ్యక్తిగత జీవితంలోనూ, ప్రజాజీవితంలోనూ కూడా చేదోదువాదోడుగా వున్నారు. అన్ని సాంఘిక, రాజకీయ ఉద్యమాలలో వారిద్దరూ ఒకరికొకరు తోడుగా ఉండేవారు. ఆమె మహిళా సాధికారత, మహిళలకు న్యాయం మొదలయిన విషయాల పట్ల చాలా అంకిత భావంతో ఉండేవారు. సామాజిక అంశాల పట్ల తనకు గల అంకిత భావం కారణంగా ఆమె 7వ లోక్‌సభ (1980–1986)లో సభ్యులుగా వున్నారు. ఆమె 2002 వ సంవత్సరం జనవరి 1 వ తేదీన పరమపదించారు.

స్వాతంత్ర్య పోరాటం

1940 లలో స్వాతంత్రోద్యమం ముమ్మరంగా సాగుతున్న సమయంలో మధుగారు యవ్వనంలో వున్నారు. 1942 లో జరిగిన క్విట్ ఇండియా ఉద్యమంలో అతను అజ్ఞాతంగా పనిచేసారు. అప్పటికి ఆయన వయస్సు 18 సంవత్సరాలు. అజ్ఞాత ఉద్యమంలో భాగంగా అతను మేజిస్ట్రేట్ కోర్టు బెంచికి నిప్పుపెట్టడం, ఆర్మీ హెడ్‌క్వార్టర్స్ తాలూకు టెలికమ్యూనికేషన్ వ్యవస్థను పాడు చేయడం వంటి కార్యక్రమాల్లో పాల్గొన్నారు.

ఆ తర్వాత 1946లో ముంబైలోని కేసిల్ బరాక్స్‌లో రాయల్ ఇండియన్ నేవీ వారు తిరుగుబాటు చేసినప్పుడు అతను మిలిటరీ వాహనాలు ప్రయాణించడానికి

వీలులేకుండా దారిమధ్యలో రాళ్ళు పెట్టడం ద్వారా తిరుగుబాటుదారులకు సాయపడ్డారు.

స్వాతంత్ర్యానంతర దశ

స్వాతంత్ర్యానంతర కాలంలో గోవా విముక్తి పోరాటంలోనూ, సంయుక్త మహారాష్ట్ర ఉద్యమంలోనూ, సోషలిస్టు ఉద్యమంలోనూ మధుగారు పోషించిన పాత్ర చెప్పుకోదగ్గది.

1946 వ సంవత్సరం జనవరి 18 వ తేదీన గోవాలో డా॥రామమనోహర్ లోహియాగారు గోవా విముక్తి ఉద్యమాన్ని ప్రారంభించారు. ఉద్యమంలో భాగంగా 1955వ సంవత్సరం ఆగస్ట్‌నెలలో ప్రజా సత్యాగ్రహం ప్రారంభించబడింది. ఇందులో మధుగారు కీలక భూమిక పోషించారు. పోలీసుల ఆదేశాలను ఖాతరు చెయ్యకుండా అతను భారత జాతీయజెండాను చేత ధరించి 1955 ఆగస్ట్ 19వ తేదీన పోర్చుగీసువారి భూభాగంలో మైళ్ళకొద్దీ దూరం దూసుకువెళ్ళారు. దాంతో అతన్ని పోలీసులు తీవ్రంగా కొట్టడం చేత, జీవితకాలం అతను తుంటి నొప్పితో బాధపడ్డారు. ఈ సత్యాగ్రహం కారణంగా ఏర్పడిన ఉద్విగ్న వాతావరణం ఫలితంగా తరువాతి కాలంలో భారతప్రభుత్వం సైనికచర్య జరిపి పోర్చుగీసు వారి నుంచి గోవాను విముక్తం చేసింది.

రాష్ట్రాల పునర్విభజన కోసం వేసిన కమీషన్ నివేదిక ప్రకారం ముంబై మహారాష్ట్రలో భాగం కాదని చెప్పటం 1956లో సంయుక్త మహారాష్ట్ర ఉద్యమానికి దారి తీసింది. ఈ ఉద్యమానికి నాయకత్వం వహించిన సంయుక్త మహారాష్ట్ర సమితికి మధు దండావతెగారు కార్యదర్శిగా వ్యవహరించారు. అతని నాయకత్వంలో సమితి బాంబే (ముంబై) రాజధానిగా సంయుక్త మహారాష్ట్రకు కేంద్రప్రభుత్వం అనుమతి నిచ్చేవరకూ పోరాటం చేసింది. ఈ ఉద్యమ కాలంలో చాలాసార్లు దండావతెగారు , అతని శ్రీమతి జైలుశిక్షని అనుభవించారు.

తన రాజకీయ జీవితకాలం అంతటిలోనూ మధు దండావతెగారు సోషలిస్టు ఉద్యమంతో సంబంధాలు కలిగివున్నారు. కార్మికవర్గాలు, రైతుకూలీలు, భూమిలేని నిరుపేదల కోసం సోషలిస్టులు సలిపిన పోరాటాలన్నింటిలోనూ అతను

పాలుపంచుకున్నాడు. 1950ల ప్రారంభంలో ముంబైలో సోషలిస్టుల ఆధ్వర్యంలో ధరల పెరుగుదలకు వ్యతిరేకంగా జరిగిన సత్యాగ్రహంలోనూ, అలాగే టెక్స్‌టైల్ సమ్మెలోనూ అతను పాల్గొన్నారు. కార్మికులకు ఇచ్చే బోనస్ అనేది యాజమాన్య వర్గాల దయాదాక్షిణ్యాల మీద ఆధారపడే కంటితుడుపు వ్యవహారం కాదనీ, అది కార్మికుల న్యాయపరమైన ఆర్జన అనీ, ముంబైలో జరిగిన టెక్స్‌టైల్ సమ్మెలో సోషలిస్టులు నొక్కి చెప్పారు. కార్మిక సంఘాల పోరాటాలు కూడా సోషలిస్టు ఉద్యమంలో భాగంగా ఉండేవి. రైల్వే కార్మికుల పోరాటాల్లోనూ, డాక్‌యార్డ్ కార్మికులు, రవాణా కార్మికులు యింకా యితర కార్మిక సంఘాల పోరాటాల్లో ప్రొఫెసర్ దండావతెగారు ప్రముఖ పాత్ర పోషించారు. పట్టణాలు, పల్లెల్లోని పేదలకు భూమి కోసం 1969లో జరిగిన భూవిముక్తి పోరాటంలో దండావతెగారి పాత్ర చాలా కీలకం అని చెప్పవచ్చు. సహకార ఉద్యమం ద్వారా వికేంద్రీకరణ అనేది దీర్ఘకాలంలో సమునత్వవాద (ఇగాలిటేరియన్) సమాజ స్థాపనకు దారి తీస్తుందని సోషలిస్టుల విశ్వాసంగా ఉండేది. మహారాష్ట్రలోని వివిధ ప్రాంతాల్లో ఉద్యమాన్ని చైతన్య పరచడంలో దండావతెగారు ప్రముఖ పాత్ర పోషించారు.

తన ప్రజా జీవితంలో దండావతెగారు ఎల్లప్పుడూ ప్రజాస్వామ్యవాదిగానే నిలిచారు. భారత రాజకీయాల్లో నియంతృత్వ పోకడలు తలెత్తినప్పుడల్లా ఆయన వాటికి వ్యతిరేకంగా పోరాడారు. 1975 జూన్ 25న అత్యవసర పరిస్థితి విధించిన తరువాత ప్రజాస్వామ్య పునరుద్ధరణ కోసం జరిగిన ఉద్యమంలో అతను పోషించిన పాత్రను భారతప్రజలు ఎన్నటికీ మరువలేరు. మిసా చట్టం క్రింద బెంగుళూరు కేంద్ర కారాగారంలో అతను 18 నెలలు జైలుశిక్ష అనుభవించారు.

పార్లమెంటులో

తన ప్రజా జీవితం ప్రారంభదశలో దండావతెగారు ఎక్కువగా సంస్థాగత కార్యక్రమాలకు, నిర్మాణాత్మకమైన పనులకు, పార్టీ కార్యకలాపాల వ్యూహరచనకు, యువతకు శిక్షణనివ్వడానికి ప్రాముఖ్యత నిచ్చారు. ఎన్నికల్లో పార్టీ అభ్యర్థుల తరపున అతను ఉత్సాహంగా ప్రచారం చేసినప్పటికీ, తను స్వయంగా ఎన్నికల్లో పాల్గొనేవారు కాదు.

1970లో అతను తొలిసారి మహారాష్ట్ర శాసనమండలికి ముంబై పట్టభద్రుల తరపున ఎన్నికయ్యారు. కౌన్సిలర్‌గా వ్యవహరించిన స్వల్ప కాలవ్యవధిలోనే అతను రైతులు, కూలీల సమస్యల గూర్చి, వారికి భూమి పంపకం గూర్చి బలంగా తన వాదనలు వినిపించారు.

పార్లమెంటులో దండావతెగారి ప్రవేశం యాదృచ్ఛికంగా జరిగింది. 1971 లోక్‌సభ సాధారణ ఎన్నికలకు సరిగ్గా నెలరోజుల ముందు మహారాష్ట్రలోని రాజపూర్ నియోజకవర్గానికి ప్రాతినిధ్యం వహించే లోక్‌సభ సభ్యుడు శ్రీనాథ్ సాయిగారు మృతి చెందడం జరిగింది. రాజాపూర్ సోషలిస్ట్‌లకు పెట్టని కోట వంటి నియోజకవర్గం. నాథ్‌సాయిగారి మరణానంతరం సోషలిస్టులతో బాగా జనాదరణ కలిగిన మధు దండావతెగారు ఆ నియోజకవర్గం నుంచి పోటీ చెయ్యాల్సివచ్చింది. 1971లో పాకిస్తాన్‌పై యుద్ధంలో విజయం తర్వాత శ్రీమతి ఇందిరాగాంధీగారికి లభించిన జనాదరణ కారణంగా సాధారణ ఎన్నికల్లో 48 సీట్లలో 47 సీట్లు సోషలిస్టులు కాంగ్రెస్ చేతిలో ఓడిపోగా కేవలం ఒక్క రాజపూర్‌లో మాత్రం దండావతెగారు విజయభేరి మోగించారు. ఆ తరువాత అతను వరసగా 1977, 1980, 1984 మరియు 1989లలో నాలుగుసార్లు అదే నియోజక వర్గం నుంచి ఎన్నికయ్యారు.

దండావతెగారు రైల్వేమంత్రిగా విజయవంతంగా పని చేశారనీ, సమర్థుడైన ఆర్థికమంత్రిగా పేరు తెచ్చుకున్నారనీ అందరికీ తెలుసు. ఎమర్జెన్సీ తరువాత జరిగిన సాధారణ ఎన్నికల్లో జనతాపార్టీ విజయం సాధించి కేంద్రంలో ఏర్పాటు చేసిన ప్రభుత్వంలో రైల్వేమంత్రిగా పనిచేశారు. 1989-90 మధ్యకాలంలో వి.పి.సింగ్‌గారి ప్రభుత్వంలో అతను కేంద్ర ఆర్థికమంత్రిగా వ్యవహరించారు. 1991 సాధారణ ఎన్నికల్లో పరాజయం పాలయ్యాక దండావతెగారు తన సమయాన్ని అధ్యయనానికీ రచనలకూ వినియోగించారు. 1996 లో శ్రీ హెచ్.డి. దేవెగౌడగారు ప్రధానమంత్రిగా ఉన్న కాలంలో దండావతెగారు ప్రణాళికా సంఘానికి డెప్యూటీ ఛైర్మన్‌గా వ్యవహరించారు.

రచయితగా

దండావతెగారు అనేక విషయాల గురించి విస్తారంగా రచనలు చేసారు. పార్లమెంటరీ ప్రజాస్వామ్యం, ఎన్నికల వ్యవస్థ, ప్రతిపక్షాల భూమిక, సంకీర్ణ రాజకీయాలు, సభాపతిపాత్ర, పార్లమెంటరీ అధికారాలు, ప్రతిపక్షనాయకుడు, న్యాయవ్యవస్థ యొక్క క్రియాశీలత యింకా పార్లమెంట్‌కూ, న్యాయవ్యవస్థకూ, కార్య నిర్వాహకులకూ మధ్య సంబంధ బాంధవ్యాలు ... యిలా అనేక అంశాల మీద అతను తన వ్యాసాలలో తన అభిప్రాయాలను స్పష్టంగా చెప్పారు. అంతేకాకుండా అతను కార్ల్‌మార్క్స్, మహాత్మాగాంధీ, యూసఫ్ మెహరెల్లీ, జయప్రకాశ్ నారాయణ వంటి ఎందరో ప్రముఖుల గురించి కూడా పుస్తకాలు రాశారు.

ప్రొఫెసర్ దండావతెగారు రచించిన పుస్తకాలలో ఎవల్యూషన్ ఆఫ్ సోషలిస్ట్ పాలిసీస్, గాంధీజీ' స్ ఇంపాక్ట్ ఆన్ సోషలిస్ట్ థింకింగ్, మార్క్స్ అండ్ గాంధీ, త్రీ డికేడ్స్ ఆఫ్ ఇండియన్ కమ్యూనిజం, యూసఫ్ మెహరెలీ– క్వెస్ట్ ఫర్ న్యూ హొరైజన్స్, ఎథోస్ ఆఫ్ ప్లానింగ్ యిన్ ఇండియా, కాశ్మీర్–టెస్ట్ కేస్ ఫర్ సెక్యులరిజం, జయప్రకాశ్ నారాయణ్, స్ట్రగుల్ విత్ వాల్యూస్, ఎకోస్ ఇన్ పార్లమెంట్, క్వెస్ట్ ఆఫ్ కాన్షియన్స్ యాజ్ ది మైండ్ అన్‌ఫోల్డ్స్ వంటివి ముఖ్యమైనవి. లోక్‌సభలో అతను అయిదు దఫాలు సభ్యునిగా ఉన్నప్పుడు యిచ్చిన ఉపన్యాసాలను 'ఎకోస్ ఇన్ పార్లమెంట్' అనే పుస్తకంలో పొందుపరచగా 'క్వెస్ట్ ఆఫ్ కాన్షియన్స్'లో అతను జూలై 1993 నుంచి ఆగస్ట్ 1996 వరకు జనతా వార పత్రిక సంపాదకునిగా వివిధ రాజకీయ, సామాజిక, ఆర్థిక, అంతర్జాతీయ అంశాలపై రాసిన సంపాదకీయాలు పొందుపరచబడ్డాయి. 'ఆర్కిటెక్ట్స్ ఆఫ్ మోదర్న్ ఇండియా' (ఆధునిక భారతావని నిర్మాతలు) అనే అతని పుస్తకంలో విభిన్న రంగాలకు చెందిన భారత ప్రముఖుల సంక్షిప్త జీవన చిత్రాలు పొందుపరచబడ్డాయి. వాస్తుశాస్త్రం, సాహిత్యం, తత్వం, కళలు, సంగీతం, రాజకీయాలు, సినిమా, విప్లవం, సాంఘిక సంస్కరణలు, శాస్త్ర సాంకేతిక రంగాలు, క్రీడలు .... ఇలా విభిన్న రంగాలకు చెందిన ప్రముఖుల జీవిత గాథలు ఈ పుస్తకంలో చర్చించడం జరిగింది. అతను తన జీవిత చరమాంకంలో రాసిన 'డైలాగ్ విత్ లైఫ్' ను అతని ఆత్మకథగా

చెప్పవచ్చు. 'ది గాంధీ స్టడీ సర్కిల్' అతనికి చాలా యిష్టమైన ప్రదేశం. అక్కడ అతను తన స్నేహితులతోనూ, అభిమానులతోనూ మేథోపరమైన చర్చలు జరిపేవారు.

అవార్డులు

ప్రొఫెసర్ దండావతెగారిని అనేక అవార్డులు వరించాయి. ఆంధ్రప్రదేశ్‌కు చెందిన కీ.శే. కంభంపాటి సత్యనారాయణగారి స్మారక స్వర్ణపతకం, 1995 వ సంవత్సరానికి గాను రాష్ట్రీయ కాకాసాహెబ్ గాడ్గిల్ సమ్మాన్, యశ్వంతరావ్ చవాన్ ఫౌండేషన్ వారిచ్చే రాష్ట్రీయ ఏకతా పురస్కార్, పోర్చుగీసువారికి వ్యతిరేకంగా గోవా విముక్తి ఆందోళనలో పాల్గొన్నందుకు గోవా ప్రభుత్వం వారిచ్చే బహుమతి, ఇండియన్ సైన్స్ కాంగ్రెస్ అసోసియేషన్ వారిచ్చిన జవహర్‌లాల్ నెహ్రూ శతజయంతి పురస్కారం, ప్రణాళికాభివృద్ధికిగాను భారత రాష్ట్రపతి అందజేసిన నేషనల్ సిటిజన్స్ అవార్డు, యింకా బాపూ పురస్కార్ యివన్నీ అతన్ని వరించిన బహుమతులలో చెప్పుకోదగ్గవి.

ఆఖరి ప్రయాణం

దీర్ఘకాలం అస్వస్థులుగా ఉన్నాక దండావతెగారు 2005, నవంబర్ 12 న కాలధర్మం చెందారు. అతను లైపోసర్కోము అంటే తుంటికేన్సర్‌తో చాలా కాలం బాధపడ్డారు. 2005, అక్టోబర్ 20న ఆయన్ని ముంబైలోని జస్‌లోక్ ఆసుపత్రిలో చికిత్స కోసం చేర్చడం జరిగింది. కానీ దురదృష్టవశాత్తూ ఆయన కోలుకోలేదు. 81 ఏళ్ళ వయసులో తుదిశ్వాస విడిచారు. అతని ఆకాంక్షకు అనుగుణంగా అతని శరీరాన్ని గ్రాంట్ మెడికల్ కాలేజీకి పరిశోధన,అధ్యయనాలకై యివ్వడం జరిగింది. అంచేత అంతిమ సంస్కారాలు జరపబడలేదు.

ప్రొఫెసర్ దండావతెగారు మృదుస్వభావి. పండితుడు, పెద్దమనిషి, అతను సోషలిజాన్ని ఆచరణలో పెట్టిన వ్యక్తి. విలువలతో కూడిన రాజకీయం నడిపిన నాయకుడు. పారదర్శకమైన ప్రజాజీవితానికి అతని జీవితం ఒక ఉదాహరణ. అతను సామాజిక న్యాయం, సమానత్వం కోసం అవిశ్రాంతంగా పోరాడిన యోధుడు. సోషలిస్టు ఉద్యమం ఆర్థిక అసమానలతో పాటు సామాజిక అసమానతల గూర్చి కూడా మాట్లాడాల్లి వుంటుంది అని అతని అభిప్రాయం. అతను ఎల్లప్పుడూ

లౌకిక వాదాన్ని సమర్థించారు. భిన్నత్వంలో ఏకత్వాన్ని ప్రదర్శించే భారతజాతిలోని సహనాన్నీ, సామరస్యాన్నీ ఆయన ఎల్లవేళలా సమర్థించేవారు. పార్లమెంట్ సభ్యునిగా అతను ఎల్లప్పుడూ పూర్తిగా ఇంటివద్ద తయారై, తగిన సన్నాహకాలతో సభలో అడుగు పెట్టేవారు. అతనికి పార్లమెంట్ పద్ధతుల గురించి పూర్తి అవగాహన వుండేది. రాజ్యాంగానికి సంబంధించిన విషయాలు అతన్ని ఎప్పుడు ఉత్తేజ పరిచేవి. "ఎవరైనా మనని విమర్శించినప్పుడు కోపగించుకనేకంటే, చతురోక్తులతో వారికి జవాబివ్వడం మంచిది." అని అతను భావించేవారు. ముక్కుసూటి వ్యవహారానికీ, ఋజువర్తనకూ, విలువలతో కూడిన ప్రజా జీవితానికీ, రాబోయే తరాలు అతన్ని తప్పక గుర్తు పెట్టుకుంటాయి...

మధు దండవతే జీవితం - కార్యచరణ

- ప్రొఫెసర్ బి. వివేకానందన్

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁂

1930వ సంవత్సరం జనవరి 26 వ తేదీన రావి నది ఒడ్డున లాహోర్‌లో జరిగిన ఒక మహాసభలో భారతదేశ సంపూర్ణ స్వాతంత్ర్యం కోసం పోరాడాలని భారత జాతీయ కాంగ్రెస్ తీర్మానించింది. అప్పటి నుంచి మనకు స్వాతంత్ర్యం వచ్చేదాక ఆ రోజునే స్వాతంత్ర్యదినంగా జరుపుకోవడం ఆనవాయితీగా ఉండేది.

సరిగ్గా ఏడేళ్ళ తర్వాత 1932లో అహ్మద్‌నగర్‌లో ఈ స్వాతంత్ర్య దినానికి ముందురోజు అర్థరాత్రి 13 ఏళ్ళ బాలుడొకడు ఎ.యి.సొసైటీ హైస్కూల్ గోడనెక్కి ఆ శిఖరం మీద భారత జాతీయ పతాకాన్ని ఎగరేశాడు. అంతేకాదు, ఇంగ్లీషువాడి జెండాను దించి మువ్వన్నెల పతాకాన్ని ఎగరేసే రోజు దూరంలో లేదని ప్రకటించాడు. ఆ బాలుడు మరెవరో కాదు, మధు దండవతె. ఈ సన్నివేశం చిన్నతనంలోనే అతనిలో గల దేశభక్తికి నిదర్శనం.

ఈ దేశభక్తి కారణంగానే అతను 1942లో క్విట్ ఇండియా ఉద్యమంలో

అజ్ఞాత కార్యకర్తగా పనిచేశాడు. అందులో భాగంగా తన సహచరుల సహకారంతో అతను అర్ధరాత్రివేళ పోలీసుల కన్నుగప్పి అహ్మద్‌నగర్ మేజిస్ట్రేట్ కోర్టుకి నిప్పుపెట్టాడు. తెల్లదొరల అధికార చిహ్నాలని తుడిచిపెట్టే కార్యంలో ఇది కూడా ఒక భాగం. ఆశ్చర్యం ఏమంటే, అహ్మద్‌నగర్ మున్సిపాలిటీలో ఛీఫ్ ఆఫీసర్‌గా ఉన్నది మధుగారి తండ్రిగారే. అగ్నిమాపక దళం అతని క్రిందే పనిచేస్తుంది. అంచేత అతను ఆ అర్ధరాత్రి పరుగులు తీసి మంటలార్పే పనిని పర్యవేక్షించారు. కానీ అప్పటికీ అతని సుపుత్రుడు కోర్టుని విజయవంతంగా భస్మీపటలం చేసాడు.

1946లో బాంబేలో రాయల్ ఇండియన్ నేవీవారు సాయుధ తిరుగుబాటు చేసారు. రాయల్ ఇండియన్ నేవీకి మద్దతుగా నగరమంతా ప్రదర్శనలు జరిగాయి. ఈ ప్రదర్శనలను అణచివేసేందుకు ప్రయత్నిస్తున్న సైనిక వాహనాలను అడ్డుకునేందుకు మధుగారు, తన సహచరులతో కలిసి రహదారికి అడ్డంగా బారికేడ్లను నిలుపుతుండగా అక్కడకు చేరుకున్న బ్రిటిష్ సైనికులు ప్రదర్శనకారులపై నిర్లక్ష్యంగా కాల్పులు జరిపారు. మధు దండవతెగారి ప్రక్కనే వున్న వ్యక్తి సైనికుల బుల్లెట్లకు నేలకూలగా అతను మాత్రం ఆశ్చర్యకరంగా తప్పించుకోగలిగారు.

1947లో భారతదేశానికి స్వాతంత్ర్యం లభించింది. బ్రిటిషర్లు వెళ్ళిపోయారు. కానీ పోర్చుగీసువారు గోవా మీద యింకా యితర వలసల మీద తమ ఆధిపత్యాన్ని కొనసాగించారు. గోవా స్వతంత్ర్య పోరాటం జరుగుతూ ఉంది. 1955 ఆగస్ట్ 15న, గోవా విముక్తి పోరాటంలో భాగంగా సత్యాగ్రహాన్ని తీవ్రం చెయ్యాలని నిర్ణయించబడింది. బాంబే నుంచి యితర ప్రాంతాల నుంచి 1200 మంది సత్యాగ్రహులను తీసుకెళ్ళాలని మధు దండవతెగారు నిర్ణయించారు. సత్యాగ్రహులకూ, పోర్చుగీసు పోలీసులకూ మధ్య గొడవలు జరిగి జననష్టం సంభవిస్తుందని భయపడ్డ బాంబే ప్రభుత్వం ఆ జననష్టాన్ని నివారించే ఉద్దేశ్యంతో హఠాత్తుగా బెల్గాం నుంచి గోవాకు రవాణా సాధనాలను నిషేధించింది. కానీ మధు దండవతెగారి స్వాతంత్ర్య కాంక్ష అజేయమైనది. 1200 సత్యాగ్రహులను తీసుకుని అతను బెల్గాం నుంచి గోవా సరిహద్దు వరకు అంటే ఇంచుమించు 85 మైళ్ళు జడివానను లెక్కచేయ్యకుండా కాలినడకన వెళ్ళారు. నిర్ణయింపబడ్డ స్థలానికి మధు దండవతెగారి బృందం సమయానికి చేరుకోలేక పోవడం వలన మహారాష్ట్ర

కోస్తా ప్రాంతానికి చెందిన హిర్వే గురూజీగారిని తెరెఖోల్ క్రీక్‌కి వెళ్ళే మరో సత్యాగ్రహుల బృందానికి నాయకత్వం వహించమని ఆఖరి నిమిషంలో నిర్ణయించబడింది. కానీ దురదృష్టవశాత్తూ తెరెఖోల్ కోట వద్ద జరిపిన కాల్పులకు మొదటగా ఆయనే బలయ్యారు. ఇది మధు దండవతెగారికి జీవితాంతం తీవ్రమైన విషాదాన్ని మిగిల్చింది.

ఆగస్ట్ 15న అమానుషంగా అన్ని హత్యలు జరిగిన తర్వాత కూడా ఆగస్ట్ 17న మరో బృందానికి నాయకత్వం వహిస్తానని మధు దండవతెగారు పట్టుబట్టారు. కొంతమంది సహచరులు మధుగారి భార్య ప్రమీలగారి వద్దకు వెళ్ళి సత్యాగ్రహంలో ప్రాణాలు పణంగా పెట్టొద్దని అతన్ని ఒప్పించమని అడగ్గా, ఆమె ససేమిరా ఒప్పుకోలేదు. పైపెచ్చు, మధు దండవతెగారితోపాటు వెళ్ళడానికి తనకు కూడా అనుమతి నివ్వమని ఆమె కోరారు. “మరణాన్ని ఇద్దరం కలిసే ఎదుర్కొంటాం” అనేది ఆమె నిర్ణయం. కానీ చివరకు, మధు దండవతెగారికి మాత్రమే అనుమతి దొరికింది. ప్రమీల గారికి అతనితో కలిసి వెళ్ళేందుకు అనుమతి దొరకలేదు. వెతార్దా సరిహద్దుల నుండి దండవతెగారు 92 మంది అనుచరులతో కలిసి 8 మైళ్ళు ట్రెక్కింగ్ చేసి మరీ గోవాలో అడుగుపెట్టే వేళకి సాయుధులైన పోర్చుగీసు పోలీసులు సత్యాగ్రహులకు ఎదురొచ్చి వారి మీద దాడి చేసారు. భీకర పోరాటం తరువాత వారు దండవతెగారి చేతిలోంచి మువ్వన్నెల పతాకాన్ని లాగి పారేశారు. వారు అతన్ని తీవ్రంగా కొట్టి, నేలకు పడద్రోసి అతని శరీరం మీంచి బూటుకాళ్ళతో నడిచి వెళ్ళారు. ఇంతటి అవమానాన్ని ఎదుర్కోలేక మధుగారు స్పృహ కోల్పోయారు. స్పృహలో లేని స్థితిలో అతన్ని స్ట్రెచర్ మీద గావా సరిహద్దులు దాటించడం జరిగింది. ఈ పోరాటంలో అతని తుంటి ఎముకలు గాయపడ్డాయి. ఈ గాయాలు నయమవడానికి ఏళ్ళు పట్టింది.

గోవా సత్యాగ్రహంలో పాల్గొనడానికి ముందు బాంబేలోని సిద్ధార్థ కాలేజీలో తన భౌతికశాస్త్ర ఆచార్యుని పదవికి రాజీనామా ఇవ్వాలని మధుగారు భావించారు. కానీ కాలేజి యాజమాన్యం అయిన పీపుల్స్ ఎడ్యుకేషన్ సొసైటీ ఛైర్మన్ డా॥ బి.ఆర్. అంబేద్కర్ అందుకు ససేమిరా అంగీకరించలేదు. కారణం మధుగారు దేశభక్తితో తన ఆత్మ ప్రబోధాన్ననుసరించి సత్యాగ్రహంలో పాల్గొంటున్నారు అని

అంబేద్కర్‌గారి నమ్మిక. కాలేజీ యాజమాన్యం ఆ విధంగా మధుగారి దేశభక్తిని ప్రశంసిస్తే, విద్యార్థి వర్గమంతా తమ ప్రియమైన ప్రొఫెసర్‌కు వీడ్కోలు పలకడానికై విక్టోరియా టెర్మినల్ రైల్వేస్టేషన్‌కు కదిలివచ్చింది.

చక్కటి కుటుంబ వాతావరణంలో మధుగారి వ్యక్తిత్వం తీర్చిదిద్దబడింది. మధుగారి తాతగారు గొప్ప సాహితీవేత్త. అతను ప్రఖ్యాత కవి భాసుని సంస్కృత నాటకాలనూ, కౌటిల్యుడి అర్థశాస్త్రాన్నీ, రవీంద్రుడి కవిత్వాన్నీ మరాఠీ భాషలోకి తెచ్చారు. అతను ఇందిర వాది. ప్రఖ్యాత కాంగ్రెస్ నాయకుడు గోపాలకృష్ణ గోఖలేకి, సంఘసంస్కర్త అగార్కర్‌కీ సహచరుడు. మధుగారి తండ్రి తన తండ్రి వద్ద నుంచీ సాహితీ పిపాసము, ఉదారవాదాన్నీ పుణికిపుచ్చుకున్నాడు. రాజకీయాలు, సంఘసంస్కరణలు, సామాజిక ఆర్థిక దృష్టికోణం, సాహిత్యం, కవిత్వం, విజ్ఞానశాస్త్రం వంటి అనేక రంగాల్లో ఎదగడానికి మధుగారికి అతని కుటుంబ నేపథ్యం ఎంతగానో దోహదపడింది.

గాంధీజీ తాలూకు మానవత్వం, బుద్ధుని దయ, మార్క్స్ తార్కికత, ఆల్బర్ట్ ఐన్‌స్టీన్ తాలూకు మానవీయ, శాస్త్రీయ దృక్పథం, ఆచార్య నరేంద్రదేవ్‌గారి పాండిత్యం, జయప్రకాశ్ నారాయణ్‌గారి నైతిక, క్రియాశీల దృష్టి, ప్రజాస్వామ్య సోషలిజం గురించి రామ్‌మనోహర్ లోహియాగారి వాస్తవిక ఆలోచనా విధానం, సామాజిక న్యాయం కోసం మహాత్మా పూలేగారి తపన. భారతదేశంలో వర్ణవ్యవస్థ గురించి డా॥ అంబేద్కర్‌గారి హేతుబద్ధ ఆలోచనా విధానం యివన్నీ జీవితం పట్ల మధు దండవతెగారి ఆలోచనా విధానాన్ని తీవ్రంగా ప్రభావితం చేసాయి.

మహారాష్ట్రలోని చారిత్రక పట్టణం అహ్మద్‌నగర్‌లో పాఠశాల విద్యాభ్యాసం ముగిసాక మధుగారిని కాలేజి చదువు కోసం బాంబేకు పంపించారు అతని తల్లిదండ్రులు. పాఠశాలస్థాయిలో క్రికెట్ ఆటలో రాణించిన తమ పిల్లవాడి క్రికెట్ నైపుణ్యం పెంచాలని ఆ తల్లిదండ్రులు భావించడం కూడా అతన్ని బాంబేకి పంపడానికి ఒక కారణం. ఎలాగైతేనేం, బాంబేలో ఉన్నత విద్యాభ్యాసం చేస్తున్న కాలంలో మధు దండవతె విద్యార్థి ఉద్యమాల్లోనూ, ఆ తరువాత 1942 క్విట్ ఇండియా ఉద్యమంలోనూ, ఆ తరవాత సోషలిస్టు ఉద్యమంలోను పాల్గొన్నారు. 1946 లో 22 ఏళ్ళ వయస్సులో అతను సోషలిస్టు పార్టీ బాంబే శాఖకు కార్యదర్శిగా

ఎన్నికయ్యారు. అతను సోషలిస్టు ఉద్యమంలో ఎంతో అంకితభావంతో పనిచేశారు. అతను సోషలిస్టు ఉద్యమ నేతలైన ఆచార్య నరేంద్ర దేవ్, జయప్రకాశ్ నారాయణ్, రామ్‌మనోహర్ లోహియా, అచ్యుత్ పట్వర్ధన్, యూసఫ్ మెహరెల్లి, అశోక్ మెహతా, ఎస్.ఎమ్. జోషి యింకా ఎన్. జి. గొరె తదితరుల ఆలోచనా విధానంతో ప్రభావితులయ్యారు.

డా॥ బి.ఆర్. అంబేద్కర్‌గారు స్థాపించిన సిద్ధార్థ కాలేజి (బాంబే)లో మధు దండవతె గారు 1946 నుంచి 1971 వరకు భౌతికశాస్త్ర ఆచార్యునిగా వ్యవహరించారు. ఆ సమయంలో అతను సోషలిస్టు ఉద్యమంలో పాల్గొనడానికి పూర్తి స్వేచ్ఛ ఉండేది. కానీ అతను ఆచార్యునిగా తన విధులకు ఏ మాత్రం భంగం వాటిల్లకుండా తన రాజకీయ కార్యకలాపాలు కొనసాగించేవారు. కళాశాల, విశ్వవిద్యాలయ స్థాయిలో బోధించిన అతనంటే విద్యార్థులకు ఎంతో ఆదరాభిమానాలుండేవి.

రాయపూర్ లోక్‌సభ నియోజకవర్గం నుంచి వరసగా మూడుసార్లు (1957, 1962, 1967) లోక్‌సభ సభ్యునిగా ఎన్నికైన బారిస్టర్ నాథ్‌సాయిగారు హఠాత్తుగా మరణించడంతో అతని స్థానంలో సరియైన అభ్యర్థిని నిలుపవలసిన అగత్యం ప్రజా సోషలిస్టు పార్టీకి ఏర్పడింది. ఈ నియోజకవర్గం నుంచి మధు దండవతెగారిని పార్టీ అభ్యర్థిగా నిలపడానికి పార్టీ ఏకగ్రీవంగా తీర్మానించింది. తనకున్న అతి కొద్ది సమయంలోనే దండవతెగారు నియోజకవర్గంలో సుడిగాలి పర్యటన జరిపి తను నాథ్‌సాయిగారి అడుగుజాడలలో నడుస్తాననీ, వెనకబడ్డ ప్రాంతమైన కొంకణ్ అభివృద్ధికి పాటుపడటం ద్వారా నాథ్‌సాయిగారి కలను సాకారం చేస్తాననీ నియోజకవర్గ ప్రజలకు మాట యిచ్చారు. కొంకణ్ ప్రాంత అభివృద్ధికై కొంకణ్ రైల్వే స్థాపన కోసం నిరంతరాయంగా శ్రమిస్తానని అతను వాగ్దానం చేసారు. 1971లో ఇందిరా ప్రభంజనంలో జరిగిన సాధారణ ఎన్నికల్లో మహారాష్ట్ర నుంచి లోక్‌సభకు ఎన్నికైన ఏకైక ప్రతిపక్ష అభ్యర్థి మధు దండవతెగారే. తరవాత అతను వరసగా అయిదు సార్లు రాయపూర్ నియోజకవర్గం నుంచి లోక్‌సభకు ఎన్నికయ్యారు. 1971,77,80,84,89 లలో అతను అదే నియోజకవర్గం నుంచి ఎన్నికయ్యారు. 1980 ఎన్నికల్లో అతను దేశంలోనే అత్యధిక మార్జిన్‌తో గెలిచిన ఘనత సాధించారు.

1975 లో ఎమర్జెన్సీ చీకటి రోజుల్లో మధు దండవతెగారిని బెంగుళూరు కేంద్ర కారాగారంలో బంధించడం జరిగింది. కారాగారవాసం సమయంలో అతను 'మార్క్స్ అండ్ గాంధీ' అనే ప్రముఖ పుస్తకాన్ని రచించారు. 1977లో జైలు నుంచి విడుదలయ్యాక ఎన్నికల ప్రచారంలో ముమ్మరంగా పాల్గొన్నారు. మళ్ళీ రాజాపూర్ నియోజకవర్గం నుంచి లోక్‌సభకు ఎన్నికై కేంద్రంలో జనతా ప్రభుత్వంలో రైల్వేమంత్రిగా ప్రమానస్వీకారం చేసారు.

రైల్వేమంత్రి అయ్యాక అతను 1974లో తమ డిమాండ్ల సాధనకోసం సమ్మెచేసిన రైల్వే కార్మికులనూ, అదేవిధంగా నాథ్‌సాయిగారి కొంకణ్ రైల్వే కలనూ రెండింటినీ మరిచిపోలేదు. తను మంత్రిగా ప్రమాణ స్వీకారం చేసిన రెండు రోజుల్లోనే ప్రవేశపెట్టిన మధ్యంతర రైల్వే బడ్జెట్‌లోనే అతను 1974 సమ్మెకాలంలో విధులనుంచి తొలగింపబడిన 50,000 మంది రైల్వే ఉద్యోగులను తిరిగి విధుల్లోకి తీసుకుంటున్నట్లు ప్రకటించారు. అది ఒక చారిత్రాత్మక నిర్ణయం. అతను శ్రద్ధగా పనిచేసి, నష్టాల్లో వున్న రైల్వేను లాభాల బాట పట్టించాలని రైల్వే ఉద్యోగులకు విజ్ఞప్తి చేశారు. తమను తిరిగి విధుల్లోకి తీసుకుని తమ బకాయిలు చెల్లించడంతో రైల్వే ఉద్యోగులు రెట్టించిన ఉత్సాహంతో పనిచేశారు. దాంతో రైల్వే లాభాలబాట పట్టింది. చాలా కాలంగా లోటు బడ్జెట్‌తోనే నడుస్తున్న రైల్వే బడ్జెట్ మొదటిసారి లాభాలను చూసింది. మొదటిసారి దండవతెగారు ప్రవేశపెట్టిన పూర్తిస్థాయి బడ్జెట్‌లో 8 కోట్ల మిగులు కనిపించింది. ఉద్యోగుల రెట్టించిన ఉత్సాహంతో పని చేసిన కారణంగా మొత్తం 126 కోట్ల రూపాయల లాభాలు రావడంతో రైల్వేకార్మికుల డిమాండ్లును అంగీకరించడం, రైలు ప్రయాణీకులకు మరిన్ని సౌకర్యాలు కల్పించడం, రైల్వేలో నూతన సాంకేతికతను ప్రవేశపెట్టడం డబుల్ ఇంజన్ రైళ్ళను ప్రవేశపెట్టడం వంటివి సాధ్యపడ్డాయి.

చాలాకాలంగా మరుగున పడి ఉన్న కొంకణ్ రైల్వే ప్రాజెక్టుకి అతను మంత్రి అయ్యాక కొత్త ఊపునివ్వడమే కాక, తను ఆర్థికమంత్రి అయ్యాక మంగుళూరు వరకు ఉన్న మొత్తం కొంకణ్ రైల్వే ప్రాజెక్టుకి ప్రణాళికాసంఘం అనుమతిని కూడా సంపాదించారు. అంతేకాక స్వయం ప్రతిపత్తి కలిగిన కొంకణ్ రైల్వే కార్పొరేషన్ ఏర్పాటు జరిగేటట్టు చూసేరు. ప్రస్తుతం పూర్తి కావస్తున కొంకణ్ రైల్వేకు

సంబంధించిన తన కల సాకారం కోసం తను చేసిన వాగ్దానాన్ని అతను నిలబెట్టు కున్నారు.

1979లో అంతర్గత కలహాల కారణంగా జనతా ప్రభుత్వం పడిపోయినప్పుడు తను పదవికి రాజీనామా చేసిన వారం లోపే అతను తన ఆస్తుల వివరాలను ప్రధానమంత్రికీ, ప్రతిపక్ష నాయకునికీ, రాష్ట్రపతికీ, జయప్రకాశ్ నారాయణగారికీ, ఆచార్య కృపలానీగారికీ పంపించడమే కాదు పత్రికలకు కూడా ఆ వివరాలను విడుదల చేశారు. మధు దండవతెగారి చర్యనూ, అతని నిజాయితీని ప్రశంసిస్తూ స్టేట్స్‌మన్ పత్రిక దాచేందుకు ఏమీలేదు (నథింగ్ టు హైడ్) అని సంపాదకీయం కూడా రాసింది.

జనతా ప్రభుత్వం పతనమయ్యాక, మధు దండవతెగారిని జనతాపార్టీ నుంచి విడిపోయి నూతన ప్రభుత్వంలో రైల్లేమంత్రి పదవిని చేపట్టమని సూచనలు అందాయి. దానికి మధుగారి జవాబు ఈ విధంగా వుంది. "నేను కోస్తాప్రాంతం నుంచి లోక్‌సభకు ప్రాతినిధ్యం వహిస్తున్నాను. అక్కడ ఆచారం ప్రకారం పడవ మునిగినప్పుడు పడవతో పాటు కెప్టెన్, సిబ్బంది కూడా మునిగిపోతారు. నేను ఆ కోస్తా ఆచార వ్యవహారాలకు చెందిన మనిషిని. అంచేత మంత్రి పదవి కోసం పార్టీని విడనాడే ప్రశ్న లేదు."

1989లో వి.పి.సింగ్ నాయకత్వంలో నేషనల్ ఫ్రంట్ ప్రభుత్వం ఏర్పడినప్పుడు మధు దండవతెగారికి అత్యంత ముఖ్యమైన ఆర్థికశాఖ కేటాయించబడింది. అతను ప్రవేశపెట్టిన బడ్జెట్‌ను కొనియాడుతూ పత్రికలు సంపాదకీయాలు రాసాయి. ధనిక వర్గాలకు పన్నులు విధించడం ద్వారానూ, పేద, బలహీన వర్గాలకు పన్నులలో రాయితీలు కల్పించడం ద్వారానూ అతను బడ్జెట్‌కు కొత్తగా దిశానిర్దేశం చేసే ప్రయత్నం చేసారు. వ్యవసాయ ప్రధాన దేశంలో అతను వ్యవసాయానికీ, గ్రామీణాభివృద్ధికీ పెద్దపీట వేస్తూ రైతులకు రాయితీలు కల్పించే ప్రయత్నం చేసారు. ఉద్యోగ కల్పన కోసం అతను చిన్న తరహా, కుటీర పరిశ్రమలను ప్రోత్సహించే ప్రయత్నం చేసారు.

కోట్ల రూపాయలతో వ్యవహరించాల్సిన రైల్వే, ఆర్థికశాఖలను నిర్వహిస్తూ కూడా అతను తన నిజాయితీకి మచ్చ లేకుండా వ్యవహరించారు. మంత్రి పదవిని

విడిచిపెట్టాక ఏ హంగూ, ఆర్భాటం లేని సాధారణ జీవితం గడిపేవారు. తన జీవితాన్ని గాంధీగారి సూత్రాల ఆధారంగానే జీవించారు.

మధుగారి రచనలు, ఉపన్యాసాలు, ఎంతో విశ్లేషణాత్మకంగా ఉండడమే కాక ఎంతో భావుకంగా కూడా ఉండి అతని భావాలను మరింత ప్రభావశీలంగా వ్యక్తీకరిస్తాయి. మనసు, మేథల ఈ కలయిక, ఇంకా విలువలకు అంకితమైన స్వభావాల కారణంగా అతని రాజకీయ జీవితం హేతుబద్ధంగానూ, మానవీయంగానూ కూడా ఉంటుంది.

నాకు తెలిసిన మధు దండవతె

–ప్రొఫెసర్ డి.కె. గిరి

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁂ ⁂ ⁂

"నీచుల చివరి ఆశ్రయం రాజకీయాలు" అన్న బెర్నార్డ్ షా వ్యాఖ్యను అసత్యమని నిరూపించిన వ్యక్తి భారత రాజకీయాల్లో ఎవరైనా ఉన్నారంటే అది ప్రొఫెసర్ మధు దండవతె అని చెప్పొచ్చు. అతను తన మాటల ద్వారా రాజకీయం ఒక ఉన్నతమైన వృత్తి అని చూపే ప్రయత్నం చేసారు. నీతి, నిజాయితీ, విధేయత, దయ, నిబద్ధత, నిరాడంబరత, సంతోషం, త్యాగం వంటి గొప్పగుణాల మేలు కలయిక అతను. అతన్ని అనుకరించగలగడం కూడ మహాత్కార్యమే! అతను తాత్వికతను ఆచరణలో చూపిన నాయకుడు.

నా పరిశీలనలు సాధారణంగా నాయకుడు మరణించేక మొక్కుబడిగా చేసే ప్రకటనలు కావు. నా అనుభవాల ఆధారంగా చెపుతున్న వాస్తవాలు ప్రొఫెసర్ దండవతెగారి గురించి ఎవరు ఏం చెప్పినా అది అతని జీవితానికి, వ్యక్తిత్వానికి సరిపోయేటట్టుగా వాస్తవమే అయి వుంటుంది. అతని గురించి మాట్లాడేవారంతా

నిజాయితీగా. మనస్ఫూర్తిగా మాట్లాడతారు. ఈ సందర్భంగా నేను మధు దండవతెగారి చతురోక్తిని ఒకదాన్ని గుర్తు చేసుకుంటున్నాను. "నగరాలు వాటి అక్షాంశాలు, రేఖాంశాల ఆధారంగ గుర్తింపబడతాయి. కానీ ఢిల్లీలోని చాలమంది వారి మొక్కుబడి ప్రకటనలకు గుర్తింపు పొందుతారు." ఆ పంథాని నేను అనుసరించక పోవడం అనేది ప్రొఫెసర్ దండవతెగారికి ఆనందాన్నిస్తుందేమో! మధు దండవతెగారితో నాకున్న పరిచయం, అతనితో నా అనుభవాల ఆధారంగా అతనితో పైన నేను చెప్పిన గొప్ప గుణాలను నేను ఇక్కడ పంచుకుంటాను.

తన సంభాషణలలోనూ, ఉపన్యాసాలలోనూ ప్రొఫెసర్ దండవతె చాల నిజాయితీనీ, ఉత్సాహాన్నీ కనబరచేవారు. అతని ఉపన్యాసాలు అతని పాండిత్యాన్నీ, విషయాల పట్ల అతనికున్న అవగాహననూ తెలియపరచేవి. ఒకసారి యువజనతా నియామకాల్లో భాగంగా నా ఆహ్వానం మేరకు అతను 7, జంతర్‌మంతర్ వద్ద విద్యార్థులను, యువతను ఉద్దేశించి ఉపన్యసించారు. ఆ రోజు ఆ ఉపన్యాసం విన్న నా సహాధ్యాయి డి.కె.తివారీ (బీహార్) నాతో ఇలా అన్నాడు. "గిరీ, నేను మరోసారి దండవతెగారి ఉపన్యాసం విన్నానంటే మీ వర్గంలో చేరిపోవడం ఖాయమోయ్! అబ్బ, ఎంతటి మేథస్సు, ఎంతటి ఆకర్షణ!" మరో సందర్భంలో గాంధీ, మార్క్స్ యిద్దరి గురించీ మాట్లాడటానికి అతన్ని జె.ఎన్.యు. కి ఆహ్వానించడం జరిగింది. అతను జె.ఎన్.యు. లో ఒకటైన ఎల్. 3 లో ఉపన్యసించారు. అక్కడ ఒక అద్భుతమైన చర్చ జరిగిందని చెప్పొచ్చు. ప్రశ్నలు, వ్యాఖ్యానాలు, పరిశీలనలు వీటన్నింటితో ఆ చర్చ ఎంత ఉత్తేజకరంగా సాగిందంటే కేబినెట్ సమావేశానికి హాజరవడానికి దండవతెగారు చర్చ మధ్యనుంచి నిష్క్రమించాల్సి వచ్చింది. అతను మరుసటి రోజు అదే సమయానికి అదే జాగాలో మళ్ళీ మమ్మల్ని కలుస్తానని మాకు వాగ్దానం చేసారు. ఆ వాగ్దానాన్ని నిలుపుకున్నారు కూడా!

నా లేత హృదయంలో అప్పుడే అంకురిస్తున్న రాజకీయ ఆలోచనలను తీవ్రంగా ప్రభావితం చేసిన గాంధీ, మార్క్స్‌ల గురించిన ఆ దండవతెగారి వుపన్యాసాన్ని గురించి నేను మరికొంచెం వివరించదలుచుకున్నాను. అతను ఈ విషయాన్ని గురించి ఒక గ్రంథమే రాశారు. గాంధీని, మార్క్స్‌నీ అంత చక్కగా సమన్వయ పరచినవారు నాకు తెలిసి మరొకరు లేరు. నిజానికి రాజకీయ, సామాజిక

చింతనగా నాకు మార్క్సిజంతో ఏ రకమైన సంబంధం లేనప్పటికీ నేను మధుగారి ఈ ఆలోచనా విధానాన్ని మాత్రం అనుసరించాను. (ముఖ్యంగా మార్క్స్ యొక్క ఆర్థిక నిర్ణయాత్మకతని నేనే మాత్రం అంగీకరించను) వ్యక్తి నిర్మాణంపై గాంధీగారి ప్రాధాన్యాన్నీ, వ్యవస్థల నిర్మాణానికి మార్క్స్ ఇచ్చిన ప్రాధాన్యతనూ సరిగ్గా సమన్వయ పరిస్తే మంచి సంస్కరణలకు ఆస్కారం ఉంటుంది. ఏదో ఒకటి మాత్రమే పట్టుకుంటే కుదరదు. ఇందులో మరో కీలకాంశం భావజాలం. అంచేత దండవతెగారి సూత్రం ప్రకారం సామాజిక , ఆర్థిక మార్పుల కోసం మనం ఒక త్రిశూల వ్యూహాన్ని అనుసరించాల్సి ఉంటుంది. వ్యక్తి, వ్యవస్థ, విచారం (ఆలోచన).

చతురతతో జవాబివ్వటానికి దండవతెగారు పెట్టింది పేరు. తమిళనాడులోని మెగాకుడ్‌లో జరిగిన ఒక వేసవి శిబిరంలో అతని అధ్యక్షతన ఒక సమావేశం జరుగుతోంది. ఆ సమావేశంలో అతని శ్రీమతి ప్రమీలగారు కూడా పాల్గొన్నారు. ఆమె చర్చ మధ్యలో జోక్యం చేసుకోబోయినప్పుడల్లా అధ్యక్షస్థానంలో ఉన్న దండవతె గారు అడ్డుకున్నారు. ఆమెని మాట్లాడనివ్వమని దండవతెగారి మిత్రుడు ఎరాసెళియన్ దండవతెగారిని అభ్యర్థించాడు. సెళియన్‌గారి మద్ధతు చూసుకని ప్రమీలగారు యిలా అన్నారు. “నేను మీ భార్యను కదా అని, మీరు నన్ను చర్చలో జోక్యం చేసుకోనివ్వటం లేదు.” ఆ మాటలకు ఏ మాత్రం కంగారు పడకుండా దండవతెగారు అన్నారు కదా! “నేను నీ భర్తగా రూలింగ్ ఇవ్వలేదు. సభాధ్యక్షుడిగా నీ జోక్యాన్ని అడ్డుకున్నాను. అది సభాధ్యక్షుడి అధికారం.” ప్రమీలగారికి దండవతెగారు యిచ్చిన ఈ చతురమైన జవాబుకి సభలో నవ్వులు విరిసాయి. అది దండవతెగారి హాస్య చతురత. ఆయన తరచుగా చెప్పేవారు హాస్యం మందుగా పనిచేస్తుందనీ, అన్నిటినీ సరిచేస్తుందనీ!

జనతా నాయకుడు, పార్లమెంట్ సభ్యుడు సయ్యద్ షాబుద్దీన్ కూడా ఆ రోజు ఆ చర్చలో పాల్గొన్నారు. లౌకిక వాదానికి సంబంధించి జరిగిన చర్చలో షాబుద్దీన్‌గారికీ, అక్కడ ఉన్న యితర సభ్యులకూ అభిప్రాయ భేదం వచ్చింది. అప్పుడు దండవతెగారు షాబుద్దీన్‌ని యిలా ప్రశ్నించారు. “మీరు కోరుకుంటున్న ఏదైనా మార్పు ఖురాన్‌లో చెప్పబడ్డదానికి భిన్నంగా ఉంటే అప్పుడు మీరెటు వైపు నిలుస్తారు?” ఖురాన్‌కు భిన్నంగా తన ఆలోచనా విధానం ఉండదనీ, ఎందుకంటె మానవాళికి మంచి చేసే మార్పులన్నింటినీ ఖురాన్ అంగీకరిస్తుందనీ షాబుద్దీన్

జవాబిచ్చాడు. దండవతెగారు ఈ విధంగా రెట్టించారు! “మాకు ఖురాన్‌లో ఏముందో తెలీదు. అంచేత ఒకవేళ అలా ఏదైనా మార్పు, ఖురాన్‌కి భిన్నంగా వుండి ఘర్షణ ఏర్పడితే (అనుకుందాం) మీరెటువైపు నిలుస్తారు?” దీనికి కొంచెం ఖంగు తిన్న షాబుద్దీన్ ఒక ముస్లిమ్‌గా తాను ఖురాన్ వైపే నిలుస్తానని జవాబిచ్చారు. దాంతొ దండవతెగారు చర్చను ఇలా ముగించారు. “షాబుద్దీన్ ప్రజాస్వామ్యం వైపుగాక దైవపాలన వైపు నిలబడడం వలన నేను అతని అభిప్రాయంతో విభేదిస్తున్నాను.” లౌకికవాదం మీద దండవతెగారి అభిప్రాయాన్ని తెలియజెయ్యడానికే నేను ఈ ఉదంతాన్ని యిక్కడ చెప్పాను. ఎన్నో మతపరమైన విభేదాలు పొడసూపుతున్న ప్రస్తుత కాలంలో ఈ ఆలోచనా విధానానికి చాలా ప్రాముఖ్యత ఉంది. లౌకికవాదానికి సరైన భాష్యం చెప్పుకోవాల్సిన అవసరం నేటి పరిస్థితిలో చాల అవసరం.

ప్రొఫెసర్ దండవతెని చాల సందర్భాలలో జె.ఎన్.యు. కి అహ్వానించడం జరిగింది. అటువంటి ఒక సంఘటన నేను చెప్పబోతున్నాను. 1980లో జయప్రకాశ్ నారాయణగారి స్మారక ఉపన్యాసం యివ్వడానికి దండవతెగారు జె.ఎన్. యు.కి వచ్చారు. ఉపన్యాస శీర్షిక “జయప్రకాశ్ నారాయణ్– వ్యక్తి, ఆలోచనలు” ప్రశ్నలు, జవాబుల సమయంలో ప్రేక్షకుల నుంచి ఎవరో ఇలా అన్నారు. గాంధీగారి తర్వాత అంతటి స్వాతంత్ర్యయోధుడు జె.పి.గారే” అని. దీనికి అభ్యంతరం చెపుతూ వేరొకరు అన్నారు. “గాంధీగారి తరవాత అంతటి వ్యక్తి అనడం జె.పి.ని కంచపరచడమే అని. జె.పి.గారు స్థాపించిన జనతాపార్టీ విడిపోవడం వలన అతను విఫలమైనట్టే అని వేరొకరు వ్యాఖ్యానించారు. దండవతెగారు తనదైన శైలిలో అన్నీ విని జవాబిచ్చారు. సాధారణంగా ఇటువంటి సందర్భాలలో అతను కవిత్వాన్నీ, హాస్యాన్నీ ఊతం చేసుకునేవారు. దాంతో ఘర్షణ వాతావరణం మాయమై వాతావరణం చల్లబడేది. ఈ సందర్భంలో అతను యిలా జవాబిచ్చారు. “ఒక గొప్ప కారణం కోసం మరణించేవారు ఎప్పుడూ విఫలమైనట్టు కాదు” ఇది ప్రముఖ కవి బైరన్ చెప్పిన మాటలు. ఈ మాటలను దండవతెగారు ఉటంకించడంతో సభాసదులు అంగీకార సూచకంగా మౌనం వహించారు. వాతావరణం చల్లబడింది.

ఆయన నిరాడంబత్వాన్నీ, వినయాన్నీ తెలియజేసే రెండు సంఘటనలు చెప్పదలచుకున్నాను. ఆయన ఆర్థికమంత్రిగా ఉన్నప్పుడు ఒకసారి కొంతమంది

మిత్రులతో కలిసి నేను అతన్ని చూడటానికి వారింటికి వెళ్ళాను. నేను నా కూడా తీసుకువెళ్ళిన వారంతా యువకులు. అతను తన ఇంటికి వచ్చిన అతిథులకు మహారాష్ట్రలోని అతని నియోజకవర్గం రాయాపూర్‌లో దొరికే ప్రత్యేకమైన 'టీ' తీసుకు రమ్మని చెప్పగానే నౌకరు ఆ రకమైన టీ అందరికీ అందించి తనేదో పనిమీద బయటకు వెళ్ళాడు. కాసేపటికి నాకు టీ అందలేదని గమనించిన దండవతెగారు "గిరీ! అయ్యో, నీకు టీ యివ్వలేదా?" అని అడిగారు. మేమంతా ఆశ్చర్యంతో చూస్తుండగా అతను కుర్చీలోంచి లేచి, వంటింట్లోకి వెళ్ళి అక్కడ మిగిలిన వేడినీటితో తనే స్వయంగా టీ తయారుచేసి నాకు తెచ్చియిచ్చారు. అది అతని వినయ సంపత్తి!

అతనికి చాలా కాలం వరకు, అంటే యించుమించు అన్ని పదవులను త్యజించే వరకు స్వంతానికి కారులేదు. లోక్‌సభ సభ్యునిగా ఉన్నప్పుడు అతను ప్రభుత్వం వారికిచ్చే వాహనంలో ప్రయాణించేవారు. మంత్రిగా ఉన్నప్పుడు కూడా ప్రభుత్వ వాహనాన్నే వినియోగించేవారు. తనకి ప్రభుత్వ వాహనం లేనప్పుడు అతను పార్లమెంట్ ప్రాంగణంలో ఉన్న బ్యాంకుకు వెళ్ళి కారు కొనుక్కునేందుకు రుణం కావాలని దరఖాస్తు చేసారు. నాకు తెలిసి అతను ఒక చిన్న ఫియట్ కారు కొనుక్కున్నారు. తరవాత తన కవసరం లేనప్పుడు దాన్ని ఒక ఫౌండేషన్‌కు దానం చేశారు.

చాలామంది నాయకుల మాదిరిగా కాకుండా దండవతెగారు సమయ పాలకులు. సమయానికి వచ్చిన వారిని అతను మెచ్చుకునేవారు. ఒక సందర్భంలో 'అసోసియేషన్ ఫర్ డెమొక్రటిక్ సోషలిజం' అనే సోషలిస్టు సంఘం సమావేశం జరగాల్సి ఉంది. అతను కొన్నాళ్ళు ఆ సంఘానికి అధ్యక్షుడుగా కూడా ఉన్నారు. ఆ సమావేశం 10, అశోకా రోడ్ లోని అతని నివాసంలో జరగాల్సి ఉంది. ADS లో సభ్యులమైన నేను, ప్రొఫెసర్ టి.కె. ఊమ్మెన్ సరిగ్గా నాలుగింటికి దండవతెగారింటి తలుపు తట్టేం. దండవతెగారే తలుపు తెరిచారు. మేం కుర్చీలలో కూర్చున్నాక అతను మమ్మల్ని యిలా అడిగేరు. "మీ సమయ పాలనని నేను మెచ్చుకోకుండా వుండలేకపోతున్నా. కానీ ఊమ్మెన్, ఒకటి చెప్పండి. సరిగ్గా నాలుగింటికి రావడం ఎలా సాధ్యపడింది?" సరిగ్గా నాలుగు కొట్టే వేళకి ఉండడం అనేది కాస్త అసాధ్యమే కనుక మాకు దండవతెగారి ఆశ్చర్యం అర్థమైంది.

నవ్వుతూ ఊమ్మెన్ జవాబిచ్చారు. "ప్రొఫెసర్ దండవతె, సరిగ్గా చెప్పిన సమయానికే రావడం సాధ్యం కాదని మాకూ తెలుసు. అందుకే మేం అయిదు నిమిషాలు ముందుగానే వచ్చి మీ తోటలో చెట్టు క్రింద విశ్రాంతి తీసుకుని నాలుగింటికల్లా ఇక్కడ చేరాం." దండవతెగారి ఆసక్తి, నిరాడంబరత పసిపిల్లాడిని తలపిస్తాయి.

హృదయం నిర్మలంగా ఉండి, నిజాయితీతో ఉండే మనుషులు తొందరగా కన్నీళ్ళు పెట్టుకుంటారని మనస్తత్వ శాస్త్రవేత్తలు చెపుతారు. దండవతెగారు కన్నీళ్ళు పెట్టుకోవడాన్ని నేను రెండుసార్లు చూసాను. ఒకసారి ఒక రోడ్డు ప్రమాదంలో గాయపడి రామ్‌మనోహర్ లోహియా ఆసుపత్రిలో చికిత్స పొందుతున్న దండవతెగారిని నేను చూడబోయాను. అతను చలికాలం ఉదయపు నడకకి వెళ్తుండగా పొగమంచు కారణంగా దారి కనపడక, వెనుక నుంచి వచ్చిన ఆటోరిక్షా అతన్ని గుద్దేసింది. కొత్తగా పెద్ద దెబ్బలేమీ తగలక పోయినా, గోవా విముక్తి ఉద్యమంలో పోర్చుగీసు పోలీసుల చేతిలో దెబ్బలు తిన్నప్పుడు విరిగిన ఎముకల తాలూకు నొప్పి ఈ గాయంతో తిరగబెట్టింది. మేం వెళ్ళినప్పుడు ఆ ఆందోళన సమయంలో తన స్నేహితులు, అనుచరులు పోర్చుగీసు పోలీసుల చేతిలో ఎలా దెబ్బలు తిన్నదీ, ఎలా అమరులైనదీ తల్చుకుని ఆయన కన్నీరు పెట్టుకున్నారు. ఆ జ్ఞాపకాలు తల్చుకున్నప్పుడల్లా ఆయన కంటతడి పెట్టుకునేవారు.

రెండవ సందర్భం మేం అతన్ని పరాంధ్వాడీ సమావేశానంతరం అతని యింటి వద్ద కలిసినప్పుడు జరిగింది. అది ఒక బాధాకర సన్నివేశం. పుణె వద్ద గల పరాంధ్వాడీలో జరిగిన పార్టీ సమావేశంలో చంద్రశేఖర్ తరువాత దండవతెగారిని పార్టీ దేశ అధ్యక్షునిగా ఎన్నుకోవలసి ఉంది. కానీ అది జరగలేదు. ఎందుకు జరగలేదు నేనిక్కడ చెప్పదల్చుకోలేదు. దండవతెగారి స్నేహితులు, అనుచరులు అంతా చాలా నిరాశపడ్డారు. ఆయన ఇంటివద్ద కలిసినప్పుడు ప్రమీలగారి సమక్షంలో నేను నా యవ్వనోద్రేకంతో యిలా ఆక్షేపించాను. "సర్, మీరు బలహీనపడి మీ అనుచరులందరినీ ముంచేసారు కదా!" దీనికి దండవతెగారు చాలా కోపగించుకుని నా మీద గట్టిగా అరిచేరు. "ఓహ్! నేను రాజకీయాలు ఎలా చెయ్యాలో నువ్వు నాకు నేర్పుతావా? జె.ఎన్.యు,లో నాలుగు సమావేశాలు నిర్వహించి, హాజరైనంత మాత్రాన నాకు సలహా యివ్వగలిగేంత వాడివయ్యావా?" అని అతను నా మీద అరిచారు. అతని ఈ అసాధారణ ప్రతిస్పందనకి ఆశ్చర్యపడ్డ

నేను మౌనం వహించాను. ఎప్పటిలాగానే ప్రమీలగారు నన్ను సమర్థిస్తూ "నువ్వెందుకు అతని మీద అరుస్తున్నావు? అతను ప్రజల మనోభావాలను గుర్తించి తన ఉద్దేశ్యం చెప్పాడు. అంతే!" అన్నారు. దాంతో దండవతెగారు మౌనం వహించి, దిగులుగా ఉన్న నా మొహాన్ని చూస్తూ చర్చను మరో విషయం మీదికి మరల్చారు.

తరవాత మమ్మల్ని సాగనంపటానికి గేటు వద్దకి వచ్చినప్పుడు దండవతెగారు నా భుజాలపై చేతులు వేసి యిలా అన్నారు. "గిరీ! నీతో దురుసుగా ప్రవర్తించినందుకు క్షమించవోయ్! బహుశా నీ ప్రతిస్పందన సరైనదే కావచ్చు. కానీ పార్టీ అధ్యక్ష పదవికి జరిగిన ఎన్నికల నుంచి తప్పుకుని నేను చేసిన పని కూడా సరైనదే. మీ లాంటి యువకులు చెప్పినట్టుగా నేను అన్ని విషయాలు నలుగురిలో చెప్పలేను. నిన్ను బాధపెట్టేను గనక నీకు మాత్రమే చెప్పాను. విను, నన్ను పోటీ చెయ్యమని అడిగి, నా పేరుని ప్రతిపాదించిన వారే నన్ను తప్పుకోమని అడిగారు. (వీరు నా దగ్గరి స్నేహితులు. ఒకరు ఒక రాష్ట్రానికి ముఖ్యమంత్రి, ఇంకొకరు అతనికి అనుంగు మిత్రుడు.) ఒకవేళ నేను వారి మాట కాదంటే నాకు వ్యక్తిగతంగా ఎదగాలనే దురాశ ఉన్నట్టే కదా! కానీ నాకటువంటి ఉద్దేశ్యం లేదు. నేను నా మిత్రులను గౌరవిస్తాను. నా పార్టీకి ప్రతినిధిని. వ్యక్తిగత కాంక్షలు ఏమీ లేవు" ఈ మాటలంటూండగా అతని చెక్కిళ్ళపై కన్నీళ్ళు కారుతూ ఉన్నాయి. అది నాకు తెలిసిన ఒక మనీషి విశిష్ట వ్యక్తిత్వం.

రెండంగుళాల ఫోమ్ – గతం, వర్తమానం

– రామచంద్ర గుహ

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁂

ఈ మార్పుని ప్రవేశపెడుతున్నప్పుడు దండవతె గారు అన్నారు కదా – "నేను మొదటి తరగతి వారి సౌకర్యాలను తగ్గించాలనుకోవటం లేదు. రెండవ తరగతి వారి స్థాయిని పెంచాలనుకుంటున్నాను." ఇవి నిజమైన సోషలిస్టు చెప్పే మాటలు.

సంపన్నులకి వ్యతిరేకంగా నాలుగు పడికట్టు పదాలతో కూడిన ఉపన్యాసాలు చెప్పడం కాకుండా పేదలకు ఆచరణాత్మకంగా సాయపడే నిజమైన సోషలిస్టు పలుకులివి.

దండవతె గారు రైల్వేమంత్రిగా ఉన్న రెండేళ్ళ కాలంలో అన్ని ప్రధాన రైలు మార్గాలలో ప్రయాణించే రైళ్ళలోనూ ఆ రెండు అంగుళాల ఫోమ్ పరుచుకుంది. ఒకసారి ప్రారంభమయ్యేక ఆ కార్యం ఆగలేదు. 1980 చివరికి వచ్చేవేళకి,

భారతీయ రైళ్ళు అన్నింటిలోనూ రెండవతరగతిలో చక్కటి ఫోమ్ బెర్తులు అమిరేయి. ఇప్పటికి వందల మిలియన్ల మంది ఆ సౌకర్యాన్ని అనుభవిస్తున్నారు. భారతీయ రైల్వేల సామాజిక చరిత్ర ఎవరైనా రచిస్తే దాన్ని రెండు భాగాలుగా విభజించవచ్చు. 'మధు దండవతెకి ముందు, దండవతె తరువాత' అని.

సభలో చెణుకులు

– మధు దండవతె

అనువాదం : **అరుణా ప్రసాద్**

⁂ ⁂ ⁂

ఒక సందర్భంలో లోక్‌సభ మాజీ డెప్యూటీ స్పీకర్ ప్రొఫెసర్ జి.జి. స్వెల్‌గారు సభలో మాట్లాడినదేదైనా సరే రికార్డులకెక్కుతుందని అన్నారు. తన అత్యుత్సాహంతో అతను యిలా అన్నారు – "నేను నా భార్య గురించి మాట్లాడినా సరే, ఆమె కూడా పార్లమెంటరీ రికార్డులకెక్కుతుంది" అని.

దీనికి ఒక సభ్యుడు యిలా చెణుకు విసిరాడు – "సర్, దయచేసి మీ భార్య గురించి మాట్లాడకండి. లేదంటే ఆమెని సభలో టేబుల్‌పై ఉంచాలని ఎవరైనా డిమాండ్ చెయ్యొచ్చు. సభలో ఏదైనా పత్రం గురించి మాట్లాడితే, సభ్యులు కోరినప్పుడు ఆ పత్రాన్ని సభలో ఉంచాలని ఆ సభ్యుడికి తెలిసే ఇలా అన్నాడు.

– – –

భారత్ భూభాగంలోకి చైనా చొచ్చుకు వస్తున్న రోజుల్లో ప్రధానమంత్రి నెహ్రూగారు సభకు ఇలా హామీ యిచ్చారు. "మన భూభాగంలో ఒక అంగుళం

కూడా చైనాకు వదులుకోము, అని ఇది వింటూనే ఎప్పుడూ చురుగ్గా ఉండే హెచ్.వి.కామత్‌గారు సభలో లేచి నిలబడి ప్రధానమంత్రిని ఇలా ప్రశ్నించారు – "మీ మ్యాప్ (దేశపటం)లో అంగుళం అంటే ఎన్ని మైళ్ళు?" ఈ చతురోక్తికి ప్రధానమంత్రితో సహా సభ అంతా నవ్వుల్లో మునిగిపోయింది.

శ్రీ మహావీర్ త్యాగి గారి చతురోక్తి ఒకటి. భారతదేశపు ఉత్తర సరిహద్దులో ఉన్న బంజరు భూమిని చైనా ఆక్రమించుకుంటున్నప్పుడు ఆ భూమి గురించి మాట్లాడుతూ ప్రధానమంత్రి నెహ్రూగారు ఇలా అన్నారు – "చైనా వాళ్ళు రహదారులు నిర్మిస్తున్న భూమిలో గడ్డి కూడా మొలవదు, మనిషన్నవాడు కనిపించడు." దీనికి శ్రీ మహావీర్ త్యాగి గారు వెంటనే. తన బట్టతలని చూపిస్తూ యిలా అన్నాడు – "సర్, గత కొన్నేళ్ళుగా ఈ తల మీద కూడా ఒక్క వెంట్రుకా మొలవలేదు. అలా అని నేను తలను శత్రువుకి స్వాధీనం చెయ్యాలా?" దీంతో ప్రధానమంత్రి సహా సభలో నవ్వులు విరిసాయి.

స్వాతంత్ర్యం రాకముందు సెంట్రల్ లెజిస్లేచర్‌లో ఒకసారి బడ్జెట్ పై చర్చ జరుగుతోంది. ఆర్థిక మంత్రి రాయిస్మన్ గారు ఉప్పు (సాల్ట్) మీద పన్ను గురించి. మాట్లాడుతుండగా ఒక సభ్యుడు 'తమరు ఏ సాల్ట్ తీసుకుంటారు?' అని అడిగేరు. దానికి ఒక్క క్షణం కూడా వ్యవధినివ్వకుండా శ్రీ ఎన్.వి.గాడ్గిల్ గారు 'ఆయన సోమర్‌సాల్ట్ (పిల్లిమొగ్గలు) తీసుకుంటారు' అన్నారు. దాంతో సభలో నవ్వుల జల్లు కురిసింది.

ఒక సందర్భంలో రాజ్యసభలో ఏదో చర్చ జరుగుతుండగా కాస్త లావుగా ఉండే సభ్యుడు శ్రీ పిలూ మోడీగారు వెనక్కి తిరిగి మహిళా సభ్యురాలొకరితో మాట్లాడుతూ ఉన్నారు. పాయింట్ ఆఫ్ ఆర్డర్ లేవనెత్తుతున్న సభ్యుడు శ్రీ మోడీ గారు అధ్యక్షునివైపు వీపు త్రిప్పి ఉంచడాన్ని గమనించి, ఆయన అధ్యక్షస్థానాన్ని అగౌరవ పరుస్తున్నారని అధ్యక్షుని దృష్టికి తెచ్చారు. దీనికి జవాబిస్తూ పిలూ మోడీ గారు అన్నారు కదా – "నాకు తెలిసి నాకు వెనక, ముందులేవు. నేను గుండ్రంగా ఉంటాను."

కాస్త పొట్టిగా ఉండే డెప్యూటీ స్పీకర్ శ్రీ జి. జి. స్వెల్ గారు ఒకసారి ఒక సభ్యునితో కోపంగా ఇలా అన్నారు – "నేను నిలబడి ఉండగా, మీరు నిలబడొద్దు".

దానికి ఆ సభ్యుడు వెంటనే ఇలా బదులిచ్చాడు – "సర్, మీరు నిలబడ్డారని నాకు నిజంగానే తెలియలేదు. సుమండీ!"

ఒకసారి సభలో ప్రశ్నోత్తరాల సమయం నడుస్తుండగా స్పీకర్ డా. జి.ఎస్. థిల్లాన్ గారు సభ్యురాలు కుమారి కమలా కుమారి గారి పేరు పిలిచి ఆమె పేరున ప్రశ్న ఉందని చెప్పారు. దానికి ఒక సభ్యుడు 'కుమారి' అని రెండుసార్లు ఎందుకు పలకాల్సి వచ్చిందని వాకబు చేయగా స్పీకర్ సరదాగా ఇలా అన్నారు –

"గట్టిగా నిర్ధారించుకోవడానికి..."

ఒక సందర్భంలో 'జీరో అవర్'లో ఏదో విషయాన్ని లేవనెత్తడానికి శ్రీ మధులిమాయెగారు గట్టిగా తీర్మానించుకున్నారు. అంతకు ముందే ఆ విషయాన్ని ప్రస్తావిస్తూ, సభ సజావుగా నడవాలంటే ఆ విషయం లేవనెత్తడానికి తనకి అవకాశం యివ్వాలని బెదిరిస్తూ అతను స్పీకర్‌కు లేఖ రాసి ఉన్నారు. ప్రశ్నోత్తరాల సమయం ముగిసేక, 12 గంటల వేళ శ్రీ లిమయెగారు పైకి లేచి గట్టిగా బొంగురు గొంతుతో స్పీకర్‌కు వినతి చెయ్యసాగారు. గానీ స్పీకర్ గారు ఏమీ చలించలేదు. శ్రీ లిమాయె గారికీ, స్పీకర్‌కూ మధ్య చిన్నపాటి వాగ్యుద్ధం నడిచింది. సభలో వాతావరణం వేడెక్కింది. అలా గట్టిగా అవమానకరంగా మాట్లాడం ద్వారా లిమాయె గారు అధ్యక్షస్థానాన్ని అవమానిస్తున్నారని స్పీకర్ హెచ్చరించారు. వాతావరణాన్ని చల్లబరచడానికి నేను పైకి లేచి స్పీకర్‌గారితో ఇలా అన్నాను – "సర్, లిమాయె గారి పెద్ద గొంతుని తప్పుగా అర్థం చేసుకోకండి. ఆయన ఇంటి వద్ద వారి శ్రీమతితో కూడా ఇలానే మాట్లాడతారు."

దీంతో సభలో నవ్వులు విరిసాయి. స్పీకర్‌గారు, లిమాయెగారు కూడా దీనికి శృతి కలిపారు. వాతావరణం చల్లబడడంతో మధు లిమాయె గారు మాట్లాడడానికి స్పీకర్ అనుమతినిచ్చారు.

ఒకసారి అవిశ్వాస తీర్మానం మీద జరుగుతున్న చర్చలో ప్రధానమంత్రి శ్రీమతి ఇందిరాగాంధీ ప్రతిపక్షాల మీద విరుచుకు పడుతున్నారు. నేను మెల్లగా లేచి ప్రధానమంత్రితో ఇలా అన్నాను – "మేడమ్, కొన్ని రోజుల ముందే మీరు యు.ఎస్. పర్యటనలో ఉండగా మేం మిమ్మల్ని టెలివిజన్‌లో చూసాం. అప్పుడు మీరెంతో ఆకర్షణీయంగా, మధురంగా ఉన్నారు. ఇప్పుడు దేశానికి తిరిగి వచ్చాక ఇలా కటువుగా ఉన్నారెందుకు?"

దీనికి సభంతా నవ్వుల్లో మునిగిపోయింది. ప్రధానమంత్రి కూడా నవ్వులతో శృతి కలిపారు. ఆ తరవాత ఆమె ఉపన్యాసంలో వేడి తగ్గింది.

అధికార పార్టీ సభ్యుడైన శ్రీ మూల్ చంద్ ధాగా గారు తరచూ ప్రభుత్వ బిల్లులను విమర్శిస్తూ ఉండేవారు. దీనికి శ్రీ వెంకటరామన్ గారు తనదైన హాస్య చతురతతో ఇలా అన్నారు – "శ్రీ ధాగా గారు మా గోల్ కీపర్. అతను తరచూ మా మీదే గోల్స్ చేస్తూ ఉంటారు."

ఆరవ లోక్ సభలో రైల్వే మంత్రిగా నేను రైల్వే బడ్జెట్ మీద ఉపన్యసిస్తున్నాను. ఒక సభ్యుడు లేచి బీహార్ ఉద్యమ సమయంలో అక్కడ రైళ్ళ మీద రిజర్వేషన్ వాదులు, రిజర్వేషన్ వ్యతిరేక వాదులూ కూడా ఎందుకు దాడి చేస్తున్నారని ప్రశ్నించాడు. అవసరంగా రాద్ధాంతం చెయ్యడం, యిష్టం లేక నేను ఇలా తప్పించాను – "ఎందుకంటే రైళ్ళలో 'రిజర్వ్‌డ్' బోగీలు, 'అన్ రిజర్వ్‌డ్' బోగీలు రెండూ ఉంటాయి గనక."

మార్క్స్ అండ్ గాంధీ

– మధు దండావతే

అనువాదం : **రావెల సాంబశివరావు**

❊ ❊ ❊

1975లో అత్యయిక స్థితి ప్రకటించగానే నన్ను బెంగుళూరు కేంద్ర కారాగారంలో నిర్బంధించినపుడు నేను కారల్‌మార్క్స్, మహాత్మాగాంధీల తులనాత్మక అధ్యయనాన్ని ఒక చిరుపొత్తంగా రూపొందించాను.

జైలు జీవితంలో కొన్ని అనుకూలతలున్నట్టే కొన్ని పరిమితులూ ఉంటాయి. గ్రంథసృజనకు అత్యావశ్యకమయ్యే చిత్తశాంతిని, ప్రశాంతతను అది ప్రసాదిస్తుంది. ఇక అననుకూలతల విషయానికొస్తే తక్షణమే కావలసిన సమాచారం అందుబాటులో వుండదు.

అయితే సోషలిస్టు పార్టీ కేంద్ర కార్యాలయానికి చెందిన నా అనుచరుడు శ్రీ రామకృష్ణన్ నాకు కావలసిన చాలా సమాచారాన్ని మార్క్సుకు గాంధీకి సంబంధించిన పలు ప్రామాణిక గ్రంథాల ద్వారా అందించారు.

గాంధీగారి రచనల నుండి నాకు కావలసిన ఎంతో సమాచారం కారాగార గ్రంథాలయం నుండి లభించింది. "సోషలిజమ్ అండ్ పెజంట్రీ (సామ్యవాదం–

రైతాంగం) అనే అశోక్ మెహతాగారి గ్రంథం నాకు లభించి వుండకపోతే రైతాంగం పట్ల మార్క్స్ వైఖరికి సంబంధించిన అవగాహన నాకు అందుబాటులోకి వచ్చి వుండేది కాదు.

గౌరవనీయ అనుచరుడు శ్రీ ప్రేమ్ భాసిన్ వ్రాత ప్రతిని శ్రద్ధగా పరిశీలించి తన కుశాగ్ర బుద్ధితో చేసిన విలువైన సూచనలు ఈ గ్రంథానికి మరింత మెరుగులు దిద్దేందుకు పనికివచ్చాయి.

మార్క్స్ గాంధీ రచనల నుండి నేను విరివిగా ఉటంకించాననే విషయం నాకు తెలుసు. అయినా నేను వాళ్ళ వైఖరిలోని వైరుధ్యాలను వెలికి తీసాను. వాటికి సంబంధించిన వాళ్ళ మాటల్నే చెప్పటం సమంజసమనుకున్నాను. అలా అయితేనే నేను వాళ్ళ అభిప్రాయాలపై వ్యాఖ్యానాలు చేసే సందర్భాలలో వాళ్ళ అభిప్రాయాల సాధికారతను గూర్చిన అనుమానాలు పొడసూపవు. ఈ స్వల్ప ఆధ్యయనంలోని వివరణంతా గత మూడు దశాబ్దాలుగా నేను వినమ్రతతో పాల్గొనే అవకాశం లభించిన భారతదేశంలోని సోషలిస్టు ఉద్యమం మార్క్స్ గాంధీలను నిరంతరం మదింపు చేస్తూ, విలువకడుతూ వచ్చిన దాని ఫలితమే.

ఈ విధమైన నా యీ వివరణను క్లుప్తంగా చెప్పేందుకు "ఎకనామిక్స్ ఆఫ్టర్ మార్క్స్" (మార్క్స్ తరువాత ఆర్థికశాస్త్రం) అనే డా॥రామమనోహర లోహియా గ్రంథం నుండి ఈ క్రింది మాటల్ని ఉపయోగించుకుంటాను.

"రాజకీయ పోరాటానికి ఏ ఒక్క వ్యక్తి ఆలోచన కేంద్ర బిందువు కారాదు. ఆ ఆలోచన అతనికి సాయపడేదిగా ఉండాలేతప్ప పెత్తనం చెలాయించేదిగా వుండరాదు. అంగీకరించటం, తృణీకరించటం అనేవి రెండూ కూడ మూఢభక్తికి విభిన్నరూపాలు, గాంధేయునిగానో, మార్క్సువాదిగానో నిలిచిపోవటం ఎంత తెలివి తక్కువపనో గాంధీవాదానికి, మార్క్సువాదానికి వ్యతిరేకంగా నిలవటం కూడా అంతే. గాంధీ నుండి మార్క్స్ నుండి గ్రహించగలిగిన అమూల్య సంపద అపారం. అయితే అలా గ్రహించేందుకు మనం ఆధారపడే చట్రం యుగాలకు, వ్యక్తులకు అతీతంగా వుండాలి."

బెంగుళూరు కేంద్ర కారాగారం
14 నవంబరు 1975

మరణపు అవధులు దాటి....

– ఉదయ్ దండావతే

అనువాదం : **రావెల సాంబశివరావు**

⁂

"సంతానంలోనూ, యువతరంలోనూ మనం
చిగురించగల్గితే మన మరణం అంతిమ దశకాదు
ఎందువల్లనంటే వాళ్ళే మనం గనుక, జీవన
వృక్షంపై మన శరీరాలు పండుటాకులు మాత్రమే."

– ఆల్‌బర్ట్ ఐన్‌స్టీన్

నా కన్న తండ్రి చనిపోయిన సందర్భంగా సంతాపం ప్రకటించే సమయంలో నా మానసిక స్థితికి ఆల్‌బర్ట్ ఐన్‌స్టీన్ సాంత్వనపు పలుకులు అతికినట్లు సరిపోతాయి. ముంబాయిలో సంతాపసభలో మాట్లాడేందుకు లేచి నిలబడగానే ఆ క్షణపు వింత వెలుగులో నేనాయన్ని చూచినట్లనిపించింది. ఆయన జీవించివున్న రోజుల్లో కూడ నేనాయన దరికి జేరింది భౌతిక బంధంవల్ల కాదనీ, ఆయన ఆదర్శాలు, మమకారం, సంకల్పబలం, ఆశావాదం నన్నాయన అక్కున జేర్చాయనీ ఆ క్షణంలో

అర్థమయింది. మేము కలిసి జీవించిన గృహంలో కంటే నా ఊహల్లోనే ఆయన నాకు అతి సన్నిహితుడు.

నేను మైక్ ముందు నిలబడి శ్రోతలవంక చూడగానే చీమ చిటుక్కుమన్నా విన్పించేంతటి నిశ్శబ్దం, ఓ క్షణంపాటు చోటుచేసుకొంది. ఆ క్షణం నాకు గుర్తుచేసిందే మంటే– జీవనయానంలో తమతో కలిసి పయనించిన ప్రజల జ్ఞాపకాలలో అమ్మ, నాన్న ఇరువురూ కలిసి ఇప్పుడు సజీవంగా ఉన్నారని, నా తల్లిదండ్రులు భౌతికంగా దూరమయ్యారని దురపిల్లటంవల్ల ప్రయోజనం లేదనిపించింది. ఎందువల్లనంటే వాళ్ళస్ఫూర్తి, ఆదర్శాలు ఏళ్ళతరబడి నా హృదయంలో తప్పక తిష్టవేస్తాయి. వాళ్ళ జీవితకాలంలో వాళ్ళు ఎంచుకున్న మార్గంలో ప్రదర్శించిన నిజాయితీ కారణంగా ఎందరో వారిపట్ల ఆకర్షితులయ్యారనటానికి తార్కాణం పెద్ద సంఖ్యలో హాజరైన ఈ ప్రజలే. నా తల్లిదండ్రులతో కలిసి ఎంచుకున్న ఆ మార్గంలోనే వారు తమ పయనాన్ని కొనసాగిస్తే మా అమ్మానాన్నల స్ఫూర్తిని వాళ్ళు నిలబెట్టిన వారవుతారు. నా తల్లిదండ్రులు నా సమక్షంలోనే ఉన్నట్లుంటుంది. అశోక్ సస్వాద్‌కర్ సురేఖా దాల్వి, మేథాపాట్కర్‌వంటివాళ్ళు అట్టడుగు ప్రజల ఉజ్జ్వల భవిష్యత్తుకోసం కలలుకంటూ తమ జీవితాలను అంకితం చేసే కృషిలో మా అమ్మానాన్నలు సజీవంగా నిలిచివుంటారు.

మిగ్‌నాన్ మెక్‌లాలిన్ తన న్యూరాటిక్స్ నోట్‌బుక్ (1960) (మానసిక నరాల బలహీనతల ఉద్దేశిక) లో యిలా వ్రాస్తారు. “మన మెరిగిన వారి మరణం నిరంతరం మనమింకా జీవించే ఉన్నామనే విషయాన్ని మనకు గుర్తుకు తెస్తూంటుంది–బహుశా దాని ప్రయోజనాన్ని మనం తప్పక పునఃసమీక్షించు కోవాలని. నాన్న మరణం వల్ల నేను తెలుసుకున్నదేమంటే అమ్మనాన్నల నుండి నేను వాస్తవంగా పొందిన వారసత్వం అణగారిన అట్టడుగు ప్రజానీకం ఉద్ధరణకు వాళ్ళవలె నడుం బిగించటమే. ప్రత్యేకించి నా మాత్రపు జీవితానికి కూడ నోచుకోని వాళ్ళపట్ల సహానుభూతిని ప్రకటించే నైపుణ్యాన్ని నాన్న నాలో జాగృతం చేసారని అర్థమయింది. ఆయన వల్ల నాకు ప్రజల కళ్ళలోని బాష్పకణాలను గుర్తించే విద్య అబ్బింది. న్యాయం కోసం నిలబడటం ఎలాగో అమ్మ నాకు నేర్పిందని అర్థమయ్యింది. నా హక్కులకోసం నేను పోరాడటమే గాక వాళ్ళ హక్కుల కోసం

వాళ్ళు పోరాడలేని వాళ్ళ తరపున నిలబడి పోరాడటం కూడ ఆమే నాకు నేర్పింది. కోపం పెల్లుబుకటం సహజమే అయినా దానిని నిర్ణీతమైన క్రియాత్మక చర్యల వైపుకు మళ్ళించటం ముఖ్యమని నేను అమ్మ నుండి నేర్చుకుంటే నాన్న నుండి సమతౌల్యాన్ని పాటించడం అలవడింది. వాళ్ళిరిరువురూ, ఇన్నాళ్ళూ, కళల్లో, ప్రకృతిలో, ప్రజల్లో పలకరించే అందాల్ని ఆస్వాదించే గుణాన్ని అలవర్చుకునేందుకు ప్రోత్సాహాన్ని యిస్తూ వచ్చారు.

నా మనోఫలకంపై చెరగని ముద్రవేసిన అనేక ఘటనలు నా జ్ఞాపకాల దొంతరల్లో ఉన్నాయి. ప్రతికూల పరిస్థితుల్ని ఎదుర్కొనే తరుణంలో వాళ్ళు ప్రదర్శించిన ధైర్య సాహసాలు నాకు ప్రోత్సాహాన్నందించేవి. అయితే కొన్నిసార్లు నేను భయ కంపితుణ్ణయ్యే వాణ్ణి– మరీ ముఖ్యంగా కమ్యూనిస్టు నేత కృష్ణదేశాయి హత్యానంతరం గురి మా నాన్న వైపేనని తెలిసిన తరువాత. ఆయన్ని మాత్రం యిదేమీ కలవరపెట్టినట్లు లేదు. మరణాన్ని లక్ష్య పెట్టకుండానే రోజువారీ కార్యక్రమాల్లో ఆయన తలమునకలయ్యేవారు. శివ సైనికుల హెచ్చరికలకు అదరక, బెదరక మునిసిపల్ కౌన్సిలర్‌గా మా అమ్మ తన కర్తవ్యాన్ని కొనసాగిస్తూండేది. అది నాకెంతో గర్వకారణం. గత శతాబ్దపు అరవయ్యవ దశకపు చివరి భాగంలో శివసైనికులు చేపట్టిన విధ్వంసకాండ సందర్భంగా నేను ఆమెతో కలిసి ముంబాయిలో తిరిగిన జ్ఞాపకాలు స్పష్టంగా గుర్తుకు వస్తాయి. భివాండీ మత కల్లోలాల సందర్భంగా క్షతగాత్రులకు బట్టలు తీసికెళ్ళి ఇవ్వటం నా కింకా గుర్తే. శ్రీమతి గాంధీ పాశవికంగా హత్యగావించబడినప్పుడు నాన్నా, నేనూ కలిసి ముంబయి నుండి ఢిల్లీకి రాజధాని ఎక్స్‌ప్రెస్ ప్రయాణపు సన్నివేశాలూ సుళ్ళు తిరుగుతున్నాయి. రైలు ఫరీదాబాద్, తుగ్లకాబాద్ స్టేషన్ల వద్ద ఆగింది. కోపోద్రిక్త మూకలు రైలు పెట్టెల్లోకి జొరబడి శిక్కుల్ని బయటకు లాగి వాళ్ళని అందరిముందే (పోలీసులతో సహా) ఊచకోత కోయసాగారు.

ఆ సమయంలో నాన్నగారు రైలుదిగి ఆ మూకను అదుపు చేయమని పోలీసుల్ని కోరటమూ గుర్తుకు వస్తున్నది. అలా మూకుమ్మడి పాశవికతకు గురైన శిక్కుల మనోభావాల ఉద్వేగ తీవ్రతను తగ్గించేందుకు ఢిల్లీలోని త్రిలోక్‌పురి ప్రాంతాల్లో నాన్నవాళ్ళు పర్యటించినపుడు నేను వాళ్ళతోనే వున్నాను.

ఈ అనుభవాలన్నింటిద్వారా నిర్భయంగా ఉండటం నేర్చుకొన్నాను. నా తల్లిదండ్రుల జీవితాల్నుండి నేనెంతగానో నేర్చుకున్నాను–మరీ ముఖ్యంగా మా తండ్రి మరణాన్నుండి.

నవంబరు 12 ఉదయం నాన్నగారి మరణాన్ని వైద్యుడు ధృవపరచటం జరిగింది. ఆయన శరీరంలోని ప్రాణవాయువు త్వరితగతిన క్షీణిస్తున్న కారణంగా సాయంత్రానికి మరణం ఖాయం అన్నారు. నేను ఈ విషయాన్ని కుటుంబ సభ్యులకు, మిత్రులకు తెలియజేసాను. ఆ పగలంతా నేనాయన ప్రక్కనే అలాగే కూర్చొని ఉన్నా. ఆక్సిజను స్థితిని తెలిపే యంత్రం ఆయన తుది శ్వాసను తన 'బీప్' శబ్దాలతో గమనంలోకి తెస్తూనే ఉంది. మేము ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసాలు మాని, గుడ్ల నీరు కుక్కుకుంటున్న తరుణంలో కూడ నాన్న తన ప్రశాంతతను కోల్పోలేదు. తమ తుది క్షణాలలో కూడ ఆయన టీ.వీ.లో వస్తూన్న క్రికెట్‌క్రీడను చూచి ఆనందించసాగారు. నేపథ్యంలో ఆయన మరాఠీ నాట్య సంగీతాన్ని కూడ విన్పించే ఏర్పాటు చేయమన్నారు. ఆయన జీవనయానంలో అదే చిట్టచివరి అడుగని ఆయనకు తెలుసు. అయినా చివరి క్షణం వరకూ ఆయన ప్రశాంతతను కోల్పోక పశ్చాత్తాపాన్ని దరిజేరనివ్వక మరణాన్ని ఆలింగనం చేసుకున్నారు. ఖలీల్ జీబ్రాన్ (మహా దార్శనికుడు) మాటల్లో నాన్న మరణాన్ని పఠించటం ఓ అపురూప సన్నివేశం.

"మరణించటం అంటే ఏమిటి? –

ఎండలో నిలబడటం, గాలిలో కలగలసిపోవటం"

తుది ఘడియలకోసం నాన్న ఖచ్చితంగా సంసిద్ధంగానే వున్నారు. ఇతరుల్నీ సంసిద్ధ పరిచారు. లియొనార్డోడావెన్సీ మరణ వర్ణనపై ఆయనకు ఎనలేని విశ్వాసం.

"చక్కగా గడిచిన రోజు ఆనందపు నిద్రను అందించినట్లే

అర్థవంతమైన జీవితం ఆనందమయ మరణాన్ని అందిస్తుంది."

(తండ్రి మరణం తర్వాత యిది తనయుడి స్పందన)

Text of the speech delivered on the centenary celebrations of Madhulimaye

Justice B. Sudershan Reddy
Former Judge of the Supreme Court

⁂

Let me at the very outset, rather unequivocally, state that it was only with a great deal of trepidation that I accepted this assignment of presiding over this function to celebrate the 100th year of birth of Shri. Madhu Limayeji – or “Bhai” as he was affectionately called, by young and old, and by those who loved him and those who respected him. So, that is what I will address him as throughout this speech.

It is impossible to canvas, state and critically examine, within the space of a fifteen minute speech, the complex life and thoughts of a man who was both a witness and participant in momentous events leading to our indepe-ndence from colonial exploitation, and then an actuator of other momentous events in political and constitutional history of our then fledgling nation-state. Of course, Mahatma Gandhi, Pandit Nehru,

Sardar Patel, Babasaheb, JP and Lohia were the dominant figures in the first phase, and the second phase was marked by deep insecurities, as the unrealistic expectations of miraculous development of the nation were dashed and the mood swung to the end of cynicism, and the descent into authori tarianism by Mrs. Indira Gandhi. Furthermore, another aspect of my trepidations was on account of how prolific a writer Bhai was – he was a political activist and scholar who has written more than 100 books and monographs relating to various aspects of the events he was witness to and a participant in, many as a prime mover. Many scores of those published works were also about dominant socio-political and economic issues that informed debate about the course of the nation in the first four decades after independence. The sheer scale of his published work militates against easy summaries, much less glib summaries.

So, the question was: how does one begin to encapsulate, in the matter of 15-20 minutes speech, the life and works of an immensely wondrous personality like Bhai and also yet undertake a critical assessment of his contributions. The standard temptation would be to engage in a hagiography. This is not to suggest that Bhai was not worthy of that. Of course he was and his memories continue to inspire us. And that is what makes the many hagiographies of him, by his disciples and admirers, so believable also. The second temptation would be to describe his life in a chronological order, starting with his earliest influences, and his early baptism in the fire of the deeply moral fight for independence waged by our countrymen, and a lifelong battle to construct a morally virtuous, deeply egalitarian polity. For a good rendition of the second temptation, I would strongly recommend an essay by his son Anirudh Limaye.

One major drawback in our political discourse has been that there has been very little serious academic and scholarly

attention, much less reaso ned and critical appreciation, of how events were shaped and the significant thoughts, ideas, and philosophical orientations of the times and of the main personalities who straddle them. If only we had encouraged more rigorous and extensive scholarly research of key figures in many of the momentous events of our nation's history, we probably would have been in a position to better assess the events of first three to four decades after Independence, and also been able to more scientifically evaluate our present predicaments and denouements in light of the sacred goals we set ourselves as a polity and as a nation.

Yet, one needs to pause and reflect upon Bhai's penchant itself – to be deeply reflective and analytical, with minute attention to detail as well as over all logic

of movement of larger forces and social aspirations. And wonder, whether one might attempt a more contextual analysis of the man, on the plane of conflict of visions and ideas about what comprises the nation state, its polity and also the moral imperatives and urgencies that ought to inform the goal that the nation set for itself.

Given the paucity of time, I will touch upon one or two aspects of what Bhai was very disturbed by, and try to place them in the context of larger philosophical lacunae that emerged in the post independence years. But, before I proceed with that, I want to categorically condemn a strange and ill- informed opinion that sometimes is broadcast about him. This is about the excessively critical view about "anti-congressism" of certain eminent socio-political activists such as JP, Lohia and of course Bhai – Madhu Limaye, himself. This view seems to hold the position that but for such leaders, the more militant majoritarian groups would not have become more assertive, and Congress would not have become weaker as a

large tent by pandering to the majoritarian views within. This, I will submit might be a simplistic reading.

The first question that one would have to ask – actually a counterfactual – is whether, even without JP, Lohia and Bhai, the militant majoritarianism would not have gained salience, and whether it wasn't the case that it was actually happening within Congress itself too? Very few reasonable and honest scholars would deny the fact that Congress, as a large umbrella, also had strong votaries for the majoritarian impulse along with a desire to keep the inegalitarian social institutions going and secure the ill begotten economic surpluses of the exploiting classes. And in power, even those with impeccable credentials - and a background of being raised on a diet of highest liberal ethos – began to pander to majoritarian planks in electoral politics and also succumb to their own inner majoritarian streaks.

What may be of greater salience, as to why both the majoritarian impulses and an authoritarian state garbed in the livery of patriotism emerged, would be the incapacities of the political process in delivering on the consti-tutional promises of social justice and the intransigent structural weaknesses preventing the emergence of more egalitarian outcomes. The only real anti- dote for sectari-anism, majoritarianism and the authoritarian state is egalitarianism, as it demands the capacity to view every human being as being endowed with an indefeasible dignity – and hence a shared oneness.

For Bhai, the project of egalitarianism was dual – it was a good, in and of itself, and also because he realized that was the only ultimate goal that would enable the survival of a constitutional democracy in a populace that was organized, to use Babasaheb's evocative phraseology, in layers of graded socio-economic inequality. The sheer number of layers, which naturally become coves of identity, and most of them being

lower down the rung would, structurally, always pose a problem for a constitutional democracy. It could happen that coalitions of such groups would resort to violence to overthrow the temple of democracy, if the contradictions between putative political equality and unconscionable inequality on the social and economic plane were allowed to persist. Or, while the shell of democracy persists – through the continuation of some form of competitive electoral politics – the transformative soul of the constitutional democracy would be killed, as the have-nots settle for meagre hand outs. Furthermore, as cynicism settles in and hopes of real transformation vanish, people could fall prey to demagoguery and othering of vulnerable groups – who are then painted as the villains.

This was something that Bhai realized and it animated his formulation that the Parliament is but one of the platforms for expression of the desires and voices of the people. Nevertheless, for him the expression through elected representatives could never be a substitute for peoples movements, and agitational politics. He realized early on, that an unholy alliance can emerge amongst the upper classes, the political class and permanent machinery of governance, and collective resources and energies of apparatus of the State be directed towards aggrandizement of a small number of elites, even as the masses – organized into competitive identity groups – are encouraged to keep the social order on a boil.

Bhai realized that the potential of parliamentarians being reflectors inside the Parliament, of discontent outside the Parliament, would be significantly attenuated if the anti-defection laws were enacted. He sensed the dangers of a "one leader" political party that captures power, very early on in the history of our republic. This is not to say he did not have a deep admiration for Pandit Nehru, even if he felt disappointed that he could have done a lot more to strengthen the impulses

for egalitarianism. Nevertheless, for him the combination of power to disburse largesse that vests in the executive, centralization of decision making, persistence of deeply entrenched inequalities and the overriding logic of electoral politics would nurture, grow and sustain the "mai baap" culture, thereby tying up the tongues of parliamentarians who were expected to keep the executive in check. The anti-defection laws, for Bhai, were precisely the tools that would make even the most recalcitrant of members on the treasury benches only becoming cheer leaders for the cult of the supreme leader.

For Bhai, political and social causes were deeply moral, and emotionally necessary for discovery of oneself. His baptism came early enough, during the Quit India movement when he went underground and began to organize resistance. His participation in the "satyagraha" for liberation of Goa from the tentacles of the brutal Portuguese military leader, Salazar, even though he was suffering from asthma and a high fever is of course well known. They, including Bhai, were subject to brutal beatings, physical torture and kept in prison in sub-human conditions. He defended the moral foundations of his civil disobedience, to the fullest, in his trial. Though sentenced to 12 years of imprisonment, he did not appeal for mercy and did not even countenance

asking Pandit Nehru's intervention. And in this regard he stated: *"I was right in following the Gandhian principles in the manner of civil disobedience. It was in Goa that I realised how profoundly Gandhi has transformed my life, and how deeply he has shaped my personality and will.*

India was of course fortunate that it had such great sons and daughters to guide its fledgling democracy. Yet, we must also confess to a deep sense of worry as to where it might head. I have repeatedly said that these worries are not peculiar to only India – but are global in scale. There has been a

subtle turn towards the authoritarian form of governance and the cult of the single leader. This happened, in India, at least once before. So, the question would be about what went wrong.

A clue emerges from Bhai's writings. In his book "Janata Party Experiment" hebemoans the fact that even as leaders such as JP tried to rouse the people to the dangers of the emerging authoritarian state, the masses remained strangely quiescent. So, Bhai asks:

"Why did the country lay stunned and prostrate at the feet of Indira Gandhi who had now assumed dictatorial power? Did the JP movement and the Opposition have absolutely no mass support? It would be wrong to say so.... " [BUT} "it can be argued that the Opposition which had rallied around the JP Movement did not enjoy much support among the poorest of strata of our society..... cannot explain the terrible fear and paralysis that gripped the whole country in June 1975."[1]

He then goes on to cite JP, who said:

"The past year has shown that the people are still ignorant of and unconcerned about their rights and duties as citizens of an independent and democratic country. A rather glaring proof of this was their complete passivity when their fundamental rights.... Were suddenly taken way by Mrs. Gandhi. Had the people been conscious of their rights, inspite of the Emergency, there would have been country-wide protests and demonstrations."[2]

He contrasts the above with what he calls the "Gandhi Age":

"The Gandhi Age had made a deep impression on all fighters for freedom. The ideal of independence and the example of Gandhi had brought out the best in the Indian

---

[1] Limaye, Madhu: "Janata Party Experiment, Vol I", page 7

[2] Ibid, page 7.

people. Out of dust he created men of steel. He taught them the virtues of courage, uprightness and self-sacrifice. After independence the forms and standards of behavior had fallen low. Satyagraha, which for Gandhi was a spiritual exercise, had now become a ritual... a farce – it consisted of getting arrested in the afternoon and released in the evening.... With so much hypocrisy in public life, with such nauseating dominance of fair weather politics, how could popular resistance be built up? The people and the opposition had gone soft, the moral fibre had got weakened and so when the blow fell both the parties and the people were unprepared to face it...... The spirit of defiance was just not there. The country submitted to authoritarianism like an inert mass. Barring a few exceptions, there was no sign of sustained organized resistance anywhere." [3]

So, what went wrong? How could a country that responded, for decades, to the person who became a "half naked faker" to be like the poorest of his countrymen, become so quiescent? And why did even die hard Gandhians with great moral hold in the minds of the people – fail to enthuse the resistance?

Maybe we need to start looking for answers to the tumultuous years of the birth of our nation-state, and the tragic choices that were made by the leaders – more particularly in how they understood political processes, and the role that political organizations might play, in the day to day lives of the socio-economically weakened, in negotiating the inclinations of the State and its apparatus of governance to lean towards – and at times topple over – into authoritarianism.

The birth of India was accompanied by two tragedies: one social, as reflected in the bloodletting that preceded and followed partition; and the second was the vicious and cold blooded assassination of the apostle of non-violence.

The first tragedy shook the belief in values of non-violence, of the deep emotional hold that truth and love can have over the minds, hearts and souls of ordinary men and women. The bestiality that was witnessed seemingly shattered the beliefs amongst political leaders of all hues, including many Gandhian followers, that what was needed was a “strong state” that kept the bestial forces at bay and an evolutionary model of economic transformation was to be attempted so that the violence of the elites does not shatter the unstable foundations of a newly formed nation-state. And yet, they were unwilling to see the miracle in Naokhali, by one man in loin cloth, with just a walking stick and capacity for self-sacrifice – of voluntary cessation of violence, and controlling of anger out of respect for the one who was willing to show that he could sacrifice himself for them.

With the second tragedy we lost not just one of the greatest voices for moral foundations of the social order and non-violence, we also lost the sense of moral urgency of societal transformation towards egalitarianism because we lost the one voice that truly believed in working at social transformation through reform of “man” himself and helping the weakest negotiate societal as well as political/civic structures.

With Mahatma Gandhi’s gasps of “Hey Ram”, a battle emerged between competing visions that sought to inscribe their desired social transformations through the action of the state by itself or viewed capture of states levers of power as a goal in and of itself. And as, at first blushes of romance with the newly free nation-state belief surged about the State being an all powerful vehicle for social transformation, it was also accompanied by a waning of the belief in the necessity of ground level work for transformation of individuals and groups of them in their socio-economic and cultural relations. One might even add, that what we saw was an unwillingness to engage in the kind of deep grassroots level transformative work that Mahatma Gandhi

presciently expressed was needed to achieve the larger values that undergirded the freedom movement and inscribed in the Constitution.

While there were fulminations of the "Idea of India" at the abstract levels and even regarding the institutional structures and functionings, few were willing to even contemplate the task of working with the masses, at the village and the street level in urban spaces, to make them understand the full conspectus of values of democracy, secularism, social justice & egalitarianism, rule of law and dangers of authoritarianism. The core of the values of the Constitutional Democracy were left to be imbibed by the masses, almost automatically, through the workings of electoral politics alone.

Soon after the assassination of the Mahatma, an assortment of his disciples met at Wardha. The meetings had originally been scheduled by Gandhiji himself, to discuss with his followers about the need to re-engage with the masses on a daily basis and learn with them and teach them the art of leading non-violent lives, attempt a rapid progress towards a more egalitarian order by dismantling of untouchability and caste, and elect a gentler approach towards nature and ecology by learning to curtail greed. Unfortunately, few of his followers truly understood the Mahatma's methodologies – of action on a daily basis so that the values can be relearned along with the masses, again and again and refined, evolved and strengthened on a daily basis.

Vinoba Bhave, the senior most Gandhian, repeatedly confessed to being a loner and in search of spiritual growth in solitude. The others were caught up in the nitty gritty of the form that Lok Seva Sangh would take, and whether to call it Sarvodaya Sangh or Mandal. Nehru himself seemed to be in an extremely disturbed frame of mind, confessing repeatedly to being overwhelmed by the pressure of day to governance, while

Sardar Patel sent a message through Devadas Gandhi that he hoped that the Gandhians would not work as an opposition to the Government in the political space. The one person who spoke about Gandhian connection of self sacrifice by being amongst, with and leading the masses was JP. However, the moment seemingly passed.

In the post assassination years, and after ratification of the Constitution, the task of building the moral Gandhian opposition to the dominant Nehruvian state, fell on the shoulders of JP and Lohia. As JP increasingly withdrew from active politics, Lohia wrote to Babasaheb about the need to rebuild social and peoples movements, on moral foundations of egalitarianism and guarding against tendencies of authoritarianism. Babasaheb responded to the overtures, and the two great men were to meet after Lohia's return from United States. Unfortunately, another tragedy struck India. Babasaheb passed away in December 1956, and after that it was a lonely furrow for Lo hia along with his mentee, Madhu Limaye. But then third and fourth tragedies struck India: Pandit Nehru passed away in 1964 and Lohia passed away in 1967.

With the voices of deep moral concern for the shape of how politics are conducted slowly being lost to the ravages of time and the inexorable grinding of electoral politics towards pelf and authoritarianism Madhu Limayeji – our Bhai – was pretty much left to wage a lone battle. With the return of JP, in mid 1970s we witnessed one last resurgence of that moral hope. But then JP himself succumbed to the ravages of age and also the brutalities inflicted on him by the allegedly "free" but "authoritarian" state. Finally, Bhai himself had to withdraw from active politics as his asthmatic condition began to deteriorate significantly. He was always asthmatic, but the brutal prison days, inflicted on him by the brutal regime of Salazar, had set in motion an irreversible physical slide.

So, how does one assess Bhai? A more detailed and exhaustive analysis I leave to others. But the brief and broad brush strokes that formed in my mind about Bhai lead me to say this: he was the last of the proponents of the Gandhian mode of self sacrifice as the main plank for politics.

Oh how we miss him, in these days of unabashed construction of the personality cult.

With that, I take leave. Jai Hind.

Madhu Limaye: the Past in the Present

Dr. A. Raghu kumar
avadhanamraghukumar@gmail.com

⁂

"The ideal subject of totalitarian rule is not the convinced Nazi or the convinced Communist, but the people for whom the distinction between fact and fiction (i.e., the reality of experience) and the distinction between true and false (i.e., the standards of thought) no longer exist."

Hannah Arendt, The Origins of Totalitarianism.

Politics is a modern avocation imported to India through the Westminster model of legislatures of colonial experience, and an avoidable evil. It appears Indians are not so comfortable with this modern pursuit or they have experienced only its darker side. They made a caricature of it into something called as simple majority, another form of majoritarianism. Politics is everywhere now and ubiquitous. It had already affected the vital nerves of the Indian system and pervaded all branches of human life. We now think and act in politics. We had already crossed the

Rubicon and now no one can escape it's vicious circle or otherwise it's liberated embrace. To live **'now'** is to live in '**politics**,' and the alternative is becoming a recluse. Politics is all about the possibilities, adjustments, and compromises.

But there were in the past, and are even today, around us in this vitiated environment, some rare personalities who balance the needs of the pragmatism of the day and the idealism for the eternal. One may fail or succeed in various degrees in this skillful art of balancing. But, to realize one's ideal, one needs its experimentation in the live-world. Untested ideas are stillborn babies and of no use to the human experience. In fact, the politics of the early independent India, especially during its formative years as a political nation during 1950s through 1970s were a fertile ground for multiple experiments. Madhu Limaye stands, in the history of these formative years of Indian politics, as one such skilful artist who tried to balance the ideal and the concrete in the experimentally evolving democracy of India of those days.

While the Indian freedom struggle set an open and ideal stage for many for testing their various political ideals, the post-independent Indian politics posed another new set of challenges. It was electoral politics. At the centre stage, among these *dramatis personae,* were Nehru and Nehruvians who experimented with the politics of democracy, modernity, secularism, development and socialism. The communists on the other hand were more occupied with revolutionary transformation of the society, but were also in a continuous dilemma on the road to be taken. While the communists were split over their ideological choices of class-struggle and parliamentary democracy, the mainstream political space was, more and more, occupied by the political forces with central philosophies. Another stream which attempted to make its presence felt and which influenced the Indian politics in the first phase of the post-independent

political space (1950-1975) was Indian socialists – Acharya Narendra Dev, Jayaprakash Narayan, Dr. Rammanohar Lohia et al. They used representative democracy to advance their ideas. Yet another force compelling its presence in Indian politics was Ambedkar and Ambedkarites who were more convinced of the Constitution, Constitutionalism, pragmatism and politics of liberal democracy.

In the dominating and suffocating Nehruvian environment of politics, the socialists relentlessly struggled for their space. Among many, Lohia exercised immense influence on the young socialists. He was contemplating a broader confluence of anti-Congress, socialist and liberal forces. But his early death (he was just 57 years in 1967) put an end to some great possibilities in Indian politics. And that is how history closes certain speculative questions. On the contrary, Jayaprakash Narayan who relinquished active politics as early as in 1954-55, and joined the hands with Vinoba Bhave in his Bhoodan Movement, suddenly was called back to his national duty, and he rose to the demands of the occasion in the post-Emergency democratic renaissance, in the absence of his comrade Lohia. He anchored the anti-Congress forces, drove them to a successful political victory, and towards the restoration of democracy. Thus a dream Lohia nurtured of demolishing the Congress during his tumultuous public life had its realization ultimately in the General Elections to the Parliament in 1977 in the Janata experiment.

In this process of history, there were several victories, pit falls, adjustments, compromises and regrouping of political thoughts. One important feature in the whole process of the Indian politics during 1950s through 1980s has been its "**anti-Congressism.**" This particular project or obsession among the Indian politicians had its own contradictions and counter-productive byproducts. The right-wing forces, struggling hard

for political revival in the aftermath of Gandhi's assassination found this atmosphere quite congenial for own resurrection. In fact, the China war of 1962 and the disillusionment it caused among the conscious citizens on the Nehru's infallibility provided huge opportunities to the conventional forces. It increased political possibilities for the communists and the socialists also. But certain strategic mistakes committed by the communists in understanding the national aspirations, the power of nationalism vis-a-vis the international consolidation of the proletariat and their alleged acts against the interests of the Indian State or their avowed favourable dispensation towards the communist-China (?) diminished their prospects after 1963-64 and onwards. They lost the momentum and could never come back at the national stage in their full strength.

The socio-political atmosphere of the post-China war of India alternatively gave a great fillip to the socialists who were critical of the foreign policy of Nehru since late 1940s. They took a definite theoretical stand against the Congress in general and Nehru, in particular. Lohia correctly realized this political opportunity. But certain ideological issues were troubling the socialists also. By that time Ashok Mehta came with the concept of 'compulsions of a backward economy and areas of co-operation," or alternatively "political compulsions of a backward economy" in 1953. He was accused of softening his stand on the Congress, the main political stand of the Indian socialists. Mehta later even joined the Congress Party in 1964 and became a Union Minister of Planning. Jayapraksh Narayan voluntarily and effectively relinquished political life and joined Bhudan Movement from somewhere around 1955. It was Lohia who had been the sheet-anchor of oppositional politics, especially of the socialists.

Lohia, in his efforts to get into the Parliament, in the by-elections of 1963, allowed consciously the helping hand of the

then Jana Sangh, and in turn promised to campaign for Deen Dayal Upadhaya. "Some Socialists did not like Lohia going for campaign in support of Deen Dayal and Kripalani." (Indumati Kelkar, Ram Manohar Lohia, Translated by Desh Raj Gopal, National Book Trust India, Abridged and edited by Shripad Krishna Kelkar, p.166). In the post-Emergency scenario Jayaprakash Narayan helped in consolidating and shaping the Janata Party, a conglomeration of many contradictory forces including the Jana Sangh. Now the Jana Sangh was no more a fringe element in Indian politics struggling with moral questions of the assassination of the Father of India, and a distant aid for anti-Congress forces. It was by 1977, in fact, a part of the Party in power, merging itself into it, and probably with a clear, though distant vision of emerging as a formidable alternative to the Congress in the future. After the brief and inconvenient bonhomie with the secular and democratic forces within the Janata party, the Jana Sangh resurrected itself into a new avatar, the Bharatiya Janata Party. The sense of possibilities was already set by mid-1980s for the BJP to claim for power at the Center at any point of time. It has slowly displaced all the anti-Congress forces by the late 1990s except the Communists.

The present efforts of the author is to locate Madhu Limaye in this political milieu and in the midst of these inconvenient and yet new political realities. It is an examination of the practical politics in India between 1950-1990s, and to understand the agony of Madhu Limaye. It is only in retrospect we understand history. Limaye appears to have exhibited more clarity of thought, and his vision and his fears deserve serious re-appreciation in the present stage of the Indian polity. He, in tune with his times, joined politics quite young. At a very tender age of 15 years, he joined the May Day procession in Poona in 1937. Incidentally he was born on the 1st May, 1922. This procession was attacked violently by the RSS volunteers. Several

leaders of the movement like Senapati Bapat and SM Joshi were stated to have been grievously injured. This was the first experience of a young boy in his teens with the trade union politics and the right-wing response. Probably, this trauma haunted his political actions all through his life!

Limaye was drawn towards the idea of labour rights, the Indian socialist movement and the leading personalities of his times in this movement like Joshi, NG Goray, Panduranga S. San and many more. He was one among the founder members of the Congress Socialist Party, a group within the Congress with heavy socialist leanings. The Indian National Congress was never a party of any particular political ideology; rather it was a platform for many ideologies and sometimes even contradictory from extreme left to extreme right. It was a center for the struggles for freedom of India from the colonial rule. Limaye was the district General Secretary of the Provincial Congress Socialist Party by 1939. In the same year he came into contact with Jayaprakash Narayan and Rammanohar Lohia.

He was an active participant in the Quit India Movement. He was also an active participant in Goa liberation movement. But his political ideas and philosophical journey appears to be mostly molded by Lohia. He was Lok Sabha Member of the Indian Parliament from 1964 to 1979. He was said to be an encyclopedia of the Indian Constitution. According to him "Parliament was not a substitute for mass and popular movements but an additional instrument of public service and a platform for airing public grievances. It should be used as an instrument for reflecting the hopes and aspirations of the common man." He was also an articulate campaigner of civil liberties, and an expert in foreign policy. His entire ideological edifice was built on the secularism and nationalism constructed around "the spirit of tolerance" which forms "the essence of India's composite and plural culture".

The Emergency imposed by the Indira government on midnight of the 25th June 1975 was the first major challenge to the premature Indian "Democracy" and was also equally a challenge to the Constitutional scheme of the State. The election dispute of Indira was said to be the immediate cause, but it was also symptomatic of an emerging crisis between the feudal forces and the new bourgeois for space and supremacy in the Indian economy. Whatever be the factors and its varied analysis, the concerned citizens of India recalled the services of the saint Jayaprakash Narayan into political duty after almost two decades. And the rest is the history.

Lohiah was no more. In the absence of him, the next in line of command among the socialists, along with the political forces, both on the right and the left, challenged Indira's dictatorial tendencies. Limaye also as a socialist and a concerned citizen played a significant role in these developments. He was the prime mover of the anti-Emergency forces, and along with Jayaprakash Narayan, laid foundations to a structural alternative to the Congress regime. In the re-alignment of political forces in the post-Emergency politics, the Jana Sangh agreed even to merge itself into larger coalition. At the same time it had also created serious ripples in the ideological stance of the socialist and the left-wing thinkers.

In this milieu of new realities, Limaye was also the one, or probably the only one, who sensed the political incorrectness of joining the Right-forces for a temporary political need. Though he temporarily followed the line of action indicated by Jayaprakash Narayan in consolidating and organizing the anti-Congress forces, within two years of the formation of the Janata government, in 1979, he caused an immense stir within the Janata Parivar through his insistence on the members of the Janata Party that they shall not be members of any other alternative social or political organization, and thereby directly

questioning the erstwhile Jana Sangh leadership in continuing their membership with the RSS. RSS was claiming quite often that it was a cultural organization and had no political ambitions, which was not true. It had created a piquant situation to the then Jana Sangh members in the Janata. It ultimately led to the fall of the Janata government, probably the first serious experiment at national level for an alternative to the Congress. Limaye was accused of being a "splitter," a derogate description for his political correctness.

In fact, anti-Congressism itself was, and continues to be, a problematic political theory. A political theory is a positive description. "Anti-Congressism" as such is no alternative theory and had seen its zenith in this experiment of the Janata. It was also the beginning of the end of ostracisation of the RSS-Hindu Mahasabha-Jan Sangh right-wing politics in the post-independent India. The process started in the 1963 by-elections where Lohia took the help of Jana Sangh and in turn promised to return to them in some kind of a helping hand, reached its culmination in the Janata experiment.

Limaye was one among those who sensed the cost of this political mistake, of facilitating the Jan Sangh, in the blind pursuit of anti-Congressim. Immediately after the fall of the Janata experiment, he wrote an explanatory article (re-published in The Milli Gazette Online, 30 April 2019) explaining his stance against RSS. The article titled **"What is RSS?"** was reminiscent of the trauma of his early encounters with RSS on May 1st 1938, and their haunting memories. It appears that the pain of this socio-psychological injury left indelible impressions in his sub-consciousness. He rightly carried this trauma till his last breath while his comrades might have had reconciled to the realities of the currents of the times. While many of his colleagues and comrades in the socialist, movement softened their stance at times in the pursuit of their political contingencies, the main

narrative being anti-Congressism, Limaye appears to have not allowed any dilution of his principled stand on the right-wing parties.

Lohia mentored many young men of his times, but two personalities standout in the political arena of those times: one was Limaye and the other was George Fernandes. While Limaye understood the political folly of flirting with Jana Sangh from the beginning and was coexisting in their company during the Janata experiment. Fernades had even extended bonhomie with the right-wing politics. In fact, the assassination of Gandhi and the atmosphere during the trial of Godse and his associates cleared the air of any doubt, and a miasma of the impending danger of the nation slipping into an era of darkness were very much suspected by many. What was required was a conscious effort on the part of the liberals and anti-fascist forces to be continuously and consciously on guard and avoid any political blinking even for a split-second. With all the failures and adverse credits, the Congress of both the Nehruvian and Indira-ian challenged the right-wing and firmly stayed on the ground of a secular edifice. But the others were more convinced against the Congress, the Nehrus and the ilk and lost the longer vision.

But it was not just a blinking that surprised many as the later events prove to us today in the hind-sight. It was a conscious accommodation of the right-wing politics by the socialists that a gave some kind of political legacy to the Jana Sangh & Co. It was here, the anti-Congressism had become more an obsession among the socialists to the extent of blinding them to the long run consequences. Any student of political theory vouchsafes the idea that a political idea which tries to displace the dispensation in power at that time would dislodge the opponent with a view to occupy the space so-created by themselves. One would demolish the other when one thinks more probable to occupy the space so created. But the series of political activities

that occurred during 1950-1990 would lead one to an inescapable conclusion that there was something seriously wrong in the oppositional politics of those times. If demolition of Congress was accompanied by the emergence of liberals or communists or socialists as the force next in queue for power, probably it would have been a strategically correct move even if it had lacked the political morality. But the reality now is that the right-wing is given the power on platter and the phenomenon appears to be not-so-easy to dislodge it in the near future.

George Fernandes, another protégé of Lohia, on the contrary, even became a partner to this project of resurrection of the right-wing in Indian politics by flirting with the Swadeshi Jagaran Manch first, and later by joining directly the Vajpeyi government. Fernandes might have his own reasoning for his decisions. It was a time when the Swadesi Jagaran Manch, an outfit of the BJP, was posing itself as the sole organization opposing globalization. As staunch opponent of the MNCs all through his life, Fernades might have found some hope in the Manch. But the question of how sincere was Swadesi Jagaran Manch on this issue had been a nagging doubt even for a common man with ordinary political knowledge since the beginning. With his faculties for incisive examination of the ground realities, we cannot assume that Fernades had been a political novice or he got into its trap. His decision to join the NDA of 1998-99 was a well-calculated mistake.

Limaye, on the other hand, was more consistent and clear about the right-wing politics. Even after retiring from active politics in 1982, he wrote extensively on the dangers ahead for the Indian polity. He wrote more than 100 books in English, Hindi and Marathi, explaining the political experience of the socialists, secularists, liberals and democrats of those times. He wrote on the Constitutional and Parliamentary practices, and on national and international issues. But he wrote quite

extensively on the politics of those years as a short list of his publications do indicate: 1) Indian Polity in Transition, 2) India and the World, 3) Birth of Non-Congressim, 4) Communist Party: Facts and fiction, 5) Evolution of Social Party, 6) Politics after Freedom, 7) A socialist leader's survey of the post-1947 Indian political scene, 8) Contemporary Indian Politics, 9) Birth of non-Congressism: Opposition Politics 1947-1975, 9) Musings on current problems and past events, 10) Decline of a political system: Indian politics at the crossroads, 11) Religious bigotry: a threat to ordered state, and 12) Janata Party Experiment : An Insider's Account of Opposition Politics 1975-77 Vol.1 & 2.

When in-retrospect, we examine the present political environment where the right-wing gained full legitimacy through the two powerful mandates of "*we the people of India*", through the General Elections to the Lok Sabha in 2014 and 2019, it is time we looked back to Madhu Limaye, and what he did or said about this area of the Indian polity. Anti-Congressism has become a faith and philosophy among many political leaders and intellectuals in the opposition. What is the nature of this anti-Congressism in terms of a political theory? And in the final assessment, what it achieved in the long run for the Indian polity? It seems now, with hind sight, and with deep anguish, we need to admit that this anti-Congressism blinded the political consequences. Temporatity and contingency blinded long-term political objectives.

Limaye was, however, consistent on his opposition to the right-wing politics. In his 1979 article referred to earlier, he reassessed that "our first difference with RSS was over the issue of nationalism. We believed that every citizen had equal rights in the Indian nation. But the RSS and the Savarkarites came up their notion of Hindu Rashtra. Mohammad Ali Jinnah too was a victim of a similar world view. He believed that India was made up of two nations , the Muslims nation and the Hindu

nation. Savarkar too said the same thing." Thus he reflected upon the democratic republic and how the RSS was opposed to it. He found certain similarities in their stance on Hitter etc. and the Indian nationhood. He distinguished the approaches towards the caste system between the socialists and the RSS, towards the language problem, federalism, and the question of respecting the tricolor flag. It was his consistent argument that the socialists and the right-wing parties cannot go together.

In the commemorative volume released by the Parliament Secretariat on Limaye, "**Madhu Limaye in Parliament – A Commemorative Volume**" (2008), U.R. Ananthamurthy is stated to have remarked that Limaye was probably "more uncompromising in his beliefs and practices than Dr. Ram Manohar Lohia, the doyen of socialists." (ibid, p.22) Kuldip Nayar, the eminent journalist, mentioned about the political environment of the post-emergency Janata period: "Irking Madhu was also the breach of promise by members of the erstwhile Jana Sangh to severe their connections with RSS. When they joined the Janata Party they had given an undertaking that they would end the dual membership and come out of Sangh Parivar. They refused to do so." (ibid, p.52). "Limaye fought against communalists all his life and he could not relent even when the ousting of Jana Sangh members meant the fall of Janata government." "He was sorry that the Janata government was breaking up but he felt it was inevitable since its stay meant a compromise with corruption on the one hand and communalism on the other." (p.52-53)

It is time we examined the political contradictions of anti-Congressism on one side and compromises in the anti-RSS constructions on the other side. The anticipated or unanticipated political outcome is startling. The Congress is demolished, and rightly beyond recovery. But simultaneously, the BJP is well inducted into Indian polity, and beyond any possibility of challenge

in the near future. The RSS passed the test of history, thanks to short-sighted and ill-conceived anti-Congressism! Is Madhu Limaye twisting and twirling in his grave? In agony and with anger? Lohia, Madhu Limaye and George Fernandes – a legacy of three trajectories! Questions galore – can temporality blind even the so-called visionaries? What is the practical outcome of anti-Congressism so strong in the minds of the intellectuals of 1950s – 1990s to the common man of today's India? Did it felicitate the political sanctification of the RSS-Hind Maha Sabha-Jana Sangh-BJP combination in the long-run?

Socialist Movement

M. Madhava Rao,
A.V.K. Chaitanya &
Ravela Somaiah

(Source : Comprehensive History and Culture of Andhra Pradesh
Vol : 7, Modern Andhra and Hyderabad (1858 - 1956)
Ed. by B. Kesavarao Narayana Gen. Ed : V. Rama Krishna, PP. 432-442)

A few Indians in the nineteenth century were attracted by the socialist ideas. There is evidence that an Indian corresponded with Karl Marx during the period of the International Workingmen's Association. Towards the end of the century, Swami Vivekananda said "I prefer socialism, not because it is a perfect system, but because half a loaf is better than no bread." He also said that at the beginning there was the rule of the Brahmins (or priestly class), then the rule of the Kshatriyas (or the warrior class), and in the contemporary situation was the rule of the Vaisyas (the merchant class) and so the future would see the rule of the Sudras (the working class). In making this analysis, Vivekananda was obviously influenced by the historical materialist outlook worked out by Marx and Engels. Brahmin rule had a parallel with the slave owning society of the priest kings of

Egypt and with the Roman Patricians being elected as temple priests; Kshatriya rule corresponded to feudalism; Vysya (Vaisya) rule was compared with capitalism; and Sudra rule with socialism. The Swami's younger brother Bhupendranath Datta met Lenin in the Soviet Union and was active in the Communist International.

The October Revolution of 1917 in Russia inspired the revolutionary groups in India to commence the study of Marxist theory and Leninist practice. A number of Communist groups were formed by 1921-22 and they came together to launch the Communist Party of India (CPI) by 1925-26. Yet, there were some socialist groups in India which did not wish to merge with the CPI. These were the Hindustan Socialist Republican Party of Bhagat Singh and Chandrasekhara Azad in Punjab and the Hindustan Republican Army of Surya Sen in Bengal.

Similar was the case with the Congress Socialist Party (CSP) which was launched in 1934, though there had already been a Communist Party in existence. Most of the founders of the party were Marxists. Jayaprakash Narayan was a member of the Communist Party when he was in the USA. But there was a reason for this. The Communist International (Comintern) in its Sixth Congress (1928) adopted a thesis which formulated that the world was passing through the Third Period, a period of growing revolutionary situations in most countries of the world. The comintern instructed its affiliated Communist Parties to take a sectarian, ultra-Left line, refusing to have any truck with the other Leftist and socialist parties. It was this line that made the Communist Party of Germany prefer the Nazis to the Social Democrats and paved the way to the dictatorship of Hitler in 1933.

In India, the Communists implemented the third period policy by splitting the trade union movement, forming Red Trade Unions. They also kept away from the Salt Satyagraha of

1930-31 and the Civil Disobedience Movement of 1932-34, on the plea that they were bourgeois movements. The founders of the CSP, Acharya Narendra Dev, Jayaprakash Narayan, Achyut Patwardhan, Dr. Ram Manohar Lohia, Mrs. Kamala Devi Chattopadhyaya had participated in the above struggles launched by the Congress under the leadership of Gandhi. In fact, the idea of launching the CSP was born among some of the prisoners in Nasik Central Jail. Naturally, the Congress Socialists could not join the Communist Party which had remained aloof from the mainstream of the national liberation movement.

In the document released from Nasik Central Jail and sent to various socialist groups in the country, the authors took, as their starting point, the resolution of fundamental rights passed in the Karachi Congress in 1931. In the preamble to that resolution it was stated, "for ending the exploitation of the people, the real economic freedom of the starving millions should become an essential part of political freedom". The document argued that if this aim was to be realised, the Congress should adopt the philosophy and programme of socialism. The CSP was to be formed to make the Congress adopt the ideal of socialism by preaching socialist ideas, both within the Congress and outside.

In the same document, in the section dealing with membership, it was stated, "any member of the Congress who accepts the programmes of this party will be considered as eligible for membership in the party. The document also contained a draft programme of the CSP. In section (A) of this programme entitled "Setting up mass organisations to carry on struggles for the achievement of economic and political freedom for the people," there is a list of civil liberties for which people's struggles had to be organised. They were: (1) freedom of speech, (2) freedom of the press, (3) freedom of assembly, (4) freedom to set up organisation and (5) freedom to possess arms. The last item is significant; it makes it clear that Socialists did not believe in

the Gandhian creed of nonviolence in the beginning. The foundation conference of the CSP was held in Bombay on October 21-22, 1934. Jayaprakash Narayan, in his report as organising secretary, said, "after the Patna Conference I started the work of organizing the regional (Socialist) parties .... In Andhra and Kerala regions the parties had been formed even before my tour ..."

The CSP took its birth in the costal districts of the Andhra area on the basis of a number of youth leagues which had been attracted by the socialist ideology. Jonnalagadda Ramalingaiah organised a socialist youth conference in Kantheru village of Guntur District in the beginning of 1934. On June 23, 1934, the preliminary convention of the Andhra. CSP was held in Vijayawada. Three hundred delegates attended the convention. Minoo Masani attended on behalf of the central committee. N.G. Ranga presided over it. Basavaraju Rangasai was elected as the secretary of the organising committee. Madduri Annapoornaiah, who had experience of having edited a Telugu weekly called Congress from 1921, was elected as the chief editor of the CSP's Telugu journal Nava Shakti. Jayaprakasb Narayan toured Andhra in July 1934.

Under the auspices of the Eluru (Ellore) Congress Socialist Party, Jayaprakasb Narayan, organising secretary of the All India Congress Socialist Party, delivered an address on socialism and its relation to the Indian political situation then. He spoke at a public meeting held on the evening of July 26, in the premises of Eluru Town Hall, with J.Ramalingaiah of Guntur in the chair. jayaprakash Narayan said that the Indian National Congress was carrying on a struggle with British imperialism only for political independence of india. They had said that they were trying to achieve swaraj for ninety-eight per cent of the people. The Congress Socialist groups said that if that was the object of the Congress, then it should establish a kind of swaraj in India which

would be swaraj for the masses of India and which was a swaraj for the workers and peasants of India. Such a swaraj had to be based strongly on the principles of socialism. Jayaprakash Narayan then dwelt in detail on the meaning of socialism in general, and of the objectives of the Socialists in India in particular. He demonstrated his point that mere political independence coupled with what he called capitalist democracy would be powerless to cope with the conditions of that time. That point had been proved by the situation prevailing in various countries. In India too, Swaraj, even if achieved, would be worth nothing in the absence of economic and social freedom which constituted socialism. After Jayaprakash Narayan's address, N.G.Ranga spoke at length in Telugu explaining socialism.

On December 31, 1934, the Andhra Provincial Political Conference was held in Visakhapatnam. Krovvidi Lingaraju moved a resolution that the conference approved the programme of the Congress Socialist Party. It was seconded by Mosalikanti Tirumala Rao (who later became a Congress Minister). It was carried by fiftyeight votes to fortysix, thereby hinting at the influence enjoyed by CSP among Congress youth of Andhra. Out of the twenty-four members elected in the AICC from Andhra, three belonged to CSP. Out of the 100 members of the APCC, 23 were CSP members.

On February 19, 1935, the first conference of the Andhra Provincial CSP was held in Guntur. Tenneti Viswanadham presided and M.R.Masani delivered the inaugural address. Soon after this conference, N.G. Ranga left CSP in order to participate in the elections. Madduri Annapoornaiah, released from jail, toured the region setting up district committees of CSP and organising youth leagues. The CSP proposed to hold a commemoration meeting to observe the death anniversary of Alluri Sitarama Raju on June 23, 1936. The government passed restraining orders on CSP members Madduri Annapoornaiah,

Garapati Satyanarayana and Basavaraju Ranga Sai. The government also issued a warning to the Andhra Patrika daily for publishing a speech delivered by Vajravelu Chetty, a CSP member belonging to Chittoor District. The colonial government was apprehensive of Leftist ideas. The same hyper-sensitiveness was shown by the British bureaucracy when it banned the CPI in 1934. After having isolated itself from the national liberation movement, the CPI was such a pitifully small group that it did not pose any real threat to British rule in India.

By the time of the Seventh Congress of the Comintern held in 1935, the leadership realised its folly in having allowed Hitler to come to power in Germany. As this Congress adopted the Dimitroff Thesis which formulated a change in policy, it was proposed that the Communist parties should join hands with socialist, social democratic, anarchist and other Left parties to set up people's fronts in order to combat the growing threat of Fascism. The Popular Front Line in the Dutt-Bradley Thesis adopted by the underground CPI. As a result of this, CPI entered into a pact with the CSP known as the J.P.-Joshi Pact (Jayaprakash Narayan and P.C.Joshi were general secretaries of CSP and CPI respectively). As a result of this Pact, the Communists, whose party had been banned, were allowed to join CSP.

The second conference of the Andhra CSP was held in Rajahmundry on September 26-27, 1936. Yusuf Meherally attended on behalf of the central committee and presided over the conference. Sixty delegates attended and a considerable number of them were Communists. There were eleven Communists in the seventeen member Provincial Committee elected at the conference. Madduri Annapoornaiah was elected as the general secretary and the joint secretaries were Krovvidi Lingaraju, Basavaraju Ranga Sai and Puchalapalli Sundarayya. In spite of frequent quarrels between the Communists and Socialists within the organisation, CSP managed to build youth

leagues and women's associations throughout Andhra Districts by 1937-38. In cooperation with the followers of N.G.Ranga, Kisan Sabhas and Agriculture Labour Organisations were set up. Political Study camps were in Kothapatnam, Veerulapadu and Manthena Vari Palem. After the Congress ministry was formed in Madras Presidency in 1937, CSP led peasent's struggles in Munagala and Kasi Panam. Alluri Satyanarayana Raju and Kakani Venkataratnam (both of whom became Congress Ministers later) led these agitations By 1938, the Communists managed to capture CSP organisation in Andhra and Puchalapalli Sundarayya became its general secretary. On the editorial board of Navasakti Madduri Annapoornaiah was the lone non-Communist. Most of the non-Communists in the Andhra CSP either went over to the Rightist camp in the Congress or became depoliticised.

In 1938, there was the Vande Mataram movement in Nizam State. Previously, in the few educational institutions in the state, students were expected to sing some song in praise of the Nizam as a sort of an anthem. That year, the students in a number of schools and colleges insisted on singing Bankim Chandra's Vande Mataram. The leaders of this movement were rusticated and they completed their studies in various cities and towns of British India. When they went back home they formed the nucleus of the Communist and Socialist parties in Hyderabad State.

The Quit India struggle found CPI which had been legalised in January 1942, once again keeping aloof, on the plea that,with the Nazi attack on the Soviet Union, the Imperialist War was transformed into a People's War. The Communists argued that the British effort in India should not be hampered and they actively opposed the revolutionary struggle of people. The Congress leaders, except Gandhi, were half-hearted about the struggle. Jawaharlal Nehru and Abu! Kalam Azad had initially opposed the Quit India Resolution. It was left to the Congress Socialists Jayaprakash Narayan, Achyut Patwardhan, Aruna Asaf

Ali, Ram Manohar Lohia and others to give an organised shape to this spontaneous outburst of mass fury. They did a good job of it,organising guerrilla bands and setting up parallel governments in various parts of the country- the most important centers being Satara District in Bombay Presidency, Ballia District in the United Provinces, North Bihar and Midnapore District in Bengal.

Naturally, the students and youth of Andhra, who plunged into this revolutionary struggle, looked for leadership to the central struggle committee set up by the Congress Socialists. The youth cadres and leaders of the Andhra CSP when it was reborn in 1947, after a gap of nine years. The prominent among these were Chimakurthi Seshagiri Rao, Surapaneni Ramaseshagiri Rao, Ainampudi Chakradhar, Kolli Ramakumar Varma, Bhupathy Koteswara Rao, M.V.Subba Reddy and Chundi Jagannadham. It is true there were other prominent underground fighters who did not join CSP like Bhayankarachari (a veteran of the Kakinada bomb case of 1930 and an Andaman prisoner), Gouthu Lachanna (who led the Mandasa kisan struggle during the first Congress ministry in Madras), V. L. Sundara Rao (who joined the Forward Bloc) and others. Chundi Jagannadham and Musunuru Balakrishna were secretaries of the organising committee set up in 1947, to revive CSP in Andhra. The other members were Madduri Annapoornaiah, A. Chakradhar, B.S.Mallikarjuna Rao, M.V.Subba Reddy, T.K.R. Sarma, Nannapaneni Venkata Rao, Gokaraju Srirama Raju, B.Ratnasabhapathy, K.S.Sastry, K.S. Tilak, Eranki Narayana Murthy, Bhupathy Koteswara Rao and Gutha Rajarao.

In the meanwhile, there were some important developments in the neighbouring Nizam State. The Quit India struggle had its repercussions in the Nizam State also. The attack on the Sultan Bazar Police Station in Hyderabad City, setting fire to the goods shed in Nampally railway station under the leadership of

Krishna Dube and the derailment of a goods train near Kothagudem are a few instances. But the liberation struggle against the Nizam started only in1945. In 1946, a socialist group was formed in the Nizam State with Mahadev Singh as the president, the other members being S. B. Giri, Srinu Abbasi, R. V. Bidap, L. Narayana, Basavaraj, Y. Sivarama Sastry, Virendra Kabra, Bansilal Dadhe, Sriramulu Amdyal, Krishna Dube, V. Rajeswara Rao and J. Gauthama Rao.

When the liberation struggle against the Nizam intensified in 1947, guerilla training camps were set up by the Socialists in Akola, Amaravathi, Jabalpur and Raipur in the Maharashtra area of the Bombay Presidency. The strategy was to liberate the border villages of the Nizam State, declare their accession to india and defend them against reoccupation by the Nizam State, declare their accession to India and defend them against reoccupation by the Nizam's forces. Itigi was one such village. A hundred Girijan villages in Palwancha area were liberated under the leadership of Mature Narasimha Rao. In Aurangabad District of Marathwada, 600 villages were liberated and self governing panchayats were established under the leadership of a socialist called Deshmukh. Even some jagirdars were willing to accede to India. RaJa Rameswara Rao of Wanaparthy estate, proclaimed that he would merge his estate with India. But the Nehru Government discouraged these moves; the governments of the Border States, Madras, Bombay and Central Provinces Started harassing the liberation fighters for carrying arms.

In the All India Conference of CSP held in Cawnpore (Kanpur) in February 1947, it was decided to drop the word Congress from the name of the party. It was also decided to admit even those who were not members of the Congress. In February 1948, the Congress amended its constitution and banned the formation of ideological or programmatic groups within the party. This move forced the Socialists to leave the Congress

and they decided to do so at their national conference held at Nasik in March 1948. In the Patna Conference held in 1949, it was decided to make the Socialist Party a mass party; up to that time it was a cadre-based party. The Madras Conference of the Socialist Party held in 1950 initiated some important changes in the party's outlook. Jayaprakash Narayan in his General Secretary's Report stated "the Party should evolve a new philosophy." Up to that time it was taken for granted that the party's philosophy was Marxism. In the same report it was said that the newly - adopted Constitution of the Indian Union was fairly democratic and, hence, there was no need to use methods of armed struggle to bring about any political, social or economic changes in the country. This was a major departure for a party whose first document had mentioned the 'Right to Bear Arms' as one of the Fundamental Rights of the citizen.

The first general elections of 1951-52, saw the Socialist Party having an alliance with the Scheduled Castes Federation of B. R. Ambedkar. After the elections, one section of the leadership worked for a merger of these two parties in some sort of a federal party. Another section tried for a merger with the Kisan Mazdoor Praja Party started by J. B. Kripalani, P. C. Ghosh, Tanguturi Prakasarn, Pattom Thanu Pillai and others in 1951.The latter move succeeded and the Praja Socialist Party (PSP) was born in September 1952. In the general elections held in1946, B. S. Mallikarjuna Rao, a Congress Socialist, was elected to the Madras Legislative Assembly from the North Madras Labour Constituency. When the Socialists left the Congress in 1948, the party directed its members who had been elected on Congress ticket to the various legislatures to resign their posts, thus establishing moral values in parliamentary democracy long before the Anti-Defection Act was contemplated. B.S. Mallikarjuna Rao obeyed the directive and left the Madras Assembly.

The Socialist Party in Andhra brought out a Telugu weekly called Socialist between 1949 and 1952. It served the dual purpose of propagating the socialist ideology and highlighting the hardships and struggles of the toiling masses. It was the only paper that condemned in an outright manner the atrocities committed by the Malabar Special Police in Katuru and Yelamarru villages, when they made the people strip themselves and parade around Gandhi statue. The police were used at the time to suppress the activities of CPI which, following the policy of the Ranadive Thesis adopted at the Calcutta Congress in 1948, took the ultra-Left line of armed struggle. The first conference of the Andhra Socialist Party was held in Gudivada during February 24-26. Nannapaneni Venkata Rao was elected as chairman and K.S.Tilak as general secretary. Prem Bhasin of the national committee inaugurated the conference.

The first general elections under the Republican Constitution were held during 1951-52. From Andhra, six Socialists were elected to the Madras Assembly and two to the Lok Sabha, K.S.Tilak and Nalla Reddy Naidu. From Telangana, eleven Socialists were elected to the Hyderabad Assembly and one to the Lok Sabha, C. Madhava Reddy. When the Praja Socialist Party was formed in December 1951, the party committee in Andhra had Tenneti Viswanadham as president and P. V. G. Raju as general secretary. The PSP Committee in Telangana had C. Madhava Reddy as president and Chundi Jagannadham as General Secretary.

In July 1952, the Hyderabad City Socialist Party launched the Food Satyagraha, in protest against the exorbitant rise in the prices of food grains. It spread to the districts also; picketing the grain godowns was the technique. It continued for a month and the prominent persons arrested were B. S. Mahadev Singh, S. B. Giri, Y. S. Rao, Ramamurthy Naidu and Chundi Jagannadham. There were also innumerable Struggles for distri-

bution of government land to the landless labourers in Karimnagar, Adilabad, Nizamabad and Mahabubnagar Districts in Telangana throughout 1952. P. Narasinga Rao, D. Venkata Rao, Satyanarayana Rao, G.Sreeramulu, B. Venkatarama Rao, A. Kishan Reddy, J. Gauthama Rao, R.M. Kamalakara Rao, Anantha Reddy, C.Madhava Reddy, C. Papi Reddy and M.Rami Reddy were some of the leading figures.

The Socialists in Andhra played an active part in the struggle for separation of Andhra from Madras State, which burst out after the martyrdom of Potti Sriramulu on December 15, 1952. Andhra State was formed on October 1, l953. In this new born state, the CPI had 41 members in the Legislature and the Congress had only 40 members in a house of 140; and the Congress allies were about 10 members. The PSP had twenty-three members with Tanguturi Prakasam as the leader. The national leadership of the PSP permitted Prakasam to form a coalition government with the Congress and its allies. But the Congress was not willing to give the chief ministership to Prakasam unless he became an associate member of the Congress. Prakasam along with his followers resigned from the PSP and became the chief minister of Andhra on October l, 1953. The strength of the PSP was reduced to thirteen in the Andhra Assembly and P. V. G. Raju was the leader of the Legislature Party.

The first annual conference of the Andhra PSP was held in Guntur on February 20, 1954. Ashok Mehta presided and C.G.K. Reddy inaugurated. Kommareddi Suryanarayana was elected as the president and P. V. G. Raju as general secretary. On August 9, 1954, PSP started the Karivena Satyagraha in Kurnool District to abolish the Srotriyam and give the land to the tenant cultivators. The struggle lasted for 40 days and 231 persons were arrested, including three MPs, four MLAs and 25 women. The state government entered into an agreement with the satyagrahis conceding their demand on September 19, 1954.

The Prakasam ministry was outvoted in the Assembly and resigned. Mid-term polls were held in February and March 1955. In this election, the Congress formed the Congress Front which included the Krishikar Lok Party (KLP) of N. G. Ranga and the Praja Socialist Party of Prakasam. The CPI stood alone and with a handful of independent candidates it was hopeful of coming to power.The PSP joined neither camp and retained its strength of thirteen in the Assembly. On December 10, 1955, Jawaharlal Nehru came to Andhra to lay the foundation stone of the Nagarjuna Sagar project. The PSP planned a black-flag demonstration to highlight the problem of the farmers and agricultural labourers who would be displaced by the construction of the project. P. V. G. Raju, Kusuma Gajapathi Raju, Gutha Raja Rao, Bezawada Papi Reddy, Bhavanam Venkata Rami Reddy and others were arrested.

1n September 1954, there was a police firing on some demonstrators in the state of Travancore-Cochin and a few people died. At that time, Pattam Thanu Pillai of PSP was the chief minister. Lohia was the general secretary of PSP and he was in jail as a consequence of having participated in the struggle of the farmers of UP against the enhancement of the water cess. From the prison, Lohia sent a telegram to Pattam Thanu Pillai demanding that he should resign. Pillai did not resign, but appealed to the national executive of PSP. After a heated discussion, this body countermanded Lohia's directive. Lohia resigned his post of general secretary of PSP. His stand was that the Socialists had always held the view that the police firing should be used only to put fear into an unruly mob, but not to take lives. Whenever deaths were reported in police firing, Socialists demanded the resignation of the government. The same yardstick which they had used with regard to governments of other parties should be used in the case of a government formed by their own party; there should be no double standards.

Lohia was expelled from PSP in July, 1955. The Socialist Party was revived with Lohia as the president in a conference held in Hyderabad between December 28, 1955 and January 1, 1956. Even before this move at the national level, the first conference of the Andhra Socialist Party "-as held in Vijayawada on November 23-24, 1955. Gutha Raja Rao presided over It; sixty-seven delegates from Andhra area and fifty-two delegates from Telangana area attended. in 1957, elections were held for both Lok Sabha in Andhra. The Socialist Party, going alone, contested thirteen Vidhan Sabha seats and won four; it also contested six Lok Sabha seats and won two of them. On July 1, 1957, Rajamallu, as MLA and C. Madhava Reddy in Adilabad District joined the Socialist Party from PSP. On July 11, 1957, the president of the state PSP also joined the Socialist Party.

Socialists of Andhra State played an important role in the student movement. N.V.S. Prasada Rao, G. V. Subba Rao, K. V. Satyanarayana and K.S. Sastry were in Students Congress belonging to socialist group. Democratic Students Union (DSU) was formed in 1952 with A.V.K. Chaitanya as president, Pathiwada Surya narayana, Mente Padmanabham as vice-presidents and V. R. Thumati as general secretary. DSU took an active part in the separate Andhra State movement when Potti Sriramulu undertook fast unto death. DSU organised agitations against the detention system in high schools and succeeded in getting it abolished. P. Upendra and Thummala Coudary were office bearers of DSU.

Socialists played an important role in the trade union movement. Hyderabad State Mazdoor Sangh was formed prior to the formation of HMS. B. S. Mahadev Singh, N. Raghavendra Rao, S. B. Giri and Somayajulu were the leaders of the Socialist Trade Unions. In Andhra State, B.S. Mallikarjuna Rao, K.S. Tilak and K. S. Sastry were the leaders

and organised unions in various sections. Later, in Andhra Pradesh, Badrivisal Pitti, A.V.K. Chaitanya, M.Madhava Reddy, N. Narasimha Reddy led several unions belonging to HMS and HMKP.

Socialists of Andhra Pradesh played an important role in Jayaprakash Narayan's movement against the emergency (1975-1977). A. Chakradhar, P. Janardbana Reddy, Ravela Somaiah and others played an active role in the underground movement. Chakradhar, A.V.K. Chaitanya, Nayani Narasimha Reddy, Thmmala Chowdary, M. Papi Reddy, Tumati Bala Koteswara Rao, Kesava Rao Jadhav, Seethal Singh Laskari and Y. Kista Reddy was imprisoned in the emergency.

The Socialist Party and PSP existed as separate bodies from 1951 to 1971, when both wings merged under the name of Socialist Party. This party merged with the Janata Party in May 1977. This was because the Janata Party adopted the main points in the socialist programme in its policy statement. They are : (1) nationalisation of large-scale and key industries, (2) industrialisation should be encouraged by setting up small-scale and cottage industries as the only means of solving the unemployment problem, (3) providing all facilities to agricultural sector, (4) limiting incomes within the ratio of 1:20, (5) social justice through sixty percent reservation in services to the BCs, SCs, STs, minorities and women, (6) decentralisation of economy and political power, (7) internal democracy in the functioning of the party and (8) satyagraha as an alternative to violence to fight against injustice. By 1977, Socialists had lost their separate organisation but their policies and programmes were accepted by different parties.

Select Bibliography

Chattopadhyaya, Kamala Devi.(1950). Socialism and Society. Mumbai.

Collected works of Jayaprakash Narayan. New Delhi.

Dandavate, Madhu, (1977). Marx and Gandhi, Mumbai.

Dev, Acharya Narendra. (1946). Socialism and National Revolution. Mumbai.

Kapoor, Mastram, ed. (n.d.) Collected Works of Ram Manohar Lohia. vols.1-9. New Delhi.

Limaye, Madhu. (1986). The Age of Hope. New Delhi.

Lohia, Rammanohar. (1978). Marx, Gandhi and Socialism. Hyderabad.

Mehta, Ashok. (1963). Democratic Socialism. Mumbai,

Narayan, Jayaprakash. (1936). Why Socialism? Varanasi.

—.(1978). Towards Total Revolution. Mumbai.

Souvenirs, journals & Newspapers

Golden jubilee Celebrations of the Indian Socialist Movement. (1984). Hyderabad.

]anata Vara Patrika. Navasakthi (Telugu Weekly)

Madhu Limaye's Life and Times Are a Reminder to Honour the Common Man

- Qurban Ali

✧ ✧ ✧

Madhu Limaye played a pivotal role in the freedom movement and later in the liberation of Goa from the Portuguese. He was a committed socialist, a distinguished parliamentarian, champion of the civil liberties and a prolific writer.

Madhu Limaye, son of Ramchandra Mahadev Limaye, was born on May 1, 1922, at Poona in Maharashtra. Limaye had his middle school education from Robert Money School, Bombay ,and Saraswati Mandir, Poona.

A brilliant student, Limaye completed his Fifth, Sixth and Seventh standard in just one year. He was, however, denied permission to appear for the Matriculation examination at the age of 13. The interruption in formal schooling provided him with an opportunity to read books on history, freedom

movement in various countries and biographies of great personalities.

After his school education, Madhu Limaye enrolled for higher education at the Fergusson College, Poona in 1937 and opted for world history, Indian administration, English and Sanskrit as subject ideas. It was during this period that Limaye was attracted towards the socialist ideas.

He, thus, started participating in the student movements and became an active member of the All India Students Federation. Since then Limaye's journey to free the humanity from the bondage of colonialism, deprivation and injustice began.

Freedom Fighter

Limaye entered into politics at the very tender age when he joined a May Day procession on his 15th birthday in Poona in 1937. This procession was attacked violently by RSS volunteers. Leaders of this procession, Senapati Bapat and S.M. Joshi, were badly injured in this attack. This was Limaye's first date with politics of struggle and resistance.

After this baptism, Madhu came in close contact of Joshi, N.G. Goray and Pandurang S. Sane *alias* Sane Guru *ji* and was attracted towards the national movement and socialist ideology along with his other contemporaries V.N. *alias* Anna Sane, Keshav *alias* (Bandu) Gorey, Gangadhar Ogle, Madhav Limaye and Vinayak Kulkarni and joined their study circle. On December 31, 1938, this group decided to enrol as full time workers of Indian National Congress and the Congress Socialist Party.

Joshi was the General Secretary of the Poona District Congress Committee as well as Secretary of the Provincial Congress Socialist Party. In 1939, Joshi appointed Limaye the district general secretary of the Poona Congress Socialist Party at the age of 17.

Young Limaye organised CSP in Poona with devotion. The same year, two renowned socialist leaders Jayaprakash Narayan and Dr Rammanohar Lohia visited Poona and were impressed with Limaye's skills.

In 1939, when the World War II broke out, he thought that this was an opportunity to free the country from colonial rule. In October, 1940, Limaye started campaigning against war and was arrested for his anti-war speeches and put up in Dhuliya jail of Khandesh region for almost one year.

He was released in September, 1941 and undertook the task of organising the Rashtra Sewa Dal and youth camps in different parts of Maharashtra. In August 1942, the All India Congress Committee held its conference in Bombay, where Mahatma Gandhi gave the call of 'Quit India'. This was the first time that Limaye saw Gandhiji from close quarters.

Many senior leaders of the Congress party including Gandhiji were arrested. Limaye went underground along with some of his colleagues and played a key role in the underground resistance movement along with Achuyt Patwardhan and Aruna Asif Ali. He established a printing press and started '*Krantikari'*, a Marathi journal edited by Patwardhan and Joshi.

At that time he was staying at the 'Mushak Mahal' in front of Bombay Central station. It was raided by police on April 18, 1943, and Sane Guruji, N.G. Goray and Shribhau Limaye were arrested. Joshi and Limaye escaped. After the raid at Mushak Mahal, Bombay socialists changed their hideouts and shifted to a new place called 'Huddle House'.

In September 1943, Limaye was arrested from this place along with Joshi and Vinayak Kulkarni. He was arrested under the Defence of India Rules (DIR) and was detained without trial in the jails of Worli, Yervada and Visapur till July 1945.

During his detention, the British government tried its best to extract secrets of underground activities from him, but Limaye remained tight-lipped despite severe atrocities committed by the police on him.

Socialist Movement

Limaye was associated with the Indian National Congress, and the Congress Socialist Party almost for one decade, 1938-48. He attended the CSP's Kanpur Conference in February, 1947, where the prefix 'Congress' was removed from the Socialist Party. Limaye was in the forefront of reorganising the Socialist Party and was given responsibility of the Khandesh region.

He successfully mobilised trade union workers and brought the peasants and the youth into the socialist fold. In 1947, he attended the Socialist International's Antwerp (Belgium) conference as a sole delegate of Indian socialist movement. He was elected to the National Executive of the Socialist Party at Nasik Conference, 1948, and as the Joint Secretary of the Socialist Party at its Patna Conference in 1949. He was the Secretary of the Foreign Affairs Committee of the Socialist Party and to the Asian Socialist Bureau, Rangoon, 1953.

Limye also got elected as Joint Secretary of Praja Socialist Party at its first Conference held at Allahabad, 1953-54.

Limaye married Professor Champa Gupte on May 15, 1952. She proved a great source of inspiration and support to him, both in his personal and public life. Gupte was strong, with an abiding faith in the principles and ideals of socialism and stood by Limaye all through in his struggles and travails. They complemented each other in all their endeavours.

Madhu with Champa and their friend Haridev Sharma

Goa Liberation Movement

Limaye participated in the Goa Liberation Movement, in the mid fifties, which was launched by his mentor Dr Rammanohar Lohia in 1946. A staunch critic of colonialism, Limaye led a mass Satyagraha in 1955 and entered Goa. At Pedne, the Portuguese police attacked the satyagrahis violently, resulting in some deaths and injuries, on a large scale.

Limaye was beaten up brutally. He was kept in police custody for five months. In December 1955, the Portuguese Military Tribunal sentenced him to 12 years of imprisonment. But, he neither offered any defence nor appealed against the heavy sentence.

Once, he wrote, 'It was in Goa that I have realised how profoundly Gandhiji has transformed my life, how deeply he has shaped my personality and will.' During the Goa Liberation Movement, he spent over 19 months in Portuguese captivity. During captivity he wrote a book *Goa Liberation Movement and Madhu Limaye,* largely as a prison diary. The book was published in 1996 on the occasion of the golden jubilee of the launch of the Goa movement in 1946.

After his release from Portuguese custody in 1957, he continued to mobilise the masses and sought support from different sections. He urged the government of India to take firm steps towards the liberation of Goa. After this mass satyagraha, the government was compelled to take military action and liberated Goa from Portuguese rule.

Goa was ultimately liberated in December 1961 and become an integral part of India.

A leader

As one of the most dynamic leaders of the socialist movement, Limaye strove ceaselessly to translate socialist ideals into national ethos. His contribution in shaping the destiny of modern India is indeed tremendous.

After serving the Congress Socialist Party, Socialist Party and Praja Socialist Party, Limaye was elected the Chairman of the Socialist Party at its National Conference held at Sherghati in Gaya in April, 1958. During his chairmanship, great efforts were made in strengthening the organisation by adopting specific policies and concrete action plan. His belief in socialism was not dogmatic or doctrinaire, but was a way of life.

To him, unless the hierarchical social order was destroyed, social justice would be a distant dream for a large section of the society. Limaye played a vital role at Benaras Conference in 1959, where the Socialist Party, under his Chairmanship, adopted a resolution on providing special opportunities for the backward sections of the society. After the merger of the SP-PSP in 1964, he became the Chairman of the newly formed Samyukta Socialist Party's Parliamentary Board in 1967, and was leader of the Samyukta Socialist Party in the fourth Lok Sabha, 1967.

A parliamentarian

A parliamentarian par *excellence,* Limaye was elected four times to Lok Sabha from 1964 to 1979. He is known for his deep understanding of various subjects, thorough knowledge of Rules of Procedure and effective use of parliamentary devices. He was an encyclopaedia of the Indian constitution and his speeches in parliament on constitutional matters are a milestone and not only reflected erudition, maturity and understanding but also demonstrated his concern and commitment for the cause of the common man.

Whenever he rose to speak, members across the party line listened to him with rapt attention.

According to Limye, "Parliament was not a substitute for mass and popular movements but an additional instrument of public service and a platform for airing public grievances. It should be used as an instrument for reflecting the hopes and inspirations of the common man."

He raised important issues before the House by effectively deploying his vast knowledge. He will be remembered as an outstanding parliamentarian who enriched debates and proceedings of the house in his inimitable style.

Champion of the civil liberties

Limaye has been a fighter for civil liberties all his life. He confronted the judiciary many times and himself argued his cases from lower courts to High Courts and in the Supreme Court and was invariably successful. In 1955, when Limaye led a mass satyagrah in Goa against Portuguese authorities and was kept in police custody for five months without trial (and later the Portuguese Military Tribunal sentenced him 12 years imprisonment), he neither offered any defence nor appealed against the heavy sentence since according to him it was a liberation movement. Later on he challenged illegal detentions in free India and every time he was arrested.

In 1959, when he was chairman of the Socialist Party and the Punjab unit of his party launched a movement against price rise, he travelled to various districts of the state and on January 7, 1959, when he was sitting in the district party office of Hisar, he was arrested by the police without any warrant.

He filed a habeas corpus plea against his arrest in the Punjab high court. The high court accepted his writ against his illegal detention and released him on February 2, 1959.

The second time he was arrested was on November 5, 1968 at Lakhisarai railway station under his parliamentary constituency in Mungeyr. This was for the violation of Section 144 and of the railway law Section 122. Limaye challenged his arrest in the Supreme Court which declared his arrest illegal and set him free on December 18, 1968. There is a long list of court cases where Limaye challenged arrests of dissenters.

He strongly disapproved of unconstitutional methods adopted by the government to curtail the civil liberties of citizens.

In the late sixties, unconstitutional controversies occupied the centre stage of national debate. Limaye protested vehemently on these issues and wrote letters to the then President V .V. Giri and a judge of the Supreme Court, Justice K.S. Hegde. He discussed these issues in his books *Limits to Authority, New Constitutional amendments: Death-Knell of Popular* Liberties. *Parliament, Judiciary,* and *Parties – an Electrocardiogram of Politics* in detail.

Foreign policy

Limaye was a firm believer in the principle of non-alignment. To him, the concept of non-alignment was deep-rooted within the framework of freedom struggle, the basis of which has been anti-colonialism, freedom for all people,

disarmament, protection of economic interests of the developing countries and world peace.

He wanted to inject a new content and dimension to the non-alignment movement to make it more people oriented. He felt that the movement must articulate the economic and social aspirations of downtrodden people. He held the view that India must take a firm stand in the so-called North-South confrontation, since that was an extension of the struggle of the colonial peoples against political and economic imperialism.

The policy of non-alignment must work against the imperialistic hegemony of any of the blocs, he felt. At the same time, he felt, it should not act as a deterrent to bilateral relations between and other countries. He asserted that the independence of India's foreign policy should be ensured at all costs and that it should aim at safeguarding our political, economic and strategic interests in the long run. He was of the opinion that along with political independence, countries must also be freed from economic exploitation.

On the nuclear issue, he always emphasised that unless all nuclear powers agree to total disarmament, including destruction of accumulated nuclear arsenals, India should make no compromise in the matter of its own nuclear development. In this respect, he believed that India must develop its own nuclear technology as early as possible, to become self-reliant.

In the event of an impending threat to India's security due to the crisis in Bangladesh in 1971, Limaye lent his support to the then government of India. In fact, he persuaded Jayaprakash Narayan to take the lead in mobilising global opinion in favour of the liberation of Bangladesh, which was primarily the responsibility of the government of India. A true

nationalist like Limaye did not sit idle in the moment of national crisis. He also toured various countries to garner international support for the liberation of Bangladesh.

Limaye with others, during a tour of the US.

During his illustrious public life, spanning over four decades, Limaye visited a number of countries across the globe. He was also the Secretary of the Asian Socialist Bureau, with its headquarter at Rangoon. As an observer delegate, he attended a meeting of the Council of the Socialist International in Paris, in 1953. He also accompanied Dr. Lohia on several foreign tours. He attended the 50th anniversary celebration of the Russian Revolution at Moscow in 1967 along with S.M. Joshi.

His visits to various countries provided him with immense exposure on the dynamics of international relations. His knowledge on international issues, interactions with eminent thinkers like Harold Laski and other famous personalities helped him to form a sound base of Indian foreign policy which is of immense relevance even today.

Secularism and democratic values

Limaye's entire ideological edifice was built on secular nationalism. He had an uncompromising stance on India's secular credentials. With a strong belief in the spirit of tolerance, which forms the essence of India's composite and plural culture, he firmly stood for the preservation of secular foundations of the constitution.

With a firm belief in democracy and democratic values, Limaye fought relentlessly to protect parliamentary sovereignty. Through his writings, speeches and actions he sought to protect democratic heritage in more ways than one. Being firmly committed to healthy democratic ethos and conventions, he always stood by his principles and never compromised his values during turbulent political situations. His protest from jail against the extension of the term of fifth Lok Sabha bears testimony to this.

Limaye played an active part in the JP movement and in the effort to create a united opposition party, 1974-77. He was detained under MISA from July 1975 to February 1977 in various Madhya Pradesh jails. He resigned from membership of the fifth Lok Sabha, protesting against the immoral extension of its term by Indira Gandhi through abuse of constitutional provisions about Emergency along with his young comrade, Sharad Yadav.

He was active in the formation of the Janata Party and the coalition that gained power at the Centre following the emergency. He was elected General Secretary of the Janata Party, on his 55th birthday on May 1, 1977. But he was also blamed for the collapse of the Morarji Desai-led Janata coalition government, by insisting that no member of the Janata party could simultaneously be a member of an alternative social or political organisation. This attack on dual membership was directed specifically at members of the

Janata party who had been members of the Jan Sangh and continued to be members of the right-wing Rashtriya Swayamsewak Sangh, the Jan Sangh's ideological parent.

The issue led to the fall of the Janata government in 1979, and the destruction of the Janata Party. Later, he joined the Charan Singh camp and became General Secretary of the Janata Party (Secular) and Lok Dal, 1979-82. In 1982 he broke away from the Lok Dal and formed the Lok Dal (K).

Limaye retired from the active politics in 1982 and wrote more than 60 books in English, Hindi and Marathi.

Prolific writer

Like his performance on the floor of Lok Sabha, his writings were logical, incisive, fearless and forthright. They were backed by facts and historical perspective. Though he remained aloof from active politics since 1982, he continued to voice his concern on issues pertaining to the social, political and economic development of the nation through his numerous writings.

His scholarly attributes are reflected in his works, which cover a varied range of subjects of constitutional and parliamentary relevance and of national importance. The national and international issues that had been raised by Limaye in his writings are bound to provide food for thought. Limaye will be remembered by Indians for his brilliant ideas, which will have great relevance for generations to come.

Some of his works include, *India Polity in Transition, India and the World, Birth of Non-Congressism*, *Communist Party: Facts and Fiction* and *Evolution of Socialist Party*.

For his commendable contribution in the freedom movement, Limaye was conferred an award and a pensions scheme by the government, both of which he refused.

Last phase

In retirement, through the 1980s, Limaye had continued to write. He was especially caustic on constitutional issues, where he set himself the task of defending the constitution in the media against those who would seek to modify it to centralise power, or to replace the Westminster system with a presidential one, fearing a 'slow slide to despotism.'

Limaye passed away on January 8, 1995, in New Delhi at the age of 72 after a brief illness. He was suffering from acute bronchial asthma. Limaye will be remembered by generations to come for his relentless struggle to protect civil liberties and for championing the cause of social justice. As an astute parliamentarian, he belonged to the exclusive genre of members who always used to come to the house after doing painstaking research and homework.

A man of utmost integrity, Limaye always acted with conviction. He has set an example of highest moral and ethical norms in public life. In his passing away, the country lost a true patriot, nationalist, thinker, socialist leader and a distinguished parliamentarian.

In his time, Limaye wrote more than 100 books in English, Hindi and Marathi and contributed more than 1,000 articles in various periodicals, journals and newspapers.

Qurban Ali is a tri-lingual journalist who has covered some of modern India's major political, social and economic developments. He has keenly followed India's freedom struggle and is now documenting the history of the socialist movement in the country. He can be contacted at qurban100@gmail.com.

Personality, Political Career and Contribution

(A dispassionate, ring-side, view by his son)

- Anirudh Limaye

⁘ ⁘ ⁘

Making of mass leaders and individual geniuses

Each individual responds to opportunities and adversities of life in a unique manner. Why different individuals respond differently to similar situations is a phenomenon yet to be fully understood. Early influences and circumstances in life, from childhood to early adulthood, influence the development of personality and moral make up of an individual to a great extent. Experiences in later life certainly impact further evolution of the personality, but for most part, what one is likely to become gets shaped by the time the person reaches early twenties. This way some people may grow up to become leaders of people and others may not.

The ultimate test of mass leadership is how powerfully and enduringly a leader can influence actions of large masses of people. In casting this spell upon the masses, the leader's personal ambition, sense of self-importance and personal destiny as "the carrier of a vision or mission" play a very important role.

There is hardly a leader in human history, in the realm of politics, religion, war or business, who has been able to move large masses or organizations towards sustained action and success, without a burning personal ambition or deep belief in his own "personal role in history in the chosen realm," whether the ambition and belief are more noble and altruistic or are more self serving. On the other hand, the impulse behind pursuit of individual achievements in scientific, philosophical, technical or artistic fields is driven by natural gifts, coupled with resolve and efforts to drive one's own self, in a focused, disciplined and sustained manner, in the quest of unending excellence. Most geniuses in human history, particularly in the above-mentioned fields, share these common traits.

Therefore, this type of uncompromising and idealistic strain in an individual, not sufficiently backed by a sense of personal destiny in history and desire to carry people, makes most of the geniuses or near geniuses, often unsuited to leadership and practical considerations of mass action, while they may make brilliant contribution individually. Persons who want to lead people and those who want to personally excel in the field of their choice, are both needed and found in society. Both types are required for their unique contribution because they play diverse and yet complementary societal roles. Societies, nations and organizations "in ascendance", find suitable complementary and supplementary roles for such individuals so they can leverage their strengths to achieve great results together.

These two broad impulses and personas are not mutually exclusive. They are predominant drives and pre-dispositions in

an individual that enable the person to do his or her best. However, while they are not mutually exclusive, in most people, one of the two carries much greater influence on what and how that individual thinks and acts.

There is another interesting feature of the evolution of human mind that underlies the effectiveness of mass leaders. This is based on the construction of the human brain, and consequently, on how we human beings feel, think and act. The human brain can be broadly viewed as being made up of two parts, the old small brain or "limbic system", and the new enlarged brain or "neo-cortex". Our limbic system essentially shares features with all ancient creatures from fishes to reptiles. This is the seat of emotion and action. The flight or fight response, which the entire animal kingdom shares with each other, resides here. And as we know, at the basic level, these instinctive responses have high survival value, and hence, significant evolutionary value.

Basic emotions, both positive and negative, from love, trust, faith, caring, passion, curiosity, altruism to fear, insecurity, jealousy, dominance, anger, hatred, lust, greed, xenophobia, are all drivers of action. They reside in the ancient limbic system, and are rarely, if at all, given to logic, reason, analysis, facts and rationality. The rational and creative, newly acquired neo-cortex or large brain, which is the seat of morality, human intelligence, creativity and resourcefulness, which really can tell each of us what is the correct course of action, why and how, has limited ability to rouse the emotional drivers of the limbic system. And worse still, it has virtually no control once the emotion driving limbic system takes charge of thoughts, emotions and actions of people. Any act of mass hysteria, senseless violence or extreme intolerance proves this beyond question.

It is the unique capability of human beings that many of us can, for most part, let reason and rationality guide our

thoughts, govern our emotions and drive our actions.

Given this curious nature of the human mind, all mass leaders, to be effective, must possess and put to use their ability to engage and rouse human emotions to drive action. The leaders, who, in history, have made enduring positive contribution, have first of all, appealed more to the positive and noble emotions of their followers, while the leaders who have wrought destruction and cruelty upon multitudes have essentially fanned and harnessed base emotions of the masses to their self-serving purpose. Either way, their reliance on rationality is often less pronounced.

To sum up, an individual, whose actions are driven more by reason, facts and logic, and one who is very idealistic and pursues relentless uncompromising personal excellence, finds it an uphill struggle to effectively lead the masses, because he or she is not adept at or is distinctly uncomfortable at essentially appealing to and manipulating human emotions, often in exclusion to logic, rationality and facts. To top it all, if that person, due to early influences and circumstances in his life, is not filled with personal ambition and sense of historical destiny that we touched upon earlier, then, he never has the inner drive to persist in building mass support, while seeking practical compromises and manipulating circumstances and people to achieve his or her goals as a mass leader. That individual, however great may be his or her abilities and will, is unlikely to possess the charisma, mass appeal or ability to harness people's emotions that a successful and effective leader of the masses possesses in abundance.

Madhu Limaye was this type of leader and socio-political activist - very idealistic, very logical and rational, with great sense of fairness and justice, a near genius in terms his intellectual prowess – in breadth and depth of his knowledge, his unending

scholarship, his almost photographic memory, his extremely hard working, disciplined nature and a very strong uncompromising will. But in the final analysis he deeply believed that he was a "servant" of the down trodden people and this nation, rather than the "master" of his own destiny and this country's fortunes. To use title of one Dr. Ram Manohar Lohia's books and thesis contained therein, Madhu Limaye did not possess abundance of "Will to Power." He was more beholden to his own conscience and convictions than anything else.

With this fundamental make-up, while he was probably the best in class in his generation and may be in generations to come, Madhu Limaye could possibly never have become a mass leader to gather enormous personal following and adulation, and who could hold unquestioned ascendancy in his party and the larger Socialist Movement in India. Nor was he ever passionately devoted to seeking and holding an office. It is ironical that a person, who was most concerned about the well being of the masses, would never be foremost in the minds of the people of our country as their chosen leader.

I will try to explore why and what made my father, Madhu Limaye, the way he was, and therefore, in that light understand what he could achieve and what he could not, in his long career of public service and politics, spanning over 55 years, which began when he was of a tender age of 15 – 16 years in Pune and which ended with his last breath, on the night of 8th January, 1995 in Delhi.

Evolution of my father's (Madhu Limaye's) personality, his political career and his contribution.

Now on, in this article, I have referred to my father as Bhai, which is what I called him. This term in Marathi is equivalent of the term **"comrade".** Bhai was the term extensively used by Communists and Socialists as well as by journalists in public

sphere in Maharashtra as a substitute to the word 'comrade'. My maternal uncles and aunts affectionately addressed my father as Bhai, which I picked up as a child and continued to use. On the other hand, my father's siblings and cousins mostly called him by his given name, Madhu, which in the eyes of a little boy, was not an appropriate way to address his father. In most places I have referred to my mother as Aai.

Bhai was third among nine siblings, five brothers and four sisters including him. By the time he was born on 1st May, 1922, the financial circumstances and emotional environment of his immediate family had become precarious. His father was a school teacher. English language & literature and Hindustani classical music were the subjects of my grandfather's expertise and passionate interest, which he taught at school. Bhai's elder brother Manohar and his younger sister Indu shared their father's passion and became exponents and teachers of Hindustani classical vocal music. So, in a way, Bhai's abiding love for music was a form of family inheritance and shared tradition.

Around the time Bhai was born, after having taught for over 13 years in his alma mater, New English School of Pune, Bhai's father developed some serious differences with the school authorities and quit his job. He was essentially a shy and sensitive type of person, and consequently, he did not quite recover from this life changing event. Thereafter, for the rest of his life, Bhai's father did not really hold a steady job or provide regular, consistent financial support to his immediate family. This not only created immense and long-standing financial difficulties for his family, but also made my grandfather very melancholy and permanently depressive. This was one everlasting gloomy aspect of Bhai's early childhood and adolescence (from 1922 – 1938/39), until he left home in service of the nation and its people.

Within meagre available resources, the Limaye household was ably managed by Bhai's mother, who received financial assistance from her brothers, particularly her eldest brother who was called Bapu, her father, and sporadically from Bhai's paternal uncles. My grandmother suffered from near deafness resulting out of after effects of malarial medication, and she also was not much educated herself, given the era she was born and lived in. But despite these personal difficulties, she was most passionate about education and learning. Bhai and his siblings learnt to read and write from their mother. She managed to instill a life long thirst for knowledge and education in most of her children.

After the initial years of infancy and childhood, from the age of five (1927) until the age of eleven (1933), that is, for most of his later childhood, Bhai stayed with his maternal grandfather and maternal uncles, first in Pune, and then for a short while, in Mumbai. Although his uncles, aunts and grandfather did not ever discriminate, Bhai was deprived the security of parental love, guidance and encouragement, which makes a child feel that he is someone special or gifted, and helps to develop confidence and instill a sense of purpose and ambition in him. Bhai's young and impressionable mind inevitably registered the fact that he was beneficiary of the largesse of his extended maternal family. The fact that among his immediate and extended family he had relatively darker complexion and a slightly blunt nose deprived him the pleasure of being considered a "cute or good-looking child." Bhai was also sickly and asthmatic. All these factors together made him believe his was pretty ordinary.

There were few other events and factors during Bhai's childhood, that is, until his matriculation, which made a lasting impact on him. The first one helped him to get into better physical shape and overcome his sickliness and bronchial asthma, until

it recurred during his second incarceration under the British rule in the course of the “Quit India Movement,” and then, continued to afflict him for the rest of his life, and eventually was the immediate cause of his death. This was a few years’ friendship with a fellow school student in Saraswati Mandir in Pune, who was called Dada. Dada Bhoir encouraged and coached Bhai to learn physical exercises, and to play Indian outdoor sports like Kabaddi, Kho-Kho, and football. Despite later recurrence of asthma, the short stint of exercises and sports helped Bhai’s physical development and endurance a great deal.

The second factor to have impacted Bhai deeply was the tyranny of religious rituals & practices observed and caste discrimination practiced by his conservative maternal grandfather. These turned Bhai permanently against traditional Hindu religion and the pernicious “caste system” practiced by the Hindu society. At the same time, his grandfather’s rituals introduced him to the Sanskrit language.

There was a third set of events that made a lasting impression on Bhai. They occurred in the early 1930s, while he lived in Mumbai for a short period, with his maternal uncle. Here Bhai witnessed brave non-violent struggle for freedom from the British imperialism, by patriotic men and women under the Congress leadership. He also witnessed riots between the two dominant religious communities – Hindus and Muslims. The former began kindling the spirit of patriotism and admiration for the non-violent freedom fighters and their courageous ways, and the latter began sensitizing him to the negative and destructive aspect of traditional religion, and more particularly, effects of religious intolerance and religious conflicts on civil society.

In 1933, when Bhai was eleven, his father decided to bring him to Pune from Mumbai and continue his education there.

Bhai's return to a Pune School (Saraswati Mandir) was quite short lived. Under the District School Board rules, he was two years underage in relation to the class he was placed in, and thus, he was never formally enrolled during two years of his stay in Saraswati Mandir School. Incidentally, a similar episode of being underage, and therefore, being demoted instead of being promoted to the next class occurred during early years of my primary schooling. Bhai, who had endured the anxiety and uncertainty of this situation, engaged with education authorities to ensure that I did not have to face the consequences that he had faced, and I was eventually promoted to be with my old classmates.

This situation at Saraswati Mandir (School) eventually led to events that made my grandfather take Bhai out of the school by the time Bhai was thirteen. My grandfather decided to teach Bhai himself and to get him to appear for matriculation (secondary school) examination as an external student, which was then conducted by the University of Bombay.

For once, my grandfather showed strong resolve and sense of purpose to obtain permission from the University for Bhai's candidature as an external student. When he conceived the idea, the matriculation examination that he wanted Bhai to appear for was nearly one and half – two years away, and a lot of preparation was needed to ensure success. Eventually, in 1936, Bombay University sent a letter accepting Bhai's candidature as an external student for the matriculation examination. My grandfather's decision to take his son out of school and prepare him for matriculation examination under his own tutelage as an external student, instead of pushing the son down a couple of classes and making him go through regular school, met with severe criticism and doom's day predictions from both sides of Bhai's family. Everyone ridiculed the idea, but my grandfather stuck to his decision, and the son, who had faced ongoing

uncertainty about his school education, was in sympathy with his father's decision.

This highly risky step was in many ways the first transformational opportunity and real challenge for Bhai. While there were many prophets of doom, one of my grandfather's well to do cousin sister, called Taputai, promised to provide financial assistance for Bhai's entire college education until BA, if he were to pass matriculation examination at the first attempt.

Bhai's father taught him English for about an hour and a half every day. His elder brother, my uncle, Manohar, who then lived in Satara with their paternal uncle, taught Bhai Mathematics for a few hours every day, during his summer vacation. During this period, my uncle Manohar, who was absolutely crazy about music, also introduced Bhai to the nuances as well as theoretical underpinning of Hindustani classical music, the ragas and taals. Apart from this relatively meagre formal academic instruction, Bhai had to prepare himself for all other subjects. This compelled him to become intelle-ctually self-reliant.

Absence of regular, full-day, school or full-time tutoring at home, left Bhai with a lot of free time. He was very keen to pass matriculation at the first attempt and enter the enticing world of college education. However, the school text books and curriculum could not really consume all his free hours. So, Bhai enrolled himself as a member of Pune's Public Library called Pune Nagar Vaachanaalaya.

The books, magazines, journals and newspapers in the Library opened a completely new world to Bhai. He became a voracious and eclectic reader. The sympathetic and indulgent library staff supported his passion for reading. Books not only provided Bhai a vast vista of knowledge, they helped his intellectual and emotional development. They helped raise his socio-political consciousness, provided him new insights and enthroned in him love for unending learning and deep study of

subjects. Books also created deep sense of aesthetic appreciation.

Bhai often mused that had “duty to serve the country and its people (ethics)” not beckoned him so strongly, he would have given into his love for aesthetics and would have pursued a career in literature, theatre, art or music, which would have meant pursuing individual excellence.

I believe that Bhai’s persona was really more suited to these pursuits. Although he did not write literary pieces, the quality, variety and quantity of output of his writings during the last 12–13 years of his life, after he retired from active politics, can strongly support this argument. Five letters that he wrote to me (which were compiled and published as a book in Marathi, under the title ‘Laadkyaa Popataas’, and later translated into Hindi, Konkani and English) during his 19-month long incarceration in Goa (1955-57) in the course of Goa Liberation Movement are also a testimony to his literary imagination and his ability to be one with children. Apart from providing him an avenue of intellectual development, probably well ahead of his years, books provided Bhai an unalloyed joy which did not require anyone’s generosity.

At this juncture, most of his reading, though on a wide range of subjects, was more restricted to Marathi. This voracious reading habit helped develop his near photographic memory, sharp comprehension and also built his reliance on self-learning, which served him very well throughout his career, and in fact, became a hallmark of his style of functioning. Nothing that Bhai spoke or wrote on public affairs was ever off the cuff or based on unsubstantiated opinion. It was always backed by facts, based on vast knowledge and deep study of differing viewpoints. It also helped Bhai to master the art of learning very diverse and new subjects quickly, so that in a short time he could hold his ground on those subjects with those formally educated and

steeped in those subjects for years such as lawyers and jurists, economists, sociologists, historians, foreign relations experts and academicians. These qualities made Bhai's arguments and opinions quite unassailable. Many legal/court cases, including 'habeas corpus writ petition' cases against his unlawful detention that he successfully argued in the Supreme Court throughout his life, are a testimony to this ability.

To digress a little, I have an interesting memory about Bhai's photographic memory and sharp comprehension. In 1982-83, I had accompanied him to the US where he was to undergo coronary artery bypass graft surgery, which was then not at all common place in India like it is now. Unfortunately, due to Bhai's very weak asthma afflicted lungs, doctors in the US eventually decided against this surgery that would have required him to be put under general anaesthesia for several hours. One of my younger paternal uncles (Mohan Limaye) was then teaching at University of Texas at Austin. So, we stayed with him for a couple of months in Austin. During that rare period when we spent so much time together, my father, my uncle and I had many freewheeling discussions on varied topics.

Once I was discussing aspects of the US foreign policy with Bhai, and the discussion veered around views and opinions of a brilliant American career diplomat, George F. Kennan. I had read Kennan's books a couple of years back, and therefore, when we had a difference of opinion on the viewpoint Kennan had articulated about basis for realism which should govern the US foreign policy in his book Realities of American Foreign Policy, I was very vehement that my interpretation was correct. But Bhai was emphatic that his understanding was correct. I asked Bhai when he had read that book. He said he had read it sometime towards the end of 1954, which was almost 30 years back. I said I am sure your memory is playing tricks with you. Bhai said he was quite sure of what he was saying. He told me

that Kennan's viewpoint was best articulated in a paragraph that began towards the bottom of page 257 and continued overleaf. I was totally incredulous at his being so precise. So, with utter disbelief in what Bhai had said, I went the next day with my uncle to the University Library to look for the book. I found the book and when I looked at page 257, there was the paragraph staring at me, and what Bhai was telling me was what was captured in that and the next few paragraphs. He was correct and I was wrong on what Kennan had said.

Throughout his life and career, particularly during his long prison sentences, whether under the British rule, the Portuguese rule in Goa or under the Congress rule in independent India, particularly during the Emergency in 1975-77, within the constraints of prison regulations, Bhai continued his life long studentship through books, under the aegis of what he fondly called Mahatma Gandhi University of Satyagrahis. With the company of books, the length of his imprisonment period could never affect his spirit and resolve to fight for the causes that he did all his life.

The two-year stint during 1935-37 as an external student deprived Bhai of company of regular schoolmates and friends. Three of his siblings with whom he could have bonded most easily, were his elder brother Manohar, his elder sister Kusum and the sister immediately younger to him, Suman. But Manohar lived with his elder paternal uncle in Satara and only came home during vacations, Kusum was married off early and Suman stayed with Bhai's his younger paternal uncle's family.

Around the time he was ready to appear for his matriculation examination, Bhai's personality was a unique mix. He was a shy, reserved and lonesome adolescent, buffeted by uncertainty about his future, who would not easily share his troubles with anyone. Although Bhai was very close to his mother,

my grandmother had enough troubles of her own for him to feel comfortable about burdening her with his worries and anxieties. All these factors and events led Bhai away from being an extraverted, pushy and confident person. He did not develop a burning ambition or sense of personal destiny. In fact, all his public life which involved interacting with thousands of people, Bhai did not develop the skill and desire to form frivolous friendships or engage in small talk. He remained sensitive, intense and private person, who formed many strong and lifelong friendships, but slowly. His confidence and assertiveness were based not on a sense of personal sense of importance but arose out of deep knowledge and strong convictions.

The first significant and life changing success that Bhai tasted was when he passed the matriculation examination with good marks at the first attempt, despite all the doom's day predictions. My grandparents were overjoyed. My grandaunt, Taputai, made good her promise about supporting Bhai's college education, and that opened the doors to new opportunities.

The period of two-three years in Fergusson College in Pune virtually transformed Bhai's personality and life. He himself likened this phase of his life of being transformed from a "caterpillar into a butterfly". Unlike his school days, now he made quite a few new friends, young men and women, many of them remained his life long friends. Awakening of his socio-political awareness was the most important aspect of this phase in his life.

Congress Socialist Leader Achyut Patwardhan's speech in his college on "War on the Horizon" was one such landmark moment. Achyutrao's analysis about likelihood of the war between Nazi Germany and imperial Britain and other countries, and India being dragged into it against her interests and wishes, and the need to resist this attempt made a strong impression on Bhai. The other factors occurred along side his studies. Bhai's history professor, Prof. Kelavala, encouraged him to extend his

reading to English newspapers, journals and books and to begin conversing in English. He also asked Bhai to prepare two research papers and present them before History Association of the Fergusson College.

The first paper was on the **Impact of the ancient Hellenic (Greek) Civilization on Europe,** and the other was a **Critique of the features of the Government of India Act, 1935.** The first paper got Bhai to purposefully study a subject in depth, beyond the requirements of examinations or for pure pleasure. Earlier, during his preparation for his matriculation examination, Bhai had formed a habit of making extensive notes while reading. This method came handy while preparing this study of the ancient Hellenic Civilization. Bhai persisted lifelong with this habit of taking summary notes in his own words about a book that he was reading, and the action of taking notes helped sharpen his comprehension and virtually "etch" on to his memory the matter he had read, as I have described above. The writing of these two papers also introduced Bhai to the art of critical and analytical writing. It was during this period that Bhai developed an abiding love for world history and things classical or of antiquity, and for Greek plays (tragedies), Hellenic architecture and sculpture in particular. Presenting this paper before a small audience provided Bhai his first opportunity and challenge of public speaking. Successful presentation of this project, which won good applause both from faculty and fellow students, gave Bhai's self-confidence an immense boost.

Preparation for the second paper on the Government of India Act proved to be totally life changing. Apart from theoretical library research on the subject to get familiar with evolution of political institutions under the British rule, Prof. Kelavala had also suggested to Bhai that he should meet local political leaders. One of the first leaders Bhai went to meet and interview on this topic was Socialist Leader Shridhar Mahadev alias S. M.

Joshi. SM, as he was fondly called, introduced Bhai to the world of idealism, patriotism and public service involving sacrifice. His example drew Bhai into India's freedom struggle and the nascent Socialist Movement in India. Soon SM became Bhai's mentor, guide and inspirational father figure, which he had missed all along. SM introduced Bhai to the Socialist Study Circle and to the Congress Socialist Party. At the study circle Bhai met some of his closest life-time friends and comrades, the most important among them being Keshav alias Bandu Gore, Vinayak Kulkarni and V. N. alias Anna Sane.

Apart from affection, praise and encouragement, SM gave Bhai opportunity to shoulder organizational responsibility and to participate in "office" work and correspondence. He assigned to Bhai projects which involved meeting with people and conducting "field studies" to back up library research on topics of public importance. He also pushed Bhai to make a few public speeches. Bhai's association with SM gave him the opportunity to get introduced to many important political leaders of the Socialist Movement as well as some senior Congress leaders of Maharashtra.

SM's steadfast and growing confidence in Bhai's abilities, judgment and character, made this young man, who hitherto had received little recognition, for the first time in life feel really special. Bhai developed the skill of collective organizational functioning and learnt to conduct grass roots level public contact and education of party cadres. It was as if an "ugly duckling" began to realize that he was actually a "swan". Soon, at the age of 16-17 years, at SM's prompting and support, Bhai was made Pune Congress Socialist Party's Office Secretary.

Initially SM, and later Yusuf Meherally, Pandurang S. Sane alias Sane Guruji, Acharya Narendra Deva, and above all, Jayaprakash Narayan (JP), and Dr. Ram Manohar Lohia pushed shy, self-effacing and un-ambitious Bhai to the forefront, giving

him prominence and providing him diverse opportunities to develop new skills as well as to use them in public sphere. This inspired and emboldened Bhai, who was temperame-ntally little suited to public life. Had these leaders not reposed so much faith in Bhai and made opportunities available to him, in public affairs Bhai may have remained content to be a grass roots level activist. In the late 1940s and early 1950s it was JP, who suggested Bhai's name for many important party positions at the national level within the Socialist Party, and in the late 1950s and early 1960s, Dr. Lohia's insistence persuaded Bhai to contest for elections.

The first contest in the second General Elections in 1957 for Maharashtra Legislative Assembly, led to Bhai's unfortunate terrible defeat where he lost the security deposit, but the second electoral contest, through a bye-election in late 1964 in Monghyr/ Munger in Bihar got Bhai elected to the Lok Sabha, which gave him an opportunity to become one of the most effective Parliamentarians in India. More of this later.

The initial years of grass roots political work in the Socialist Movement and participation in study circles not only fired up Bhai's idealism, it strengthened his grasp of ideological issues. The public contact and studies of issues created in him a lifelong concern and deep empathy for the lot of the poor and socially downtrodden masses, and wedded him to secular democratic Socialism, coupled with Gandhian values of simplicity, public service and non-violent, courageous civil disobedience.

As I have mentioned earlier, Bhai's silent rebellion against traditional Hindu religious practices in his maternal grandfather's family, eventually led to his aversion towards fanaticism and blind faith prescribed by all religions. He became a rationalist, Socialist and atheist, or at least an agnostic. However, thanks to his love for literature, particularly for poetry and philosophy of Tukaram and Kabir, he also appreciated the possible

benevolent scope of religion and faith in helping people to cope with inevitable strands of sorrow and failures in human life, in controlling the craving for material things and in developing stoicism, while facing adversities of life. Early in his youth, Bhai decided that horrible caste discrimination was the greatest evil of Hinduism, while Hinduism's open metaphysical–philosophical system and tolerance for other viewpoints was its greatest beauty and strength. While he discerned that fanaticism and intolerance to dissent were main evils of both Islam and Christianity, he appreciated social egalitarianism of the brotherhood of Islam and compassion and charity preached by Jesus Christ, as beauty and strength of both these religions respectively. Bhai also came to see the value of "this-worldliness (as against other-worldliness of Hinduism), and sense of community responsibility" that these congregational Semitic religions preached and sponsored.

Another important intellectual facet of Bhai's personality, which developed in these formative years, was his ability to arrive at independent positions and opinions through study and analytical thinking, and to voice them and defend them in discussions. Consequently, he became a "dissenting voice", often the sole dissenter. He also developed sympathetic intellectual appreciation for honest opinions, ideology and objectives of those who differed from him. For instance, in those pre-independence days, he could appreciate Dr. B. R. alias Babasaheb Ambedkar's insistence of demanding special political privileges for the "untouchables/depressed classes" as a matter of right, before securing their support and participation in India's freedom struggle, rather than accepting the Gandhian route of banishing the debilitating and humiliating social evil of untouchability through changing the hearts of people. In discussion and debate with his young comrades, he could articulate justification in Mohammed Ali Jinnah's position about

power sharing with Muslims, in the wake of Congress Party's insistence on onerous conditions being laid down before the Muslim League, as a price for the limited power sharing opportunity that had been provided by the provincial elections in 1937, under the Government of India Act, 1935.

In 1939, Bhai and many of his friends, now active in the Socialist Movement, decided that they wanted to devote their life to political struggle for freedom and Socialist Movement for upliftment of the downtrodden masses. He and many of his young friends became full time party workers. Bhai was assigned Khandesh (Jalgaon and Dhule Districts) as his area of party work. Until nearly 1948, apart from two long periods of his incarceration under the British rule, first for conducting anti-war campaign in 1940 and later for actively participating in the underground freedom struggle during the 1942 Quit India Movement, Bhai continued to work in Khandesh. During his first prison sentence in Dhule Jail (Juvenile Ward), Bhai met saintly Sane Guruji and drew him away from Communism into the fold of democratic Socialism. Sane Guruji and Bhai became very close until Sane Guruji's untimely suicidal death in 1950.

In March – April of 1947, in a small town called Amalner located in Jalgaon District (Khandesh), Bhai was invited to conduct a study circle by some women students. Bhai met my mother, Champa Gupte, in the course this two-week long series of lectures. At that age, both my parents were quite shy. As both of them often told me, they did not speak a word with each other or even exchange any meaningful glances. However, when around four years later, Bhai wrote a letter to my mother proposing to her, she was delighted at this unexpected turn of events. My mother's CKP (Kayastha) family was a well to do, somewhat conservative and far from adventurous family. However, no one, including my maternal grandparents, objected to this inter-caste alliance. Undoubtedly, they warned my mother

of the life of hardships, economic difficulties, sacrifice and uncertainties that she should be prepared to face. And all these challenges she certainly got by a sack-full during all her marital life. Both Bhai and Aai (my mother) realized that for most part, she would have to take up the burden of running the household, and therefore, needed to take up a permanent and secure job to enable Bhai to continue to participate full-time in political work.

When Bhai proposed to her in 1951, Aai was pursuing her MA degree in Marathi and Sanskrit language and literature at Amalner. So, they decided to wait until Aai completed her MA and could get qualified to take up a teaching job, preferably in a college. Eventually, they got married on 15th May 1952. Their marital relationship was the most important foundation on which Bhai could build his life long dedication to public service. It was the most important enabler and emotional anchor for the rest of his life. For my mother, their relationship and Bhai's work provided a larger sense of purpose in life. Until she retired, for most part, my mother was professor at National College in Mumbai. She ran the house, pretty much raised me single handedly and continued to support Bhai's family until my uncles completed their education. Bhai always said that without my mother's financial and emotional support he would have found it very difficult to lead totally principled and ideological political life. He may have altogether withdrawn from politics earlier.

I often think the years 1939 to 1954, particularly from early 1947 to 1954, were probably among the most hope filled days of Bhai's life. Yes, there were certainly many traumatic events that took place during this period (mentioned below) that did not leave the joy unalloyed, but in sum, there was more room for hope and happiness.

While participation in the Socialist Movement and freedom struggle, particularly the Quit India Movement, was a source of

pride and purpose for Bhai, deaths caused by derailment of trains like Punjab Mail that Bhai had participated in engineering, was traumatic when he secretly witnessed the misery of the victims. This set Bhai permanently against the use of violence as a means of political struggle and made him life long adherent of Gandhian principle of non-violent resistance.

Ordeal of fasts in Rajkot by Gandhiji, in Pandharpur by Sane Guruji and in Pune by JP (after Socialist Party's relatively poor showing in 1952 General Elections), were moments of great anxiety. These events also permanently turned Bhai away from the use of "fasts as a moral force" in public life. He looked upon them as emotional blackmail. He never resorted to fasts to achieve any political results.

The joy of achieving independence was severely marred by the cataclysmic event of partition of the country, and inhuman Hindu/Sikh and Muslim riots, leading to mass slaughter and mass migration, soon followed by Gandhiji's assassination. Untimely deaths of young comrades like Dadu Patil and leaders like Yusuf Meherally and Sane Guruji (suicide) too were emotionally very painful. Bhai, who was very close to Sane Guruji, had struggled for many years to help him overcome his severe chronic depression. So Sane Guruji's death through an overdose of sleeping pills, on 11th June 1950, was not only losing a great emotional anchor of ten long eventful years, but Sane Guruji's action also gave Bhai a great sense of personal failure. As it is, constant emotional appeal that Bhai had to make to Sane Guruji was inimical to his nature, and his failure to make emotional appeal work probably shook Bhai's faith in playing on emotions even further.

There was another worrying aspect that began developing during this period 1947 – 1954. Even before the Socialists split from the **(Indian National) Congress** Party in 1948 (earlier, the Socialists were an adjunct of the Congress called Congress

Socialist Party), there was disquieting realization for Bhai that there was much less harmony and camaraderie between the top leaders of the Socialist Movement than was necessary in such an idealistic environment. This presaged the disunity and eventual destruction of ideological Socialist Movement, which commenced in 1955. This disharmony among socialist leaders surfaced and developed into a significant disrupter after the relatively poor (and in the eyes of the Socialist leaders unexpected) showing of the Socialist Party in India's first General Elections as a universal adult franchise-based mass democracy in 1952. It was very severely aggravated and came to the boil following the events after Congress Party's Avadi Resolution in 1955 professing socialism, and police firing on unarmed agitators in Travancore–Cochin by the Socialist led coalition government of Pattam Thanu Pillai in Kerala, which led to the split in the Party.

Having said this, at personal level, 1947 – 54, were years of many happy developments besides his marriage. In 1948, Bhai was first projected within the Socialist Party at the national level as a promising young leader. At the founding national conference of Socialist Party in 1948, at the young age of 26, Bhai was appointed a Joint Secretary of the Party, and earlier in 1947, he was sent to Antwerp (Belgium) as the sole fraternal delegate of India's Socialist Party to the International Socialist Conference. In 1953, he was sent as Secretary of the Asian Socialist Bureau to Rangoon. In all the three above events JP played a major role. Finally, in July 1954, I, my parents' only child, was born to complete the family.

Until the split in Praja Socialist Party in 1955 (PSP which had been formed in 1953 through the merger of Acharya J. B. Kripalani's Kisan Mazdoor Praja Party/KMPP and Socialist Party), Bhai was the centre of adulation amongst the rank-and-file party workers as well as leaders, young and old. Until the split, which

led to permanent parting of ways between JP and Lohia, Bhai was the "blue eyed boy" of the Socialist Party. After the acrimonious split in the PSP, many of his old friends and comrades, particularly in Maharashtra, including his earliest mentor and leader, SM Joshi became his vehement detractors. Three subsequent attempts of the Socialists to unite, first in 1960s to form Samyukta Socialist Party (SSP), then in 1971 after electoral defeat of the Grand Alliance in the parliamentary general elections to form Socialist Party, and finally, in 1977 to merge in a larger and divergent mass under the banner of Janata Party, after the grand electoral victory in 1977 against Indira Gandhi's Emergency restoring normal democracy, did not really bring merger of hearts. The SP/SSP and PSP factions remained quite polarized and antagonistic in all these three merged entities. When Janata Party Split in 1979, leaders and activists of the erstwhile PSP faction, were amongst the bitterest and most vociferous critics of Bhai, who held him largely responsible for splitting the Janata Party and bringing down Morarji Desai's Government, which eventually led to the dissolution of Lok Sabha and elections in 1980, and to the return of Indira Gandhi to power.

The first split in the Socialist Movement in 1955, which was triggered by unjust disciplinary actions against Bhai and Dr. Ram Manohar Lohia, for upholding the official Socialist Party's political line against towing the line of "cooperation with the Congress Party," and for demanding accountability by a government, woke Bhai up to the bitter realities and rivalries in political life, which he had hitherto not experienced. This bitter parting of ways with dear friends and comrades of years, particularly with beloved JP (who had already begun moving away into Sarvodaya) and SM was emotionally very trying. The aftermath of the split and political developments in the following years, brought home to Bhai and perhaps to Dr. Lohia that they

were at heart and in reality, not mass leaders of JP's style and stature.

I certainly think that the break-up in the Socialist Movement so early in India's post-independence democratic existence and permanent parting of ways between the Party's two tallest leaders, charismatic JP and intellectually brilliant but maverick Dr. Lohia, forever destroyed the prospects of ideological and effective socialist alternative before the people of India. Certainly, on both sides of the Socialist divide, there were dedicated and brilliant leaders who made their mark in parliament and outside later, but Indian socialists had forever missed the bus in terms of impacting the destiny of India for its betterment.

Bhai did realize that Lohia and he may begin new strategic and policy initiatives. They may provide intellectual insights and new theoretical underpinning to help unravel a situation. They may start mass political action and not remain arm-chair revolutionaries, preaching to others and remaining on the sidelines. But both of them, for their own respective reasons, were not mass leaders of the standing and popularity of JP or SM in their own spheres.

Dr. Lohia and Bhai were not just intellectuals and political philosophers. They were all their lives men of action, but more in the manner of gladiators or commandos. Both of them were at their best, dueling individually against their rivals in larger public interest, when they were unencumbered by the task of carrying others, whether those others were their own party comrades, political allies or the mass electorate.

Lohia was probably intellectually more audacious and original, but Bhai brought greater intellectual vigour and rigour while developing the ideas to their fullest. Both Dr. Lohia and Bhai had the openness to question the validity of their ideas

and doctrine, their own analyses, views and conclusions in the face of new facts and evidence; possibly Bhai possessed this quality in greater measure. Dr. Lohia had far greater sense of personal destiny, charisma and a kind of cult following that Bhai did not possess nor develop. Dr. Lohia had a sense of grand strategy. But in addition to the sharp sense of strategy, Bhai had cultivated greater discipline, industry, stamina and perseverance. Lohia often tended to personal acrimony and hostility in his interactions with rivals, which in my opinion, often overwhelmed his great charm and ability to keep people together. Bhai developed and deployed better tactical sense, superior negotiating skills and ability to get into details and possessed greater politeness, which made him effective in difficult inner-party and inter-party situations. Bhai was totally free of a sense of jealousy and personal acrimony, and all his life made good friends among his political opponents in the Congress or elsewhere, with whom on political issues he was strongly opposed.

In the Socialist Movement, apart from Dr. Lohia, Acharya Narendra Deva, Minoo Masani, Asoka Mehta and N. G. alias Nanasaheb Goray, all of them Bhai's seniors, were of similar intellectual inclination and scholastic temper. But Acharyaji soon died and Minoo Masani and Asoka Mehta drifted away from the socialist movement, the former to form Swatantra Party and the latter to go into the Congress. Other than JP, none of them had real mass appeal. Most of Bhai's contemporaries were less intellectually inclined, and tragically, the future generations of socialist leaders and activists were even less inclined to scholarship and study. Number of books and articles that both Dr. Lohia and Bhai wrote lend credence to this claim. Bhai tried hard to cultivate this habit of study in his younger comrades, but excepting a few protégés, hardly anyone followed his example of deep study and cultivating mastery over parliamentary and legislative procedure.

Apart from his massive intellect and urge for action, Dr. Lohia had his own charisma and cult following. He had entered public life to serve the down trodden. He did not ever seek any wealth or office for himself. But like all human beings, Dr. Lohia too had his failings. He lacked patience, perseverance and discipline. He was truly a "restless spirit," more comfortable in agitational mode and starting something new. He was too prone to being dramatic and polemical than persuasive, particularly in his speech. While he possessed most engaging charm and treated both a prince and pauper, men and women, young and old, with equal courtesy, dignity and affection, in debate he could be extremely abrasive, on the verge of being personal. He often took extreme positions rather than practical ones. He had little patience for working out compromises, which would win substance. And the worst part was he could accept defeat will ill grace and was not above flattery. His taking defeat with ill grace was surprising, because Dr. Lohia strongly advocated fighting for important lost causes, which in Hindi he picturesquely called "niraashaa kaa kartavya."

Some of these qualities of Dr. Lohia had unfortunate consequences. His style made people of moderate temperament and opinion, whether within the Socialist Movement or outside, quite uncomfortable and at times downright hostile to him. His actions could be easily misunderstood and deliberately distorted. He provided an easy target to his detractors, particularly the anglicized intellectuals and the English media, who could unfairly depict him as a crank. The worst part was that his cult followers, during his life time and thereafter, tried to ape his style or only resorted to agitational tactics or took rigid ideological positions that flew in the face of facts, logic or public sentiment. While Dr. Lohia for all his combativeness was an extremely well read, brilliant intellectual, most of his cult followers relied on the use of "vocal cords and lung power," rather than on honing and using their "grey matter".

Many readers, particularly Dr. Lohia's followers and admirers, may feel offended at my seemingly unkind assessment of Dr. Lohia and his "cult followers", and may think I speak out of turn and with prejudice against him. The fact is contrary. Dr. Lohia and I were very close since I was a little baby. Whenever he visited Mumbai, he stayed with us. We flew kites, played marbles. We were extremely fond of each other and I was utterly devastated when he died tragically out of post-surgical complications in 1967. It is ironical that Delhi's Willingdon Hospital, where Dr. Lohia died, probably due to gross negligence (he developed septicemia after undergoing prostate gland surgery), is named after him.

The reason for my seemingly harsh, but I would submit, objective and accurate critique of Dr. Lohia, is that Dr. Lohia's failings had profound impact on the future of not only the Socialist Movement in India, but on "ideological politics" in India.

After the split in PSP, soon after celebrating my first birthday on 11th July, 1955, Bhai went to participate in Goa Liberation Movement, which had been originally started in June 1946 by Dr. Lohia to resist and overthrow the despotic Portuguese rule of Goa. It had now been strongly revived. This was a difficult decision, fraught with consequences. But as usual, my mother was supportive of Bhai's decision. Bhai and his team of satygrahis were severely beaten up by the police. There were rumours (in fact reports in a Marathi newspaper) that Bhai had died due to the police assault in their custody. Those were terrible moments for my mother, who was barely 27 with a one-year-old child. Like a true satyagrahi, Bhai refused to defend himself against the charges saying that since he did not recognize Portuguese authority over Goa, there was no question of recognizing the military tribunal's authority to try him for seeking to peacefully oust the Portuguese from Goa. He was sentenced to 12 years of imprisonment.

However, after nineteen months of incarceration, he and many other detunes in Goa, were released under a general amnesty that the Portuguese Prime Minister (a virtual dictator) Antonio de Oliveira Salazar declared in early 1957 at the behest of Pope Pius XII. Although I had accompanied my mother a couple of times to visit Bhai in the prison in Goa, when Bhai returned, he was quite a stranger to me. For a few days, I did not want him around (may be this was a little child's way of protesting what he perceived as an act of abandonment by his father), but soon Bhai won me over with him charm, and for the rest of his life, we were very close. Although we spent much less time together, I was more inclined to Bhai's viewpoints that my Aai's.

While Bhai was in Portuguese prison in Goa, Dr. Lohia founded and launched Socialist Party, which had broken away from PSP. This phase, from 1955 to 1963, was an attempt of building and running the Party on the basis of most pristine principles. The focus was on building a cadre-based party of the masses, with lots of organizational, educational and constructive work, coupled with peaceful agitation on public issues and against injustice and participation in elections (in Hindi Dr. Lohia called it Phaavadaa, Jail Aur Vote Kee Rajneeti). Elections were to be contested, but candidates were to be offered for election only in those constituencies where the party had organizational strength in terms of enrolled party workers - I think the norm laid down was that enrolled party workers should be at least 1% of the total registered voters in that constituency - and contesting without any electoral alliance.

During this period, Samyukta Maharashtra movement had also got underway. This was a pan-political party movement, under the aegis of "Samyukta Maharashtra Samiti," demanding creation of Maharashtra State as a linguistically demarcated state, with Mumbai as its capital city, apart from other demands.

Linguistic ordering of states after independence was part of the pre-independence manifesto of the Congress Party itself, apart from that being an agenda of the socialists. However, in the wake of the searing experience of partition, Jawaharlal Nehru, Sardar Vallabhbhai Patel and other senior Congress leaders turned away from this promise, fearing that creating states based on language may cause greater fissiparous tendencies. Eventually, after a lot of agitation, violence, state suppression and acrimony, linguistic states were created, but with will grace and too late.

When Bhai was released from Goa prison, he was accorded a hero's welcome back in Mumbai. Soon the second general elections were due. Dr. Lohia prevailed upon Bhai to contest in the 1957 general elections, which included parliament as well as state assembly elections. Bhai became Socialist Party's candidate from Bandra-Khar Assembly Constituency in Mumbai. Then, we lived in Khar. Socialist Party was a constituent of Samyukta Maharashtra Samiti and had actively participated in the movement. However, since the party's policy was of "going it alone" in the elections, Bhai contested on the Socialist Party rather than on "Samiti" ticket.

Samiti leadership was more than willing to offer Bhai support and endorsement, provided he would have contested as their panelist. In pursuance of party's policy, this accommodation was not possible. This seeming obduracy infuriated Samiti. To the Samiti leadership, this amounted to hypocrisy and duplicity. After having participated in the movement to set up a separate camp was totally unacceptable to them. Samiti also feared that this would split the non-Congress vote, and help the Congress win the seat. All these points were valid. But the Socialists would not yield. Samiti leadership could have been graceful and at least let Bhai, a hero of Goa Liberation Movement, contest as a Socialist Party candidate without offering any

candidate from their side, if not their active support. If accommodation with principles was not possible for the Socialists, the idea of getting Bhai to contest could have been dropped by the Socialist Party. But having built support for the party in Bandra-Khar constituency, the party was not prepared to shy away from the first election after its formation.

As a result, Samiti leaders and workers became furious. All their anger exploded against Bhai and Aai. The vituperative campaign, particularly in the Marathi press, was more against Bhai than the Congress. During Bhai's imprisonment in Goa, my mother had been politically very active and had, with other party workers, helped build good base and a vast circle of friends in Bandra-Khar area. All this while teaching in the college, supplementing her income with tuitions and single handedly raising me. As could have been expected, Bhai lost his security deposit. Aai was very heart broken. Bhai too was sorely disappointed. But the unintended result of the rejection by his home state and city of residence of his candidature was that Bhai became more of a national leader rather than leader from Maharashtra, representing the state.

Bhai's opportunity to represent people in a legislature came after seven years, in the form of bye-election in the last quarter of calendar year 1964. After the fateful 1957 election, Bhai contested six elections to the Lok Sabha; two bye-elections (in 1964 and 1973) and four general elections (in 1967, 1971, 1977 and 1980) from distant Bihar and never from his home state of Maharashtra. For the first three elections, his constituency was Monghyr/Munger, and on the latter three occasions it was an adjoining constituency, Banka. While Bhai lost 1971 and 1980 general elections, he was elected to the Lok Sabha four times, a relatively small first victory in 1964 and three resounding victories in 1967, 1973 and 1977. The unfortunate part is that although he won four times, he could

ever get a single full five-year term. His last election, in 1980, was in a way similar to 1957 election. In 1980, he was unjustly stigmatized as breaker and wrecker of Janata Party. This was coupled with strong local caste hostilities. Common people reliant on agriculture were apathetic due to poor monsoon causing near famine the previous year. For Bhai, Aai and me, this election campaign was most heart wrenching. There was no evidence of idealism anywhere, including among many party workers and local leaders. It was the most expensive election that Bhai ever contested. I suspect, the 1980 election spend would have been pretty close to all previous election campaigns put together. In all earlier campaigns the extent of spend was miniscule. In today's age of expensive elections, it is hard to imagine that Bhai had fought six and won four Lok Sabha elections on a shoe string budget. During the course of the 1980 campaign, one-night Bhai told me, that whether he won or lost, this was the last election he would personally contest. The mercenary approach all round him repelled and pained him no end.

The first term during which Bhai earned his place as an outstanding opposition member of parliament lasted a little over two years, the next term was of around four years, the third was little over three years, since he resigned with effect from 18th March 1976, in protest against the immoral extension of the 5th Lok Sabha's five-year term by Indira Gandhi in 1976 abusing the Emergency provisions (only Sharad Yadav resigned with Bhai, drawing inspiration from him). The fourth and last term was less than three years. Thus, instead full 20 years that four victories in normal general elections would have given an MP, Bhai was a member only for these twelve years, of which one year (1975-76) was spent under Emergency detention, and the last nearly two and half - three years were spent as General Secretary of Janata Party, and then, after the split of the Janata Party, as General Secretary of Lok Dal, both short lived ruling parties.

After 1977 victory, Bhai chose party position over a ministerial position, primarily to work towards strengthening the new party, which had many disparate constituents. Being a senior party office bearer, during his last term, Bhai had to assume very inactive role as a parliamentarian. He spoke on the floor of the house on very few occasions. But even then, his effectiveness in that forum was unsurpassed.

Twice it was to oppose his own party government's proposed legislative actions. This was when he had to oppose the anti-defection, (rather anti-dissent), bill that Morarji Bhai's Government sought to introduce without any inner-party debate, and against Bhai's admoni-shment that the bill in its current form was draconian and anti-democratic. Bhai spoke for barely 10-15 minutes on the floor of the Lok Sabha, and the government was forced to hastily withdraw the bill. One other time, it was to prevent the Janata Party Government from reneging from their election pledge to repeal MISA and Preventive Detention. Bhai's intervention on the floor of the house compelled the government to reconsider its stand. Eventually, both these enactments were repealed.

Finally, when Minister of Home Affairs, Charan Singh and his Ministry could not bring Indira Gandhi to books for the Emergency excesses, it was eventually Bhai's 'privilege motion' on the "Maruti" affair that led to Indira Gandhi being punished. She was detained/imprisoned for a day and her membership of the Lok Sabha was struck down. While Bhai was in favour of the first, he was opposed to striking down her membership from practical and ethical point of view. He thought this was a vengeful act and amounted to disrespecting the will of the people, who had elected her from Chikamagloor. He also rightly thought that this would make a "martyr" of Indiraji. He was right. Indira Gandhi was soon returned to the Lok Sabha by the people of Medak with a big margin.

As his son, I would like to proudly assert that probably there has been no other 20th century parliamentarian, in India or in any other democracy, who contributed so much as a private opposition member. We will look at his contribution in Lok Sabha further on in this article. I would be surprised if I am proved wrong on this seemingly tall claim!!

The outcome of Bhai's defeat in the 1957 elections was that for the next few years, Bhai and his other socialist comrades, particularly George Fernandes, focused on trade union work. While the impact of this was more restricted to Mumbai, the achievements of the Socialist trade unions, in successfully espousing the cause of workers, were remarkable. After the period of 1948-52, this was probably one rare phase, when Indian socialists, rather those based in Mumbai, demonstrated outstanding collective leadership, leveraging each other's strengths. George Fernandes, V. N. (Anna) Sane, Bal Dandavate (Prof. Madhu Dandavate's younger brother, who had stayed with Dr. Lohia led Socialist Party, while Madhu Dandavate was with PSP), Narayan Phenany, Prabhakar More, Jagannath Jadhav, Babu Mumbarkar, S. B. (Dada) Naik, Mrinal Gore, P. B. (Baburao) Samant, Tulsi Boda, and many other party comrades conducted many political and trade union agitations and won significant victories, particularly for Mumbai's Municipal Workers and BEST workers.

It was during this phase, when George Fernandes, who could bring Mumbai to a halt (Mumbai bandh), became really powerful trade union leader and mass leader. Work and victories during these years set him up for his "giant killing" act of defeating a powerful senior Congress leader S. K. Patil in the 1967 general elections to become a member of the 4th Lok Sabha, and thereafter, to become active and prominent on the national political scene.

The events of 1953-57 affected Bhai significantly. From being the most universally accepted young leader in the socialist circles he was unnecessarily looked upon as a rival and competitor, by many leaders, his seniors and contemporaries, both within his faction of the party as well as in PSP. Of course, his old friendships, with those who joined the Lohia led Socialist Party retained old warmth, but thereafter, close relationships that Bhai developed within his own party circles were mostly with his young comrades, whom he continuously guided and supported. He played the role of a mentor to many young leaders like Mohan Singh, Mukhtar Anees, Raj Kumar Jain, etc., in the manner SM, JP and Lohia had played in providing him opportunities and pushing him to the forefront.

The other outcome of 1957 electoral defeat personally for Bhai was that when he finally entered the legislative arena in his early 40s, he did so directly at the national level – in the Lok Sabha being sent in by Bihar. In any case, Bhai's mental universe was not parochial or provincial. Now representing another state took him completely away from parochial Maharashtrian interests. The fact that parochial and provincial sentiment had led to his unfair, but resounding electoral defeat, turned him further away from provincial considerations. Being in the national legislature gave him all-India perspective and all-India prominence and recognition once he started functioning effectively in Parliament. From 1964 onwards, Bhai ceased to be identified with Maharashtra and its local politics, not only from his own stand point but also in the eyes of the people of Maharashtra.

Mumbai's humid climate did not agree with Bhai's health. He suffered from asthma a lot more in Mumbai than in the dry climate of Delhi or Bihar. Hence, even after his retirement or withdrawal from active party politics in 1983, Bhai continued to live in Delhi, until his death in January, 1995. So effectively it

was us - his wife, son, home and old friends and comrades that periodically brought him to Mumbai after being elected a member of parliament.

While Bhai was a staunch and relentless opponent in an adversarial role, there was no personal animosity or jealousy in him. He was always appreciative of fine qualities in others. He could give dispassionate and correct advice even to his opponents. Often Bhai was accused of having personal hatred towards Nehru-Gandhi family. This is completely incorrect. When Indira Gandhi was faced with Bhai's privilege motion about excesses during the Emergency mentioned above, through her confidantes, she sought Bhai's advice on whether she should apologize to the houses of Parliament. Bhai sent Indira Gandhi a message that if her motive for tendering apology was to seek leniency, rather than a tendering a genuine heartfelt apology for the excesses of Emergency, she should not apologize, since the mood within Janata Party and its allies was unforgiving and she would not achieve that end. Later, on Sanjay Gandhi's death in an air crash and upon Indiraji's tragic assassination, he wrote very sensitive condolence letters to Indira Gandhi and Rajiv Gandhi respectively, and in the latter letter, he urged Rajiv Gandhi take lead and to stop organized attacks on the Sikh community as an act of vendetta.

From 1955 onwards, until he retired from active politics, despite being averse to and above intrigue and power struggle, Bhai had to cope with internal conflicts, intrigue and rivalry foisted upon him by some of his party colleagues. This was more so after Dr. Lohia's death, who died suddenly, and had not declared any heir to his intellectual and ideological legacy. Bhai's ideological and intellectual leadership was constantly resisted and questioned by many fellow leaders like Raj Narain and Karpoori Thakur, well versed in power politics, when it did not suit their purpose, and by colleagues like Kishen Patnaik, who were

unwilling to change their ideological positions even a little bit, in the face of reality. Bhai's political sagacity, foresight or courageous principled stand on issues was often of little avail. Resigning from the membership of the immorally extended Lok Sabha was one such stark instance, where no one else other than Sharad Yadav followed, and this when many of these prominent leaders (MPs) were in prison and were in no position to function as MPs in the Lok Sabha.

I came to observe that progressively Bhai somewhat despaired of convincing people, even his comrades, to act on principles that militated against their short-term personal interests. Eventually, he decided that he would follow his convictions and conscience, whether others supported him of not. Although this situation saddened him deeply, public praise or party support or public wrath and party apathy on such issues of principles, never deterred him from acting in accordance with his principles and conscience.

After his withdrawal from active party politics, many leaders (from among his erstwhile comrades and from other parties) came to consult him, confer with him and seek his advice. I remember an instance. Once when I was visiting Delhi, Devi Lal had visited Bhai, and the discussion involved his supporting and promoting interests of his son Om Prakash Chautala. In his characteristic frank manner, Bhai told Devi Lal that if on one hand Devi Lal criticized dynastic tendencies of Nehru-Gandhi family and other prominent families in the Congress, he should set an example by not espousing the cause of his son. Devi Lal nodded sagely and mumbled that there was a point in what Bhai suggested. After he left, Bhai smiled at me ruefully and said, like him almost everyone who comes to confer with me, want me to support them and give them "rational and ideological underpinning and affirmation" for justifying whatever they are bent on doing to seek their personal purpose. If I offer a bitter

pill like I just did, this advice is going to be totally ignored. That is exactly what happened in this case.

In my younger days, having been exposed to politics all the while since I was a baby, I was very interested in politics. Bhai told me, if you want to enter full-time active politics, I will withdraw from active politics and not promote your cause at all. There are enough and more sons and daughters riding on their parents' positions and influence, doing more than enough damage to this country. I love you dearly but I refuse to be "blind" in the manner of a Dhritarashtra. If you want to pursue principled ideological politics, prepare to make yourself to be worthy, prepare for hardships, failures and disappointments all your life and start from grass roots, without any support from me, other than using me to test your views and ideas, as a sounding board. Mercifully I had enough sense to realize that Bhai's being in politics was in greater interest of the country than my dabbling in politics. I also knew that if with his fine qualities, discipline and persistence Bhai was able to have such limited influence in the direction of promoting principled politics, I was likely to be a dismal failure. In any case, demonstration of unrestrained and unabashed lust for power during the formation of Janata Party Government in Delhi in the spring-summer of 1977, and the searing experience of utterly mercenary 1980 Lok Sabha election campaign in Banka, cured me of all my desire to get into politics.

Coming back to the earlier theme, apart from "go it alone" policy in relation to electoral alliances and "not offering candidates," unless there was adequate party organization in a constituency, there were a few other important principle-based policies that Lohia led Socialist Party followed during the eight-year period - 1955-63. No candidate of Socialist Party was allowed to contest from more than one constituency. No candidate who had been defeated in direct election to Lok Sabha, Legislative Assembly, etc., could offer himself for indirect

election to the Rajya Sabha or a Legislative Council, until the end of that term of Lok Sabha or Assembly, that is, effectively for 5 years. There was to be unfettered freedom of speech within the party, but restricted freedom for individual action. And finally, there was recourse to election through secret ballot to elect the National Executive, State Executives and Office Bearers of the Party, in place of earlier practice of building consensus within the Party to select these top functionaries.

Unfortunately, many of these policies did not work. Aspirations and greed of leaders, even in a political party imbued with sense of ideology and working for the downtrodden, overtook principles. Leaders from southern parts of India such as Mulka Govind Reddy and P. V. G. Raju violated the rules of about not seeking indirect elections after losing direct elections. Dr. Lohia was uncompromising and took disciplinary action against them. This led to the exit of large factions of leaders and workers led by these two leaders in the South, permanently weakening Socialist Party in Andhra and Karnataka. As in 1957 elections, even in 1962, Jawaharlal Nehru's and Congress Party's ascendancy stayed intact. The entire opposition did pretty badly and Socialist Party was even worse off.

After facing two successive electoral defeats, Socialists in general, and Dr. Lohia particular were despondent. India's humiliating defeat in 1962 border war with China, incensed Dr. Lohia. He was now even more convinced that his old hero, Jawaharlal and his old alma mater, the Congress Party, did not deserve to continue their misrule of India in perpetuity. In his mind, there was urgency to break this deadlock and defeat the Congress, beginning with bye-elections, by hook or by crook. But at this juncture no "ideological" alternative could be presented. Socialist Party was not a force to reckon with nor was PSP much better off. The two factions were still bitterly opposed to each other, as is normally the case in any internecine

conflict, family feud or civil war. This desperate situation, emanating from fundamental weakness of the ideologically based parties, Socialists and Communists (both weakened by splits – the Communists split in 1964), led to a new political formulation.

One alternative before Dr. Lohia was to persist with principled party building activity for the next ten-fifteen years. The other alternative was to relook at some of the principles and review those which were not being very helpful, and then build the party on less rigid lines. However, Dr. Lohia thought of another strategy altogether, which later on came to be known as "Non-Congressism." In my view, this strategy which became successful in ending the unbroken Congress rule, has however been most destructive of any ideological or principled politics in India. More and more of coalition politics, unprincipled alliances and defections that we have seen in the last 45 years, can be largely attributed to the strategy that Dr. Lohia launched in 1963. This new policy and strategy of getting together all non-Congress parties irrespective of their ideological colour was a complete about turn from eight hard years of principled, almost puritanical, go it alone politics.

The Congress Party had won more than two thirds seats in the Lok Sabha in three successive general elections (1952, 1957 & 1962) on the basis of plurality of votes rather than majority of the valid polled votes. Just 41% to 44% of popular votes (support) had given the Congress such disproportionate gains in these three elections. This was clearly because 56% to 59% of the remaining opposition vote was split between candidates of multiple opposition parties. Dr. Lohia feared that as long as this situation persisted, Nehru and the Congress would continue to win even with further weakened electoral base. Now Dr. Lohia sought to combine the "entire opposition" against the Congress.

Bhai was totally opposed to this new strategy of indiscriminate alliances. He rightly thought that this strategy was not based on strength, but arose only out of weakness and desperation. He was utterly convinced that it would soon lead to total destruction of politics based on principles, ideology and programmes. In its stead, rank opportunism and lusty power seeking would be enthroned. He was also convinced that this development would move the focus of party workers and leaders away from long-term constructive and agitational work to electoral and summit politics, pure and simple. He strongly opposed Dr. Lohia's new policy initiative. As a mark of his protest, which he had communicated before to Lohia, he resigned from the National Executive of the Socialist Party and did not attend the party's Calcutta Conference. Comrades like George Fernandes, who were in agreement with Bhai, tried to resist the move. But Dr. Lohia was adamant and they could not prevail upon him or majority of their other party comrades, who smelt a break-through with this new strategy.

Soon after the Calcutta Conference, Dr. Lohia rushed to Mumbai to persuade Bhai to accept the new policy that he had proposed. He valued Bhai too much to ignore his viewpoint and to alienate him. As usual he stayed with us. For the next 3-4 days Bhai and he endlessly debated the issue. The house was ringing with this discussion. I was a precocious and politically interested child of eight. As I have mentioned earlier, Dr. Lohia was like a friend to me. So, I remember having echoed Bhai's thoughts and asked Dr. Lohia why should this policy of working with those opposed to Socialist Party's policy be good. Dr. Lohia did not dismiss my question, but he did not answer it directly. He told me if I listened to the discussion carefully, I would get to know. While Bhai argued about the highly destructive potential of Non-Congressism, Dr. Lohia argued that it was a temporary expedient, necessary to break the frozen situation and to bring

about fluidity in the political scenario. Soon after defeating the Congress, there would be a realignment of forces, during which they could bring together all democratic, secular and progressive forces on the basis of ideology and programme, Dr. Lohia asserted. Bhai argued that while he agreed that the Congress misrule was doing immense harm to the country and that it was necessary to oust Congress from power soon, this strategy would be irreversible. He said that it was like opening the proverbial Pandora's Box. Once party leaders and workers saw this easy way out, it would be fond hope that anyone would want to go back to principled and ideological politics.

If we look at 45 years of political trends, it is clear that Bhai's analysis and viewpoint have proven to be prophetic. Now you can't even get a whiff of ideological politics. It is all expediency to win power. But to be fair to Dr. Lohia, it was not that he was oblivious to this imminent danger. But out of frustration of repeated electoral defeats and failure to run a principled party without problems Lohia sought this expedient. He felt that unless they could show some progress, some forward movement, it would be difficult to "keep the flock together and in high morale". Dr. Lohia was willing to take the risk. Soon Bhai realized that out of his intense disappointment and anger at Jawaharlal, his old hero, and the Congress, Dr. Lohia had absolutely set his heart on the new strategy. He would not budge an inch. On the other hand, in the given political situation, Bhai did not have any better and quicker alternative to offer that could produce the desired results with near certainty, which could have changed Dr. Lohia's mind. It was a virtual stand-off.

Bhai was in turmoil. This was probably the first time Bhai had to really act against his intellectual conviction, his principles and conscience. It was like Caesar crossing the Rubicon. As he had seen it, there would be no going back. He could either stick to his decision, refuse to respond to Lohia's plea to at least give

the new policy a try for a short period or break-up with him. And it clearly looked that there would be a break since Dr. Lohia was absolutely decided upon this course and majority in the party seemed to be with him on this. The other course was to go with Dr. Lohia against his own judgment and conscience. There wasn't a third choice.

Eventually Bhai decided to go with Dr. Lohia. In fact, a few years later, at Dr. Lohia's behest, at Kota Conference of SSP in 1966, he fully developed and articulated the strategy or policy of Non-Congressism. Once he embraced Non-Congressism, Bhai relentlessly and most skillfully pushed this programme within the constraints of the situation. Bhai persisted with this strategy not only until Dr. Lohia was alive, but long after his death, until Bhai himself retired from active politics, but certainly until Rajiv Gandhi's assassination.

With Rajiv Gandhi's death, and reluctance of Sonia, Priyanka and Rahul to immediately enter active politics in its wake, it appeared that the "Nehru-Gandhi Dynasty" had suffered an eclipse, may be a permanent change and reversal of fortunes. This situation created a dim possibility for the Congress Party to reform and rejuvenate itself, and begin to function as a Party with internal democracy. Even at that stage, the Congress Party was the only truly national party. These factors, combined with utterly unscrupulous and strident actions of the "Sangh Parivaar", made Bhai take a somewhat conciliatory stance or position towards the Congress. In fact, his last article, which was published on the morning after his death, Bhai had exhorted Congressmen to cleanse and revive their party in the national interest, and he had also appealed to the "Sangh Parivaar" to follow the tolerant, eclectic tradition of Hindu philosophy, rather than to continue on the destructive path of intolerance and hatred.

When I reflect on the reasons why Bhai eventually agreed to embrace Dr. Lohia's policy of Non-Congressism against his own well considered judgment and conscience, I realize the reasons were both practical and emotional. Not only did Bhai have immense respect for Dr. Lohia's many fine qualities, he also had great affection for him. Bhai was also keenly aware that Dr. Lohia's personality was such that if he were to politically break with Dr. Lohia on an issue of such paramount importance and so close to Lohia's heart, Dr. Lohia would, in all probability, completely sever personal relations with Bhai forever, regardless of however much pain it would have caused both of them. After the searing and heart-breaking experience of 1953-57, which led to painful and acrimonious parting with old friends and comrades of 15-20 years past, including parting with people like SM and JP, Bhai did not want to inflict upon himself the risk of another emotional trauma.

On the practical level, Bhai was keenly aware of his personal limitations as a mass leader. After the split in PSP and JP going into Bhoodaan and Sarvodaya, Dr. Lohia was the only "messiah" or prophet that secular, democratic, socialism had in India. He had, in ample measure, dynamism, charisma, courage, selflessness, audacity and intellectual prowess required to take the socialist movement forward. Bhai also could not have been sure of how many of his comrades would stand up with him against Dr. Lohia and his new policy. The experience of the past eight years of adherence to principles was not uniformly good and the new policy certainly showed an easier way to power to the leaders and cadres. It clearly brought in the badly needed ray of hope for early change in political and electoral fortunes. Based on these considerations, the majority of the delegates had already endorsed Dr. Lohia's line at the Calcutta Meeting. In politics numbers count!! If only a few comrades – leaders and cadres – were to join Bhai, and this was the most likely

prospect, their little group would be of no political significance and have no future. In 1963, Bhai was already 41 years old. From the age of 15-16, he had spent 25 years of his life in selfless political work. Although he had wider interests and a multi-faceted personality, he had chosen the path of political action rather than anything else. As he often said, he had chosen to pursue "ethics" over "aesthetics," or "shreyas" – duty over "preyas" – the things he loved. It was difficult for him to revisit this choice. Bhai also had a burning faith that democratic socialism would be the saviour of our nation that had suffered misfortunes for long.

Bhai also was keenly aware that just as Dr. Lohia and JP had complementary and supplementary strengths that had the potential to make them a formidable political combination, Dr. Lohia and Bhai as well as Bhai and George Fernandes also had complementary and supplementary strengths. These could serve the socialist movement and the cause of national upliftment better if they stayed together. Dr. Lohia needed and valued Bhai and Bhai valued and needed Dr. Lohia. Thus, to break-up with Dr. Lohia and snuff out the possibility of effective joint political action was not wise.

I think the final factor that weighed on Bhai's decision to relent and go with Dr. Lohia's strategy of Non-Congressism was the debt of gratitude. In 1955, when an unjust disciplinary action had been taken against Bhai by the Mumbai Praja Socialist Party on the issue of criticizing the move of cooperation with the Congress, it was Dr. Lohia who had rallied around and supported Bhai, even though it was one of the factors that led to the party split. It was ironic that relations with the Congress (now the exact opposite of cooperation) had come to haunt them. Bhai felt he could not desert Dr. Lohia. So, he fell in line.

One can only speculate what would have happened if Bhai had refused to budge and in his usual characteristic manner

stood his ground. Would Dr. Lohia have relented and changed his mind about the new strategy? If yes, how soon? Or would he have "walked out" on Bhai forever? What would have happened in either case? Would either of these developments have helped the country and the socialist movement or hurt or would they have been irrelevant? These questions remain!!

With informal inauguration of Non-Congressism, coupled with Nehru's and the Congress Party's tarnished image after the 1962 winter debacle, in 1963, the fortunes of opposition parties started to change. Acharya J. B. Kripalani, Minoo Masani, Dr. Lohia and Bhai, all entered the third Lok Sabha during 1963-64, through bye-election victories. Their entry, particularly Dr. Lohia's entry changed the tenor of opposition functioning, which hitherto had caused little discomfiture to the Congress. Until Lohia's entry, if I am not mistaken, in eleven years, Nehru's Congress Government never had to face a single No Confidence Motion. All this changed almost overnight with the entry of these people. Now the formidable opposition talent, some of which was already present but had been more dormant and milder now augmented by these four, mounted relentless attack on the government's misdeeds. First, it was Jawaharlal Nehru's Government, then Lal Bahadur Shastri's Government, and finally Indira Gandhi's Government that has to face virtually a daily ordeal. Sometimes these were concerted attacks. But more often than not they were individually mounted. Of course, by the time Bhai got elected in November of 1964, Jawaharlal Nehru was no more. He had passed away earlier in May, 1964. Bhai therefore did not get an opportunity to duel with the tallest leader of post-independence India.

Dr. Lohia and Maniram Bagri in the Lok Sabha and Raj Narain in the Rajya Sabha often resorted to walk-outs and acrimonious tactics, which enabled the presiding authorities, particularly Speaker of the Lok Sabha, Sardar Hukum Singh, to

silence them or suspend them or expunge those parts of the proceedings in which they had spoken. For an initial period of 7-8 months, Bhai tended to fly in formation with his leader Dr. Lohia and other member comrades like Maniram Bagri. But he found that this was not effective, and Hukum Singh could effectively thwart them and the press was unsympathetic to their tactics and their cause.

So, he decided to break away from these ineffective tactics and fully use his habits of industry, deep study, investigative skills, public contact and above all mastery over the Constitution of India and the Rules of Parliamentary Practices and Procedures. He more or less permanently broke away from the methods of his other strident comrades and rarely walked-out of the house or boycotted the proceedings or made noisy scenes. He certainly used his powerful resonant voice and chaste Hindi to capture attention. He also started mobilizing combined efforts with other opposition leaders.

In the next year or so, that is, by 1966 Monsoon Session, despite Speaker Hukum Singh's patently partisan autocratic ways, Bhai established his complete ascendancy in the Lok Sabha. Misdemeanours of many Congress ministers from C. Subramaniam to Sachin Choudhary, many bureaucrats, industrialists and businessmen were exposed. Innumerable matters of public interest were debated. Parliament soon moved from being a sterile sanctum of polite debate into "a mirror reflecting the concerns of common people". Press was full of coverage of happenings in the Lok Sabha and Akashvani's daily bulletin "Today in Parliament" became as exciting as listening to running commentary of a keenly fought cricket or hockey match. Dr. Lohia, Bhai and their other SSP comrades spoke in Hindi rather than English. Unlike these days, then the media reported what effective parliamentarians did and revealed. Now media

first raises issues and parliamentarians echo them on the floor of the house.

Bhai virtually used every parliamentary method and technique available in the book (many which had hardly been used in the preceding 13-14 years) – Starred Questions (during the Question Hour), Unstarred Questions, Calling Attention Notices (during the Zero Hour), Short Notice Questions, Censure Motions, No Confidence Motions, Privilege Motions, Adjournment Motions, Half-An-Hour Discussions, Cut Motions, Points of Order, Debates and Amendments to Government's Bills and Budgetary Demands, Private Members' Bills, use of various Parliamentary Committees (like Public Accounts Committee and Public Undertakings Committee and their Reports) – to telling effect. He was never wrong on facts, law and procedure. From 1966 onwards, no Speaker including Hukum Singh was able to thwart him or curb his devastating effectiveness.

There were senior members like H. V. Kamath, who were very well versed in law and parliamentary procedure, and there were better orators than Bhai like Prakash Veer Shasrti and Atal Behari Vajpayee in Hindi and Hiren Mukherjee and Nath Pai in English. But in the midst of many luminaries, he was the most lethal, the most inventive, the most knowledgeable and well prepared and the most intrepid and quick footed. Unlike many of his other contemporaries, he raised and spoke on a very wide variety of issues. His supplementary questions during the Question Hour used to totally baffle even the most well prepared and well-versed ministers. His ability to investigate in depth and verify facts before raising an issue or launching an attack made it virtually impossible for any minister to give wishy-washy replies or obfuscate facts. He literally worked 17-18 hours a day during the session and a few weeks before the session and kept two to three of his stenographers busy. I remember during one winter session I was in Delhi. For a short session like the winter session,

he had prepared and submitted over 500 Starred Questions alone. Even his charismatic leader, Dr. Lohia, was eclipsed as far as Bhai's parliamentary performance was concerned.

Bhai's stellar parliamentary performance quickly shattered the remaining credibility of the Congress Government at the centre. This combined with effective working of tactics of Non-Congressism line, were among the important factors that contributed to the stunning upsets in the 1967 General Elections. Although the Congress Party did not lose at the centre, her majority was considerably reduced. In many important states the Congress Governments were ousted to be replaced by opposition's coalition governments called Samyukta Vidhayak Dal (SVD) Governments.

While the 1967 General Elections were landmark elections politically, for Bhai and Aai, they were more than eventful. During the campaign in his own constituency, there was a murderous assault mounted on Bhai by hired goons. He had a miraculous hair breadth escape. While it could never be proved, the name of Congress Party and the Congress Leader Baliram Bhagat (who was Speaker of the Lok Sabha during the Emergency) were repeatedly mentioned by people. The village where Bhai was assaulted (I think it was called Moholi–Shakarpur) was where Bhagat's in-laws lived. This was a planned assault with a view to kill Bhai, pure and simple. It was not as if during a political rally or meeting, cadres and supporters of two opposing parties had started feuding, which had escalated into a bloody fight. The hired goons were waiting in an isolated place on a difficult terrain, where the jeep in which Bhai was traveling would have to inevitably slow down. Somehow before anyone could get killed, people from the nearby village rushed to the rescue of the ambushed party. However, what also may have contributed to the goons from doing their job quickly was spirited and courageous stand that Bhai and his local comrades like Ramdev

Yadav took. They stood outside the jeep trying to reason with their attackers, without attempting to run away, or plead for mercy. It helped a great deal that the assault on this party was mounted with sticks and clubs (lathis). In today's lawless times in Bihar, had guns and explosive dynamites been used, Bhai and his comrades would have been dead in no time.

Bhai and his injured comrades were rushed to the Civil Hospital in Monghyr City. Once more like Goa in 1955, twelve years ago, rumours were rife that Bhai had been killed. The atmosphere had become explosive. People were ready to respond with violence and seek vengeance against the most likely suspect – the Congress Party leaders and workers. However, Aai who was campaigning for my father, stepped out with the police and went all round Monghyr City and other parts of the constituency assuring people that Bhai was not in danger, and that the best way to answer this dastardly act was to comprehensively defeat the Congress in the Elections.

My mother's calm and courageous advice worked. Not only did people calm down, they resolved to trounce the Congress at the polls. Bhai, who was laid up in the hospital with cracked ribs, badly hurt back, right arm and right knee, for rest of the campaign could do no more. But just as in 1985 elections, in the wake of Indiraji's assassination, people of India gave Rajiv Gandhi and the Congress Party huge sympathy vote helping them win more than 48% votes and more than three fourth seats in the Lok Sabha, which Rajiv's mother and his iconic grandfather themselves had never achieved – happened in the Monghyr Sub-Division. Not only Bhai himself won with a huge margin of over 97,000 votes, his 6 SSP comrades in all six assembly constituencies of his Lok Sabha constituency/seat won. Not only that, SSP won 3 out the 4 Lok Sabha seats and 20 of the 22 Assembly seats of the Monghyr Sub-Division.

My mother's role in this election was spectacular. A few days prior to this incident, Aai had accidentally hurt her left foot – the nail of her big toe had come off and tendons and ligaments of the left ankle had suffered a tear. But with her bandaged left foot, she campaigned relentlessly, day and night in the entire of Monghyr Lok Sabha constituency and some adjoining assembly segments as well. I was all along back in Mumbai, away from these dramatic events, anxiously worrying about Bhai's health and his electoral prospects.

While many of Dr. Lohia's party comrades and other opposition leaders won handsomely in their Lok Sabha and Assembly constituencies, this architect of "Non-Congressism" himself barely scraped through. If I remember right, Lohia's margin of victory in Farrukhabad Lok Sabha constituency was not even 500 votes. And his rivals in the Congress Party never let him forget that.

But Dr. Lohia's real woes were just beginning. The ill effects of non-ideological alliances (although SVD had a **common minimum programme)** came to haunt Dr. Lohia and everybody else, right away. In 1967, the opposition had only won its first big, but partial, victory. But the politics of opportunism and lust for power started asserting almost immediately in virtually all opposition parties that constituted SVD. In the SSP itself, crisis over Bindeshwari Prasad Mandal erupted. B. P. Mandal, who had been elected to the Lok Sabha, wanted to become a minister in the Bihar SVD Government in violation of clearly laid down party policy. Dr. Lohia's and SP/SSP's laudable "Pichhda Jaati Neeti," (caste policy of giving special privileges to backward and oppressed castes like reservation) too found distorted implementation. Out of petty caste loyalties, leaders and cadres within SSP started pushing claims of less deserving candidates from SSP as well as other coalition partners for ministerial posts and other positions of office over their decidedly more able and

experienced colleagues. Self-seeking caste loyalties and alliances transcending party and ideology lines began becoming rampant.

An interesting and unusual feature of most of these SVD Governments was that Chief Ministers of virtually all these SVD Governments (West Bengal, Bihar, Uttar Pradesh, Madhya Pradesh, Haryana, etc.) were not the legislative party leaders of the largest constituent party of the coalition government in that legislature, but leaders of parliamentary parties which had been formed by the defection from the Congress, either a few months before the election or after the election. Hitherto defections and splits had afflicted the opposition, whose members had joined the Congress. Now for the first time, the predominant flow of the defectors was from the Congress. Another outcome of the 1967 elections was that many new regional parties, including DMK, achieved very significant success. From now on, regional parties would progressively become an important force in Indian politics. Eventually, in a short period of couple of years, virtually all SVD Governments collapsed, as a result of incessant inner-party or intra-party conflicts and rivalries, inter-party tussles, and above all, due to self-seeking defections. This was the beginning of "aayaa ram gayaa ram" game.

In 1967, Bhai had been elected the leader of SSP Parliamentary Party. In the atmosphere of growing ugly competition for office, in a vein attempt at injecting some spirit of self-abnegation and sacrifice, Bhai stepped aside from this position in favour of Rabi Ray, who then, became the SSP parliamentary party leader. Progressively, such instances would become rare. But even then, this action of Bhai's did not inspire any such spirit in others.

The Congress had not been defeated at the Centre, though it had been considerably weakened. In the early days of post-1967 electoral debacle, there was widespread disenchantment

within the Congress Party at all levels against its leadership. So, Dr. Lohia made one more indirect attempt to shake up and dislodge the Congress from the centre. This was a pretty audacious and ambitious plan. He and Bhai made a concerted effort to bring together the entire opposition, both at the Centre and in the states, behind a combined opposition presidential candidate, Supreme Court Justice K. Subba Rao. Justice Subba Rao was chosen as the Opposition's presidential nominee against the official Congress candidate Dr. Zakir Hussain. The combined strength of the opposition at the centre and in the states in the entire Presidential Electoral College was insufficient to win the presidential election, but Dr. Lohia and Bhai thought that if they could bring the entire opposition together, they could induce a split in the Congress. Such a split was to occur in the next presidential election, in 1969, during which Indira Gandhi induced rebellion against her own Congress Party's official presidential nominee, Neelam Sanjeeva Reddy, by exhorting her party colleagues to exercise their conscience vote in favour of the then Vice President, V. V. Giri, who had offered himself as an independent candidate. While Indira Gandhi's plan worked in her favour in 1969, in 1967, the opposition ranks, including those within SSP, did not pull their full weight behind Justice Subba Rao, and they certainly could not engineer any split or conscience vote in Subba Rao's favour. Consequently, this plan failed and Dr. Zakir Hussain got elected as the President of India.

Dr. Lohia was extremely upset at the demonstration of rampant opportunism and disunity in the opposition in the course of formation and running of the SVD Governments and the presidential election. He had probably not expected that his new policy would start bearing bitter fruits so quickly. He found himself pretty helpless against this opportunist behaviour in his own party. However, Dr. Lohia was not fated to review or alter his policy of Non-Congressism or to see its ultimate success in

ousting the Congress from the seat of power at the Centre. That was to happen 10 years later, during the 1977 elections. As mentioned earlier, Dr. Lohia died on 12th October, 1967.

Bhai had experienced the loss of some very close associates and friends like Sane Guruji and Keshav Gore before. But Dr. Lohia's unfortunate untimely death was not only a great emotional loss; it influenced developments within the party as well as it impacted political developments outside the party. In the Socialist Party (SP) as well as in the Samyukta Socialist Party (SSP), for the 12-year period, from 1955 to 1967, Dr. Lohia was the supreme leader. He carried considerable clout and authority within the party. Not that there were no challenges to his position. Mulka Govind Reddy and P. V. G. Raju had revolted and walked out of the party against Lohia's insistence on following the principled party policies. Raj Narain had subverted the party policy and had got himself elected to the Rajya Sabha from UP, after having lost direct election, without waiting for five years. In 1967, B. P. Mandal (made famous later by the Mandal Commission on the subject of Reservation) flouted Dr. Lohia's dictates and party policy. But on the whole, most party leaders and cadres would fall in line with the strategy, policies and dictates of Dr. Lohia. Not that there was no free debate or disagreements within the party. But Dr. Lohia, with assistance of Bhai and some other colleagues would be able to convince the dissenters and prevail upon them to fall in line. If no logic and arguments worked, the force of Dr. Lohia's personality and will worked.

His sudden death, without establishing a clear line of succession, created a perpetual power struggle and intrigue within SSP. After Lohia's death, in my opinion, Bhai was the party's "best bet" to carry its mantle, particularly in formulation and execution of strategy and policies. But unfortunately, Bhai had an incomplete or fractured mandate within the party. First

of all, in his own State of Maharashtra he had not cultivated any base. Comrades of PSP faction that had merged with SP to form SSP a few years earlier, or the other PSP comrades who joined in to form Socialist Party (SP) later in 1971, were never gladly willing to accept Bhai's primacy. Provincial warlords like Karpoori Thakur and Raj Narain had their own agendas and dictatorial or devious style of functioning that promoted personal loyalties, and militated against accepting Bhai's ideological and policy leadership.

Bhai's closest associate from Mumbai, George Fernandes, who had more recently emerged as a promising national leader (from mid 1960s), with all his gifts and capabilities as a mass leader, was no longer reliable and consistent. He progressively tended to fly in any which direction that suited him personally or caught his momentary fancy. For instance, by 1968-69, George Fernandes, instead of concentrating his energies on honing his skills to become an effective parliamentarian, started speaking disparagingly about efficacy of the Lok Sabha as an institution and made statements about the possibility of his resigning from its membership. All this while he was still fighting the election petition filed by S. K. Patil against his election!! To be fair to George, over the last 35-40 years, his overall parliamentary performance has been good. But such nonchalant statements were either irresponsible or hypocritical or both. For it is a fact, that from 1971 onwards, George has not let go of a single opportunity to contest Lok Sabha elections. In this, he has the august company of Atal Behari Vajpayee, who also has time and again made statements about futility of parliamentary institutions and about giving up its membership, but has unceasingly sought its membership.

To sum up, for the next 15-16 years, from 1967 to 1983, and then on until his death in January 1995, Bhai's role and his effectiveness were severely circumscribed by the fact the he

had no instrument or organization to bring about appropriate socio-economic or political changes or enforce norms of principled politics that the country sorely needed. He was compelled to practice, to the best of his ability, non-ideological summit politics of expediency. From time to time, he participated in agitational and constructive politics, but throughout these years, he did not have enough right cards to play the best hand for his party or for his country. It was fighting a lost battle as far as ideological and principled politics was concerned.

In 1971 snap poll, Bhai lost the election to the Lok Sabha despite his continued outstanding parliamentary performance. His defeat was neither caused by the "Indira Wave," which was not at all evident in Monghyr, nor by the alleged magic of "invisible Russian ink." Absence of public upsurge or strong support in favour of the opposition (Grand Alliance) and caste supported, hooligan backed, large scale rigging/booth capturing by candidates belonging to the two dominant castes – Yadavs and Rajputs – in Monghyr led to his defeat. Cohorts of D. P. Yadav, the official Congress candidate who won, and the Congress spurned independent Rajput candidate, Raja of Giddhaur, indulged in widespread booth capturing that ensured that not only Bhai's supporters could not vote, but both these candidates got the benefit of "bulk votes." The same two dominant castes' combination, Rajput – Yadav, engineered widespread booth capturing in 1980 election. This coupled with public apathy, on the verge of hostility, also ensured Bhai's defeat in 1980. This time the winner was Rajput Congress candidate, Chandra-shekhar Singh, who had been defeated by Bhai by a huge margin in 1977. While the 1971 defeat was by a smaller margin, I think about 22,000 votes, the margin of defeat in 1980 was much larger, over 120,000 votes.

While there were to be no more contests after 1980 defeat, the situation after 1971 was different. Two years after

the 1971 elections, despite the spectacular victory over Pakistan in 1971 war that led to liberation and creation of independent Bangladesh, Indira Gandhi's popularity began to wane. In 1973, there was a bye-election to be held in the Lok Sabha constituency adjoining Monghyr/Munger called Banka. Party workers from Monghyr and Banka, who were smarting under Bhai's unfair defeat in 1971, took a vow to redress the wrong. They implored Bhai to contest the election. Bhai wanted to personally take stock and assess the situation. By 1973, JP, who had moved away from party politics for nearly 16-17 years, started taking active interest in the political developments. On his way back from Banka, Bhai met JP and Prabhavatiji (JP's wife) in Patna. Both of them implored Bhai to contest in Banka. JP told Bhai that it was important for him to get elected to the Lok Sabha. JP was also confident that the public mood now was very different. Bhai decided to contest this bye-election.

However, another unsavoury episode of internecine conflict was to take place. After 1971 electoral defeat there was once more soul searching among all the old socialists, and they decided to get together. This soon bore fruit - SSP and PSP merged to form Socialist Party. However, soon thereafter two SSP stalwarts, Karpoori Thakur and Raj Narain quit the Socialist Party with their followers, considerably weakening the party in the all-important states of UP and Bihar. Eventually, both of them joined Charan Singh's Bharatiya Kranti Dal (BKD)!! Although Bhai's candidature as Socialist Party candidate had been announced, Karpoori Thakur suggested to Raj Narain, who had contested and lost against Indira Gandhi in Rae Bareli in 1971, to offer himself as a candidate in Banka.

Raj Narain's election petition against Indira Gandhi, which everyone had dismissed as a "ridiculous" measure, was eventually instrumental in the subsequent upheaval, when in June 1975 Justice Jag Mohan Sinha of the Allahabad High Court

set aside Indira Gandhi's election on the grounds of irregularities violative of the election law. This in turn motivated Indira Gandhi to declare Emergency, suspend democracy and imprison her opponents for 19-20 months. But all that was to transpire much later.

Although Karpoori Thakur and Raj Narain both knew about Bhai's candidature in Banka and were aware of general public sentiment in Bhai's favour, they decided that Raj Narain should contest. This was ironical because Bhai had always supported Karpooriji's legitimate claims. He had proposed Karpooriji's name for Chairmanship of SSP in 1969 and had backed his candidature for Chief Ministership of Bihar in 1970. But Kapooriji resented Bhai's influence in Bihar politics, which put fetters on his attempts to act arbitrarily and to cut to size his other rivals within the Bihar SSP. Raj Narain considered himself Dr. Lohia's true heir. He also had a bone to pick with Bhai. As mentioned earlier, after losing in 1962 elections, Raj Narain had connived to get himself elected to the Rajya Sabha. Bhai was the first one to protest when Raj Narain filed his papers. Dr. Lohia was upset, but could not prevail upon Raj Narain to refrain from this act. Instead of taking action against Raj Narain as he had against Mulka and PVG Raju, he let Raj Narain placate him into inaction. Bhai strongly criticized Dr. Lohia for his soft-pedaling and what amounted to double standards. This protest of Bhai, which led nowhere, had infuriated Raj Narain. So Karpoori Thakur and Raj Narain, against pleas of other party leaders and cadres, decided to make this a prestige issue and a means to test who was the "bigger leader". People of Banka were focused on getting Bhai back into parliament. Bhai won a resounding victory. Raj Narain, the Congress (I) candidate and all others candidates, except the CPI candidate lost their security deposits. While Bhai was saddened by these actions, he never bore any grudge against Raj Narain or Karpooriji. He recognized their value as leaders with mass base.

Bhai's return to the Lok Sabha once more recommenced Indiraji's and her government's woes. The demoralized and numerically reduced opposition now was once more galvanized into fiery action. In a manner of speaking, 1973 was like the return of 1963-64. Bhai, Jyotirmoy Basu and other opposition MPs began unearthing and exposing numerous scandals and misdeeds of the government. Steel barter scandal, Pondicherry License case, Maruti affair - there were endless issues about corruption in high places, wrong policies and ineffective implementation of policies. The Congress Party, where inner-party democracy had completely given way to sycophancy, also started facing significant factionalism in the states. Every now and then, leaders of one faction would run to the high command to unseat the "ruling" faction. Congress began to feel real heat. This was also the period of far greater concerted floor coordination and combined action by the opposition in Parliament.

Outside the parliament, the political climate began undergoing a big change, particularly, from 1974 onwards. Bihar movement launched by JP to cleanse public life and make people's representatives accountable, Nav Nirman Movement is Gujarat, and the first ever successful all-India Railwaymen's Union's Strike led by George Fernandes and his comrades, and more such events, were all leading towards significant weakening of public support and moral authority of Indiraji's government.

Once more talks of closer cooperation, in fact, of forming a loosely strung "Federal Party," came up. But even the middle of road opposition parties, including Socialists were not ready for it yet. Searing experience of "Emergency" was required for many disparate elements to come together to form the short-lived Janata Party. As is well known, the Allahabad High Court decision of unseating Indira Gandhi, led to Indira Gandhi imposing

anti-democratic, draconian Emergency that put for nineteen-twenty months, political action on hold.

Bhai had the foresight to assess this possibility well ahead of the Emergency actually being imposed. He had attempted to caution people against the likely abuse of the Emergency Provisions contained in the Constitution of India by Indira Gandhi. Bhai, in an article in February/March 1975 issues of JP's Everyman's Weekly, had predicted this.

I want to illustrate on how many political and Constitutional issues Bhai's position was correct. However, the unfortunate fact is that more often than not his view did not find enough support. In many of these instances, he was the "sole voice", articulating this.

I have just illustrated his prophecy about Emergency. I have discussed his views on evils and dangers of Non-Congressism and his disagreement with Dr. Lohia. We have already touched upon Bhai's and Dr. Lohia's opposition to Asoka Mehta's thesis about "compulsions of the backward economy" as a justification for cooperating with the Congress, which led to the split among socialists. The Nehruvian promise of cooperation with socialists and Congress being wedded to progressive socialism, as conceived by the socialists, proved to be a mere mirage.

Bhai was always alive to the dangers of doctrine of supremacy of any of the three institutions - legislature, (elected) executive and judiciary. He was strongly opposed to the "doctrine of parliamentary supremacy" as advocated by Nath Pai and famous jurist H. M. Seervai, which sought to bestow upon parliament very wide powers of constitutional amendments. He always believed that each constitutional entity (Union Government, State Governments, etc.) and each constitutional office (Prime Minister, President, Cabinet, etc.) has a specific and limited role to play, and there must exist a balance of power

between each institution. They should not attempt to aggrandize themselves at the cost of each other, but at the same time they should act independently to keep a check on each other. Bhai consistently opposed the partisan abuse of President's Rule by the executive. The danger of the doctrine of parliamentary supremacy was brought home, when Indira Gandhi used her majority to enact self-serving constitutional amendments during the Emergency.

Bhai was also opposed to judicial activism and unnecessary attempts of the judiciary to thwart legislative enactments or normal policy making & implementation function of the executive or the actions of the judiciary taking upon itself the function of law making. He was also very wary of judicial preaching on matters of social change and social reform. The current judicial interpretation which states that the Parliament cannot alter the "basic structure of the Constitution" is very limited and self-serving in that it considers only judiciary's powers of review of legislative and executive action as the basic structure of our Constitution, and has been silent on all others aspects that really form the basic structure of our Constitutional edifice. Bhai's fears about judicial preaching on social issues came true when in response to Chief Justice Y. V. Chandrachud's Obiter Dicta in the Shah Banu case on the desirability to enact a "common civil code" as part of the Directive Principles, Rajiv Gandhi got passed the Muslim Women's (Protection of Rights on Divorce) Act, 1986. This enactment provoked strong response among the conservative Muslims, and pushed them away from the mainstream opinion, without having any beneficial effect on the lot of the Muslim women or in the direction of social reform within Muslim community.

During the Emergency, many opposition leaders likened Indira Gandhi to dictators like Stalin and never believed that she would ever declare elections. When the elections were

announced, many, including George Fernandes, wanted to boycott the elections, believing that Indiraji would rig the polls. Bhai believed that Indira Gandhi was certainly authoritarian, but she was not from the same mould as any of these dictators. She craved legitimacy and genuinely believed that Indian people endorsed her policies and wanted her to lead them, and therefore, would seek their mandate sooner or later. When this talk of boycotting 1977 elections began in serious vein, Bhai sent out emphatic messages that anyone who claimed to have faith in democracy had no business asking for elections and then boycotting them. Even though in 1971 elections, he had personally been a victim of rigging and booth capturing, he firmly believed that in our country, it was not possible for anyone to rig elections across any single state let alone the whole country. He repeatedly urged all the opposition leaders held in detention and those outside that they should prepare to give a combined contest against the Congress and not entertain thoughts of a boycott. The results of the sagacity of this advice were for all to see.

For decades, Bhai had been at the forefront at exposing pernicious duplicity of the “Sangh Parivaar,” which was at the core of the issue of “dual membership” during the Janata Party days. Last 25 years of Politics of BJP and Sangh Parivaar has clearly and unequivocally demonstrated where their loyalties always were.

Bhai had argued about the futility and dangers of Rajiv’s ill-thought-out Assam and Punjab accords. Many people hailed these accords. Although the situation returned to normalcy in Punjab, even now the Assam situation has not found any resolution; more importantly many substantive terms of both these accords remain unimplemented and are un-implementable.

On the question of defections, Bhai had all along suggested measures that cut at the root of this evil. His focus was not on throttling honest dissent but allowing conscience vote. If all legislators had to vote according to their party whip, what was the point of any debate? There was no question of facts, logic and arguments changing any opinions!! Bhai wanted to ensure that the all-important motivation of all defectors, longing for power (whether ministerial berths or any other office of profit) should be denied to the defectors and that the political parties who allowed defectors into their fold should be derecognized by the Election Commission. However, what Indiraji, Morarjibhai or Rajiv Gandhi (who eventually had the bill passed unanimously in both houses of parliament in one day) really wanted was to crush dissent, rather than make unprincipled defections difficult. When praises were sung of this anti-defection, rather in reality the anti-dissent, law by one and all as heralding of new era of honest politics, Bhai's was the sole voice of dissent. Events of the last 20 years have proved Bhai absolutely right. The evil of defections has taken "bulk form", without abating. On the other hand, honest dissent and voting based on principles and personal convictions have been completely extinguished. Now no one dares to vote against their party whip any more, even on the issues where the party is acting against its own avowed ideology or its election manifesto & promises and even on the issues that would not inevitably defeat their party's government.

During the Janata Party days there were several instances, when Bhai's advice was spurned by his other party colleagues. In the Euphoria of Indira Gandhi's defeat and formation of the Janata Party Government in 1977, Morarjibhai and some other senior Janata leaders began making statements about "principled" stand that they would take and not allow any further defections from the Congress. Bhai, who was opposed to defections in principle, wanted to be more pragmatic. He advised

his colleagues to refrain from these statements. He argued that while in the Lok Sabha the Janata Party was in a dominant position with a comfortable majority, Janata Party and its allies together did not have even a working majority in the Rajya Sabha. He recognized that unless the Congress was weakened through splits and defections, Janata Party would find it very difficult to get any of its legislative programme passed through the Rajya Sabha. Bhai's advice was not heeded to. Soon Janata euphoria died down. There were no moves from the Congress into Janata Party, and the Government faced serious difficulties in the Rajya Sabha.

In the Assembly Elections that followed the parliamentary polls, Bhai had advised his colleagues in the Janata Party that they should have electoral alliances or adjustments with CPI (M) & the Left Front in West Bengal, with DMK in Tamil Nadu and with Shaikh Abdullah's National Congress in Jammu & Kashmir and not attempt to go alone. Janata leaders failed to realize that after ousting Indira Gandhi and restoring democracy, they were now on a level playing field, and no unusual public upsurge and sympathy backed them. The political ground realities in each state would now come into play. Bhai's advice was disregarded. Janata Party went alone in these states and was trounced in each of them.

When Atal Behari Vajpayee was External Affairs Minister in Morarjibhai's Government, he was keen to "quickly normalize and improve relations" with the People's Republic of China, just as he had attempted to do so with Pakistan. He was resolved to visit China towards this end. At that juncture, China's relationship with two of India's long-standing South East Asian allies – Vietnam and Kampuchean regime supported by Vietnam – was hostile. Bhai had estimated that China might do something adventurous to punish Vietnam, and it would not be prudent for India's External Affairs Minister to visit China to make moves

towards normalization. He advised Morarjibhai and Atalji, that if they wanted to take this forward, at best the visit at Foreign Secretary level should be first attempted. Atalji did not pay any heed to Bhai's advice. He went to China. While he was in China, without as much as courtesy to inform him even after launching the attack, China launched a punitive expedition against Vietnam, India's long-standing ally, (which eventually failed badly), and Morarjibhai had to hastily recall Atalji.

Bhai had advised Charan Singh's Government to face the house, but he chose not to. When Charan Singh and his cabinet, without facing the confidence vote before the Lok Sabha and proving their majority before the house, advised the President, Neelam Sanjeeva Reddy, to dissolve the Lok Sabha and hold fresh elections, Janata Party leaders and many members of the intelligentsia and legal profession severely castigated the President for adhering to the advice of his Cabinet. They accused him of acting unconstitutionally. Bhai strongly defended the President's action. He said that instead of allowing political parties to embark on the game of intrigue and unprincipled attempts to cobble together a majority, the President was absolutely right in going back to the ultimate sovereign in a democracy, that is, to the people, the electorate. The election results conclusively proved that contrary to their tall claims Janata Party (which then included the former Jan Sangh as well) and its allies did not have the people's mandate, nor did Lok Dal and its allies.

I can cite many more instances where Bhai's insightful analysis and conclusions, although proved to be correct later, were ignored by his party colleagues and allies. Egos and personal ambitions determined responses of most leaders. Everything was getting reduced to summit and electoral politics. After accusing Indira Gandhi and other Congress leaders of dynastic and undemocratic tendencies, leaders of Lok Dal, whose General

Secretary Bhai was, were proving to be no different. It was a matter of time that Bhai would move away from active party politics. He was tired of "being even remotely answerable" for unprincipled or ill-conceived action of his colleagues and allies.

Again, there was talk of reviving the Socialist Party and bringing all the Socialists together, but Bhai knew that this programme was a non-starter, and he certainly did not have the ability, the stamina, the will, and above all mass following necessary to get this venture off the ground. Socialists of the former PSP faction, who were mostly in the fragmented Janata Party, were never fully prepared to accept his lead. His colleagues like Raj Narain and Karpoori Thakur, who had mass base in important states of UP and Bihar, continued to have their own agenda and could not be relied on, but the worst part was that even some of Bhai's closest friends and comrades of the old SP/SSP days, particularly George Fernandes, whom Bhai had mentored and supported for years, were now fully engaged in the power game. After joining Morarjibhai's Government, George has come under his influence. So much so that when the Janata Party was on the verge of splitting, and Morarji Government was to face a "No Confidence Motion", against Bhai's sound advice, George passionately defended the Government. Eventually, the next day, he quit the Government and Janata Party to join hands with Charan Singh to form Lok Dal. This, I think, was the last act of discipleship and camaraderie that George did. During the years to follow, particularly after Bhai's retirement, they drifted apart. Some of Bhai's other dearest friends and comrades, particularly from Mumbai and Maharashtra, also followed Bhai's pleas to join the Lok Dal, but more for the old times sake. The local situation in Maharashtra, particularly among the urban and middle-class segments, was such that break-up of Janata Party had taken the proportion of a cardinal, unforgivable sin.

Eventually, the inevitable happened. When in the winter of 1982, Bhai realized that his health could not be restored he decided that enough was enough. Now he would not participate in active politics. He would become a political commentator and writer.

In the following years, his health got worse; he suffered a retinal haemorrhage in one eye, weakening his vision. His other ailments, including the old foe – bronchial asthma – got worse. Progressively he traveled less and attended fewer engagements. However, despite his gradually failing health, for the next 12 years, he played the role of a writer and an incisive and impartial commentator in full measure, and he wrote prolifically. He gave disinterested advice to whoever sought it. Now without any fear or favour, he could speak his mind and express his views. While developments during the 1980s and 1990s deeply saddened Bhai and made him extremely anxious about the fate of the "ordered state" of India, now he was not beholden to support any ideology, any party or any group of individuals.

During the last 7–8 years of my father's life, my mother who had retired from National College, moved to Delhi. Thereafter, Bhai and Aai were together all the time. They were virtually inseparable and devotedly looked after each other. There was a glow of happy companionship around them. My mother collaborated in Bhai's extensive writing and publishing. She assisted him in the all important but burdensome activities that precede publication of a book - from proof reading, to checking references to preparing indexes.

When Bhai died after short hospitalization from a very severe asthmatic spasm, my mother was not with him when he was taken to Ram Manohar Lohia Hospital. It was a rare instance when Aai was not with him as she had come to Pune for a niece's wedding and had stopped over in Mumbai for a few days. After

his death, she always regretted the fact that on that fateful night, when the fatally severe spasm began, she was not by his side to take him immediately to the hospital.

While Bhai wrote extensively on many subjects, one theme that he constantly researched, thought about and explored was what makes leaders effective. He believed that in making of a leader, nature and nurture both played a role. In making them effective and helping them shape the destiny, he believed the environment or to use a Marxist phrase "objective conditions" played as much role as the individual leader's (and collective leadership's) capabilities and motivation. If the environment was conducive their impact was greater and often on a wider canvass. If not, then, their impact was much circumscribed.

This was absolutely true about Bhai himself. Had he been blessed with a stronger political organization to work with, had he more comrades who had complementary strengths of mass leadership, and yet, had they heeded his advice and views, they would have made a great collective impact. Probably one opportunity that Indian Socialists had to make the positive impact was for all the stalwart leaders, particularly for JP and Lohia to have stayed and worked together. But that was not to be. Having said that, it cannot be denied that the credit (or discredit) of creating an environment of "coalition politics" which has come to characterize the political scenario of the last four decades, is directly attributable to Lohia's and Bhai's eventual collaboration on working the strategy of Non-Congressism.

The following two letters that Bhai wrote to Indira Gandhi and JP respectively during his detention during the Emergency in 1976 provide wonderful insight into Bhai's character and help us understand what made him tick.

Letter to Indira Gandhi from Jail

Madhu Limaye, MP
Narsingarh Sub-Jail,
Dist. Rajgadh
Malwa, M.P.

8th January, 1976

Dear Mrs. Gandhi,

Perhaps it is useless to write this letter. You have probably made up your mind. But if per chance you have not taken a final decision, I would urge upon you not to extend the term of the Lok Sabha. Without obtaining the consent of the people it would be improper to extend the term. Apart from being an unethical act it is also a fraud on the Constitution. You said at Chandigarh that if the elections were held now, the Congress would win. Maybe you are right. But that is not the point at issue.

If elections are abolished or parliamentary terms extended, the cult of bullet will begin to rule the people's heart. I therefore request you not to force the people into adopting violence.

I would like to tell you respectfully that if you proceed to execute your immoral plan I shall resign from Lok Sabha with effect from 18th March, 1976. Civil disobedience is a much more potent weapon than parliamentary struggle and immoral membership of Lok Sabha. (I have added the emphasis)

Yours sincerely,
Madhu Limaye

{As indicated in the above letter, Bhai resigned his membership of the Lok Sabha with effect from 18th March, 1976 sending his letter of resignation to Shri. Baliram Bhagat, Speaker of the Lok Sabha. Sharad Yadav was the only MP, who inspired by Bhai's example, also resigned his membership of the Lok Sabha.}

Letter to Jayaprakash Narayan from Jail

Central Prison

Bhopal

Madhya Pradesh

8th December, 1976

Dear JP,

I wonder whether you received my birthday greetings which I sent to you from Narsingarh Jail. I have been transferred to Bhopal for medical treatment. I am better now. There was nothing serious about my illness.

Your self-appointed advisers want you to withdraw something that you had never started. If they have the courage of their conviction, why do they not act in the name of their own party? They can rescind the June Resolution on their own responsibility.

These people seem to think that civil disobedience is a gift from the rulers and can be practiced only with their permission. But to us it is an inalienable right. It ceases to be the universal weapon that it is if it cannot be used to fight tyranny.

The lights are going out in the parochial states of Hindustan: Bangladesh, Bharat and Pakistan. Whether they will be completely extinguished, I cannot say. **But does this fact**

absolve us from our responsibility to bear witness to our faith? You have become the symbol of freedom in our age. Let that symbol stand no matter how dimly its light is today seen by our people.

I send you these words of Thomas Jefferson, written when a similar gloom had settled over the similarly young American republic, **for they convey so well my feelings and, I trust, of many others who are content to languish and, if need be, to die in captivity.**

"To preserve the freedom of human mind then and freedom of press, every spirit should be ready to devote itself to martyrdom, for as long as we may think as we will, and speak as we think, the conditions of man will proceed in improvement." (I have added the emphasis)

I hope you are a little better now.

With good wishes,

Yours affectionately,

Madhu Limaye

{The reference to the self-appointed advisers is to people of Jan Sangh and RSS/Sangh Parivaar, who had apologized to Indira Gandhi, and they were looking for ways to make their peace and seek release from prison.

The Jefferson quotation was from memory. As the incident of 1982 that I have narrated earlier, here is one more example of Bhai's photographic memory.}

To sum up, in the final analysis, Bhai was what his three young friends, Amarendra Dhaneshwar, Jayant Dharmadhikari and Anant Kamerkar have characterized him as in the one hour long documentary film that they made on him – **Nirantar Yoddhaa**

– a Relentless Fearless Crusader or Warrior. Bhai was surely worried about the fate of India and its multitudes until his last breath, but he had the satisfaction of having given his fullest devotion to all the causes dear to his heart.

Aniruddha Limaye

Short Political Biography of Shri Madhu Limaye

(Madhu Limaye was one of the most distinguished personalities of modern India who played a pivotal role in the freedom movement and later in the liberation of Goa from the Portuguese. He was a committed socialist, a distinguished parliamentarian, Champion of the civil liberties, a prolific writer and dedicated to the cause of the common man of the country. He was a dynamic leader of the democratic socialist movement and always stood by his ideology throughout his life. The virtues of simplicity, austerity, high moral attitude and Gandhian philosophy of peace and non-violence had a great impact on him, which he followed and practice and earned a place of distinction among the galaxy of leaders. As a socialist stalwart he guided the socialist movement in the country during different phases).

Parti-1 (1922-1947)

Madhu Limaye son of Shri Ramchandra Mahadev Limaye was born on 1, May 1922 at Poona in Maharashtra. Limaye had his Middle School education from Robert Money School, Bombay and Saraswati Mandir Poona. A brilliant student, Limaye completed his Fifth, Sixth and Seventh standard in just one year. Denied permission to appear for the Matriculation examination at the age of 13.

The interruption in formal schooling provided him with an opportunity to read books on history, freedom movement in various countries and biographies of great personalities. After having his school education, Madhu Limaye enrolled for higher education at the Fergusson College, Poona in 1937 and opted World history, Indian Administration, English and Sanskrit as subject ideas. It was during this period that Limaye was attracted towards the socialist ideas. He, thus, started participating in the student movements and became an active member of the All India Students Federation. Since then Limaye's journey to free the humanity from the bondage of colonialism, deprivation and injustice began.

Freedom Fighter

Madhu Limaye entered into the politics at the very tender age when he joined a May Day procession on his 15th birthday in Poona in 1937. This procession was attacked violently by RSS volunteers. Leaders of this procession Senapati Bapat and SM Joshi injured in this attack badly. This was the first date of Madhu Limaye with politics of struggle and resistance. After this baptism, Madhu came in close contact of SM Joshi, N G Goray and Pandurang S. Sane alias Sane Guru ji and attracted drastically towards national movement and socialist ideology along with his other contemporaries V.N. alias Anna Sane, Keshav alias (Bandu) Gorey, Gangadhar Ogle, Madhav Limaye and Vinayak Kulkarni and joined their study circle. On 31st December 1938 this group decided to be the full time worker of Indian National Congress and the CSP.SM Joshi was the General Secretary of the Poona District Congress Committee as well as Secretary of the Provincial Congress Socialist Party. In 1939, SM, appointed Madhu Limaye, the district General Secretary of The Poona Congress Socialist Party (CSP) at the age of 17. Young Madhu Limaye organised CSP in Poona with devotion. Same year two renowned socialist leaders Jayparakash Narayan and

Dr Rammanohar Lohia visited Poona and were impressed with the skills of Madhu Limaye.

In 1939, when the Second World War broke out, he thought that this was an opportunity to free the country from the colonial rule. In October, 1940, Madhu Limaye started campaigning against war and was arrested for his anti war speeches and put up in Dhuliya jail of Khandesh region almost for one year. He was released in September, 1941 and undertook the task of organizing Rashtra Sewa Dal and youth camps in different part of Maharashtra.In August 1942, AICC held its conference in Bombay, where Mahatma Gandhi gave the call of 'Quit India'. This was the first time when Madhu Limaye saw Gandhiji from close quarter.

Many senior leaders of the Congress party including Gandhiji were arrested. Madhu went underground along with some of his colleagues and played key role in underground resistance movement along with Achuyt Patwardhan and Aruna Asif Ali. He established a printing press and started 'Krantikari' a Marathi journal edited by Achyut Patwardhan and SM Joshi. At that time he was staying a place called 'Mushak Mahal' in front of Bombay Central station. It was raided by police on 18th April, 1943, and Sane Guruji, N G Goray, Shribhau Limaye and Madhav Limaye got arrested but SM Joshi and Madhu Limaye escaped.

After the raid at 'Mushak Mahal' socialist changed their hide out and shifted to a new place called 'Huddle House'. In September 1943, Madhu was arrested from this place along with SM Joshi and Vinayak Kulkarni. He was arrested under the Defence of India Rules (DIR) and was detained without trial in the Jails of Worli, Yervada and Visapur till July 1945. During his detention, the British Government tried its best to extract the secrets of the underground activities from him, but Limaye remained tight-lipped despite severe atrocities committed by the police on him.

In Socialist Movement

Madhu Limaye was associated with the Indian National Congress, and the Congress Socialist Party almost for one decade, 1938—48.He attended the CSP's Kanpur Conference in February, 1947, where the prefix 'Congress' was removed from the Socialist Party. Limaye was in the forefront of the reorganizing the Socialist Party and was given responsibility of the Khandesh region. He successfully moblised trade union workers and brought the peasants and the youth into the socialist fold.

Part II (15TH August 1947 to 1964)

In 1947, from August till November he was active in Khandesh and has given some account in the last pages of his autobiography.

On 21ST November, 1947, he left for Europe and atte-nded Socialist International's Antwerp (Belgium) conference as a sole delegate of Indian Socialist Movement. He was in Europe for almost five months. Visited England, France, Czechoslovakia, Switzerland and Italy. His report on the Socialist International conference and his letters to JP, Lohia and other leaders can be a good reference.

Elected to the National Executive, of the Socialist Party at Nasik Conference, March, 1948.He was the Secretary, Parliamentary Sub- Committee, Socialist Party under the chairmanship of Dr Lohia (1948-49).Elected as the Joint Secretary of the Socialist Party at its Patna Conference in 1949, and was also the Secretary, Foreign Affairs Committee of the Socialist Party under the chairmanship of Dr Lohia (1949-50).Elected again as the Joint Secretary of the Socialist Party at its Madras Conference in 1950, and was also Member Foreign Affairs Committee of the Socialist Party (1950-52)

Madhu Limaye married Professor Champa Gupte on 15th May 1952.She proved a great source of inspiration and support to him, both in his personal and public life. Champa Gupte nee Limaye was a strong woman with an abiding faith in the principles and ideals of socialism and stood by Limaye all through in his struggles and travails. They infect, complemented each other in all their endeavors.

Elected again as the Joint Secretary of the Socialist Party at its Pachmarhi (M.P) Conference in 1952, and was also Member Foreign Affairs Committee of the Socialist Party (1952-53).In early 1953 on JPs behest Joined Asian Socialist Bureau at Rangoon, as Secretary.

Madhu Limye also got elected, Joint Secretary, Praja Socialist Party at its first Conference held at Allahabad, 1953-54, after the merger of SP and KMPP, but later on first suspended and then expelled from PSP in 1955 for raising some ideological issues.

As one of the most dynamic leaders of the Socialist Movement, Madhu Limaye strove ceaselessly to translate the socialist ideals into national ethos. His contribution in shaping the destiny of modern India is indeed tremendous. After serving Congress Socialist Party, Socialist Party and Praja Socialist Party, he joined Socialist Party founded in 1955 by his mentor Dr RM Lohia but could not attend the Foundation Conference of the Socialist Party since he was arrested in Goa for it liberation.

Goa Liberation Movement

Madhu Limaye participated in the Goa Liberation Movement, in mid fifties, which was launched in 1946.A staunch critic of colonialism, Limaye led a mass Satyagraha in 1955 and entered Goa on 25/26th July. At Pedne, the Portuguese police attacked the satyagrahis violently, resulting in some deaths and injuries on a large scale. Madhu Limaye was beaten up brutally.

He was kept in police custody for five months. In December 1955, the Portuguese Military Tribunal sentenced him 12 years imprisonment. But, he neither offered any defence nor appealed against the heavy sentence. Once he wrote 'It was in Goa that I have realized how profoundly Gandhiji has transformed my life, how deeply he has shaped my personality and will.' During the Goa Liberation Movement, he spent over 19 months in Portuguese captivity.During captivity he wrote a book 'Goa Liberation Movement and Madhu Limaye' as a prison diary. The book was published in 1996 on the occasion of golden jubilee of the launch of the Goa movement in 1946.

After his release from the Portuguese custody on 25th Feburary, 1957, he continued to mobiles the masses and sought support from different sections and urged the Government of India to take firm steps towards the liberation of Goa. After this mass Satyagraha Government of India was compelled to take military action and liberated Goa from the Portuguese rule. Goa was ultimately liberated in December 1961 and become an integral part of India.

He contested 1957 General Elections from Bandra but got defeated. He moblise Trade unions and workers along with George Fernandes in Bombay and it was great success (1957-58).

Leader of the Socialist Movement

Madhu Limaye was elected the Chairman of the Socialist Party at its National Conference held at Sherghati (Gaya) in April, 1958.During his Chairmanship, great efforts were made in strengthening the organization by adopting specific policies and concrete action plan. His belief in socialism was not dogmatic or doctrinaire, but was a way of life. To him, unless the hierarchical social order was destroyed, social justice would be a distant dream for a large section of the society. Madhu Limaye

played a vital role at Benaras Conference in 1959, where the Socialist Party, under his Chairmanship, adopted a resolution on providing special opportunities for the backward sections of the society.

Parti-III (1964-82)

(Merger of SP-PSP and formation of SSP. Elected to Parliament. Contribution to the Parliament and for civil liberties. Split in SSP., general elections of 1967.Formation of SVD governments 1967. Death of Dr Lohia 1967.1971 general elections lost Lok Sabha seat.Unification of SSP-PSP in 1971 and split again in 1972.Banka by-election 1973 entered in Lok Sabha 3rd time.Emergency, arrest and formation of Janata Party and split.(Janata Party experiment: An insider's account of opposition politics, 1975-1977.Vol. I & II). Formation of Janata Party (S), Lok Dal and Lok Dal (K) in 1982.Retirement from active politics).

After the merger of SP-PSP in 1964, he contested Munghyer (Bihar) Lok Sabha by-election as the candidate of unified SSP and became the Chairman of its Parliamentary Board. SSP splinted at Banaras on 1st Feburary 1965 and PSP was revived. Madhu Limaye was Leader of the Samyukta Socialist Party Parliamentary party in Fourth Lok Sabha, 1967.He also wrote a booklet 'Why Samyukta Socialist'.

A Distinguished Parliamentarian

A parliamentarian par excellence, Madhu Limaye was elected four times to Lok Sabha from 1964 to 1979.He is known for his deep understanding of various subjects, through knowledge of Rules of Procedure and effective use of parliamentary devices. He was an encyclopedia of the Indian Constitution and his speeches in Parliament on constitutional matters are a milestone and not only reflected erudition, maturity and understanding but also demonstrated his concern and

commitment for the cause of common man. Whenever he rose to speak, members across the party line listened to him with rapt attention. According to Madhu Limye, “Parliament was not a substitute for mass and popular movements but an additional instrument of public service and a platform for airing public grievances. It should be used as an instrument for reflecting the hopes and inspirations of the common man.” He raised important issues before the house by effectively deploying his vast knowledge. He will be remembered as an outstanding parliamentarian who enriched debates and proceeding of the house in his inimitable style.

Champion of the Civil Liberties/Court cases

Madhu Limaye has been a fighter for civil liberties all his life. He confronted Judiciary many times and himself argued his cases from lower courts to High Courts and in the Supreme Court and was invariably successful. In 1955, when Madhu Limaye led a mass Satyagrah in Goa against the Portuguese authorities and was kept in police custody for five months without trial and later the Portuguese Military Tribunal sentenced him 12 years imprisonment, he neither offered any defence nor appealed against the heavy sentence since according to him it was a liberation movement but later on he challenged illegal detentions in free India every time he was arrested.

In 1959, when he was Chairman of the Socialist Party and the Punjab unit of his party launched a movement against price rise traveled to various district of the state and on 7th January 1959, when he was sitting in the district party office of Hisar, he was arrested by the police without any warrant. He filed a Habeas Corps against his arrest in Punjab High Court under 226 of the IPC against his arrest. The High Court accepted his writ against his illegal detention and released him on 2nd February 1959.

Second time he was arrested on 5th November 1968 at Lakhisarai railway station under his parliamentary constituency in Mungeyr for the violation of article 144 and of railway law 122.Madhu Limaye challenged his arrest in the Supreme Court and Court declared his arrest illegal and sat him free immediately on 18th December 1968.There is a long list of his court case where he challenged the arrest made by administration and police to help the ruling party to crush its political opponents or protest against its anti people policies. He strongly disapproved the unconstitutional methods adopted by the government to curtail the civil liberties of the citizens.

In the late sixties, unconstitutional controversies occupied the centre stage of national debate.Madhu Limaye protested vehemently on these issues and wrote letters to the then President V .V. Giri and a Judge of the Supreme Court, Justice K.S. Hegde on constitution and conventions and later on discussed these issues in his books Limits to Authority, New Constitutional amendments: death-knell of popular liberties. Parliament, Judiciary, and Parties - an Electrocardiogram of Politics in detail.

Foreign Policy and International Relations Expert

Limaye was a firm believer in the principles of Non-alignment. To him, the concept of Non-alignment was deep-rooted within the framework of freedom struggle, the basis of which has been anti-colonialism, freedom for all people, disarmament, protection of economic interests of the developing countries and world peace.

He wanted to inject a new content and dimension to the non-aligned movement to make it more people oriented. He felt that the movement must articulate economic and social aspirations of the down-trodden people. He held the view that India must take a firm stand in the so-called North-South

confrontation, since that was an extension of the struggle of the colonial peoples against political and economic imperialism.

The policy of non-alignment must work against the imperialistic hegemony of any of the blocs. At the same time, he felt, it should not act as a deterrent to bilateral relations between and other countries. He asserted that the independence of India's foreign policy should be ensured at all costs and that it should aim at safeguarding our political, economic and strategic interests in the long run. He was of the opinion that along with political independence, countries must also be freed from economic exploitation. Non-alignment should also create an enabling atmosphere where the industrially developed nations contribute for the economic growth of the erstwhile colonies. Then alone the policy of non-alignment would become meaningful.

On the nuclear issue, he always emphasized that unless all nuclear powers agree to total disarmament, including destruction of the accumulated nuclear arsenals, India should make no compromise in the matter of its own nuclear development. In this respect, he believed that India must develop its own nuclear technology as early as possible to become self-reliant.In the event of an impending threat to India's security due to the crisis in Bangladesh in 1971, Limaye lent his unstinted support to the then government of India. In fact, he persuaded Jayaprakash Narayan to take the lead in mobilizing world opinion in favour of the liberation of Bangladesh, which was primarily the responsibility of the Government of India. But a true nationalist like Limaye did not sit idle in the moment of national crisis. He also toured various countries to garner international support for the liberation of Bangladesh.

During his illustrious public life spanning over four decades, Limaye visited a number of countries across the globe. He was also the Secretary of the Asian Socialist Bureau, having it's

headquarter at Rangoon. As an observer delegate, he attended a meeting of the Council of the Socialist International in Paris, in 1953. He also accompanied Dr. Lohia on several foreign tours. He attended the 50th Anniversary celebration of the Russian Revolution at Moscow in 1967 along with S.M. Joshi.

His visits to various countries provided him immense exposure on the dynamics of international relations. His knowledge on international issues, interactions with eminent thinkers like Harold Laski and other famous personalities helped him to form a sound base of Indian foreign policy which is of immense relevance even today.

His ideas on Socialism & Secularism

Madhu Limaye's entire ideological edifice was built on secular nationalism. He had an uncompromising stance on India's secular credentials. With a strong belief in the spirit of tolerance, which forms the essence of India's composite and plural culture, he firmly stood for the preservation of secular foundations of the Constitution.

His Democratic Valuesm

With a firm belief in democracy and democratic values, Limaye fought relentlessly to protect the parliamentary sovereignty. Through his writings, speeches and actions he sought to protect democratic heritage in more ways than one. Being firmly committed to the healthy democratic ethos and conventions, he always stood by his principles and never compromised his values during turbulent political situations. His protest from jail against the extension of the term of fifth Lok Sabha bears testimony to this.

Madhu, played an active part in the JP movement and in the effort to create a united opposition party, 1974-77. He was detained under MISA from July 1975 to February 1977 in various Madhya Pradesh Jails. He resigned in protest, from membership

of the fifth Lok Sabha, on immoral extension of its term by Smt. Indira Gandhi through abuse of constitutional provisions about emergency along with his young Comrade Sharad Yadav. He was active in the formation of the Janata Party and the coalition that gained power at the Centre following the emergency. He was elected General Secretary of the Janata Party, on his 55th birthday on 1 May 1977. But he was also blamed for the collapse of the Morarji Desai led Janata coalition government, by insisting that no member of the Janata party could simultaneously be a member of an alternative social or political organisation. This attack on dual membership was directed specifically at members of the Janata party who had been members of the Jan Sangh and continued to be members of the right-wing Rashtriya Swayamsewak Sangh, RSS, the Jan Sangh's ideological parent. The issue led to fall of Janata government in 1979, and the destruction of the Janata Party. Later he joined Charan Singh camp and became General Secretary, of his Janata Party (S) and Lok Dal, 1979-82. In 1982 he breaks away with Lok Dal and formed Lok Dal (K). Madhu Limaye retired from the active politics in 1982.

Part-4 (1982-95)

(After his retirement from active politics, Madhu Limaye wrote more than 100 books in English, Hindi and Marathi and contributed more than 1000 articles in various periodicals, journals and newspapers).

Prolific Writer

Like his performance on the floor of Lok Sabha, his writings are also logical and incisive, fearless and forthright, backed by facts and historical perspective. Though he remained aloof from active politics since 1982, he continued to voice his concern on issues pertaining to the social, political and economic development of the nation through his numerous writings.

His scholarly attributes are well reflected in his works, which cover a varied range of subjects of constitutional and parliamentary relevance and of national importance. The national and international issues that had been raised by Madhu Limaye in his writings are bound to provide enough food for thought. Madhu Limaye would ever be remembered by the countrymen for his brilliant ideas, which have great relevance for generations to come. Some of his works include, India Polity in Transition, India and the World, Birth of Non- Congressism, Communist Party: Facts and Fiction and Evolution of Socialist Party. His writings are reflective of his deep understanding of the numerous issues confronting the Indian society during different phases of History. His works also give an insight into the prevailing socio-economic and political situation and the views of the socialist leaders of his time.

For his commendable contribution in the freedom movement, Limaye was con ferred the Sanman and offered pension by the Government of India. But, he did not accept that Sanman and the pension and similar benefits offered to him in recognition of his contribution to the Goa Liberation Movement. He had not even accepted the pension scheme provided to the members of the Parliament. As a committed socialist, Limaye had demonstrated the spirit of selfless sacrifice which will be remembered for all times to come.

Last Phase

Retired from active politics in 1982 after the formation of Lok Dal (K) .In retirement, through the 1980s, he continued to write; he was especially caustic on Constitutional issues, where he set himself the task of defending the Constitution in the media against those who would seek to modify it to centralize power, or to replace the Westminster system with a Presidential one, fearing a ‘slow slide to despotism.

Madhu Limaye passed away on 8 January 1995 in New Delhi at the age of 72 after a brief illness. He was suffering from acute bronchial asthma. Madhu Limaye will be remembered by generations to come for his relentless struggle to protect civil liberties and championing, the cause of social justice. As an astute parliamentarian, he belonged to exclusive genre of members who always used to come to the house after doing painstaking research and homework. A man of utmost integrity, Madhu Limaye always acted with conviction. He has set an example of highest moral and ethical norms in public life. In his passing away the country has lost a true patriot, nationalist, renowned thinker, socialist leader and a distinguished parliamentarian.

Madhu Limaye wrote more than 100 books in English, Hindi and Marathi and contributed more than 1000 articles in various periodicals, journals and newspapers.

Remembering the Two Madhus

- Raghu Thakur

I came in contact with the two Madhus when around 1973, they visited my native town Sagar, Madhya Pradesh, to address a training camp of the Samajwadi Yuvajan Sabha. Madhu Dandavate inaugurated the camp, while

Madhu Limaye gave the valedictory address. We made arrangements for their stay at the V.C.Jain dharma shala. I got an opportunity to observe the common qualities of both of them, at close hand, on that occasion. They were like two rivers which met with as also crossed one an- other, but, in the end, flowed together in the big ocean.

Having become active in the Congress Socialist Party days, they later joined separate plitical parties, owing to their natures and associations, but came together in the same party. There were several similarities in their quali- ties, but they differed in

expression and style of working. Therefore, they were together in the Socialist Party in 1948-55, but, thereafter joined PSP or the SSP. They came together again in the Socialist Party in 1971, but separated in 1979 in the Janatha Party and the Lok Dal. Then, they were mentally together at the time of the formation of the Janata Dal. I am giving below their com- mon qualities.

1. Austerity: Both symbolised austerity. A common worker could approach them with ease, without the awe associated with big leaders and discuss simple issues with them, while a scholar could discover the intellectual in them. When Madhu Dandavate visited the camp, he used to wash his clothes himself. He carried with him a small bag. The same was the case with Madhu Limaye, and a small brief-case contained his entire household.

2. Firmness of Belief: The two Madhus were unpar- alleled in their firmness of belief. They never left the so- cialist way of life. The powerful Congress Party under Jawahar Lal Nehru or the strong current in favour of Indira Gandhi in 1971 failed to deflect them from their beliefs. Both Nehru and Indira Gandhi themselves realised this. After Smt. Gandhi secured a big popular mandate in the 1971 general elections, someone asked her that since she wanted to follow socialist policies, why not get Madhu Limaye on board? She told the questioner that no kind of temptation could purchase him.

3. An Ideal socialist way of living: The two Madhus lived an ideal life, and in their personal and public living, there was no difference. In this sense, they were dedi- cated Gandhians and in their private as well as public lives, the words matched the deeds. Both lived like Kabir who reported to his God that he had not soiled the ap- parel given him. They had been born spotless and both maintained that purity till the end.

4. Commitment to Study: Both used to spend sufficient time to study, and even in the midst of other engagements, they kept themselves abreast of current de- velopments. They maintained, as if by habit, regularity in reading and writing. Dandavate was a teacher by profession and Limaye a teacher without formal training. Madhu Limaye was a moving library so that anyone could get from him the details of some development or person along with the necessary dates. Dandavate was a recounter of developments in a humorous style so that whatever he said sank easily into the listener's mind. Generally, Limaye used to speak frankly of some big person or philosophy which the listener could easily grasp. He was by nature an analyst and a philosopher. Dandavate's style was humorous, and he could tell the bitterest things with sugar coating. On the other hand, Limaye used to administer a bitter medicine by warning that it is bitter, but he could always persuade the patient to take it.

5. An ascetic-like life: Both lived like Rishis of yore who considered it good in this renounceable world. After he suffered from heart ailment, Limaye's friends urged him to get an air-conditioner stalled in his residence. Al- though we insisted very hard and advanced all sorts of arguments, he did not agree. He lived a whole life with- out a motor car. He would travel in a three-wheel auto- rickshaw or even on a two-seater. He was after the objective, and did not care for such conveniences. The same was the thinking and the style of Dandavate, as well. He would use any vehicle, be it scoter or whatever.

Madhu Limaye was a kind of Hath Yogi in certain matters of principle. He held that a candidate who had lost a Lok Sabha election had no right to be put up for the Rajya Sabha as a candidate. Lohia used to call such practice as entry by the backdoor. After Madhu Limaye had lost the Lok Sabha election in 1980, several persons proposed that he accept to go to the

Rajya Sabha. Even Choudhry Charan Singh personally pressed him. How- ever, Limaye did not relent. When Dandavate lost the general election in 1991, he also got several requests for him to go to Rajya Sabha. But he never had any desire for it.

6. Commitment to Equality: Both had a deep feeling for equality and their way of living was based on it. Preach- ing of socialism is easy, but it is hard to practice it. The two Madhus however lived that life and welcomed ev- erybody with equal respect whether a small person, a big capitalist, a poor man, and persons of every caste or creed.

7. Equality of men and women: They did not only believe in this principle, but also practiced it. The two couples were ideal couples in the social and political life of the country who were completely devoted to one an- other. There was not even a shade of the thinking of the obsolete feudal mentality. They were not only husband and wife but were comrades-in-arms and close friends. Pramilaji was a partner of her husband in political as well as electoral fields. However, Champaji was only a politi- cal companian, but not an electoral one, although she always worked as a volunteer at election time. Madhuji shared Champaji's work in the kitchen and she shared his political work. The two Madhus had deep respect for the independent personalities of their wives. Pramilaji was not considered by Dandavate as his follower, but an independent person. The same was the case with Limaye and Champaji. Both lived a life based on moral values. Both spoke in the language of action. Those who met them were impressed by their conduct and life-style as the two Madhus never indulged in pontificating..

8. Above any thought of wealth: Although they got ample and tempting opportunities for amassing wealth, they never attempted it. The socialist principle that you take from the society according to your needs, and con- tribute to it according to your capacity, has been their inspiring principle. Dandavate was a

polite rebel, and Limaye an angry rebel. This was due to their different styles of working which probably arose from their different places of political work, and the specific needs of respective areas. Limaye represented a constituency in Bihar and Dandavate in Maharashtra. It was necessary to identify with the rising consciousness of the up-coming backward castes in Bihar. However, the stable and con- tinuing political tradition of politics in Maharashtra ex- pressed the political temperament of the middle classes in the state. Dandavate had therefore to stick to the same political party. He struck to the same building and tried to repair it till the last, lest it fall down. Limaye had to go through different experiences for the achievement of his political mission and was obliged to make experiments. Whenever he realised that the structure in which he was living was not adequate for his ideas, he would start re- construction. Dandavate could remain a revolutionary even in a dilapidated house, while Limaye had to construct a new building to serve his revolutionary dreams. These are the different expressions of the same temperment. Dandavate' a faith in the political party and Limaye's in its thought were two faces of the same coin.

9. Dandavate could control and absorb his anger, but Limaye sprouted his. Yet, both hid a flow of compassion below their anger. Limaye could reproach a worker harshly, and yet offer him coffee, and prepared it himself. Even when angry at heart with someone, Dandavate could enquire after well-being etc,. He could swallow anger and show compassion, as Limaye would express his anger and then show compassion.

10. Parliamentary Work: Both contributed greatly to it. Limaye was master of its rules of procedure and em- ployed his knowledge in the debate to achieve his goal. His is a sole example of raising an issue continuously in session after session and thereby compel the Govern- ment to act. These days, walking out of the House has become so frequent that people have

begun to ridicule it. Sometimes, boycott of Parliament becomes a tool to get something adopted or to defend something in a clever manner. A parliamentarian's duty is to participate in a debate, leading to voting. However, these days, the Rul- ing Party and the Opposition collude in staging the boy- cott drama. Thereby, the Ruling Party gets its motion adopted, while the Opposition's show of opposing the Government's acquits it of its duty. Several motions which could be rejected were got adopted by this collusion be- tween the ruling and the opposition groups. The Patent Amendment act was passed likewese. Limaye believed in offering staunch opposition to the Government in Par- liament. He could accept suspension from the House, but not resort to boycott and give up the battle in the mid-stream. Dandavate's speeches in Parliament were a flow of the facts and arguments. Even when he rose to interrupt, the opponents would hear his arguments with silence as if mesmerised. Whenever Limaye stood up to say something, the ruling establishment would tremble with apprehensive as to which dignity would be floored. When Dandavate rose to speak, the House would belike a class where a good teacher was giving lessons to stu- dents. Limaye's was a thunder of the tiger and Dandavate spoke like a sadhu.

The lives of the two Madhus are exemplary and idealistic. At a time when the socialist movement requires a new life, it would be necessary to look at them in har- mony, and mix Dandavate's harmony and Limaye's lemon to administer a proper dose of medicine to restore the health of the ailing socialist movement. Their sepa- rate qualities, too, are such that they can teach something or the other to the new generation of young socialists.

(Translated from Hindi by Surendra Mohan)

BOOKS & ARTICLES BY MADHU LIMAYE

Tito's revolt against Stalin, by Madhu Limaye. Published by Chetna Prakashan for Socialist Party, Bomaby, 1949-16 pages.

Communist Party: facts and fiction, by Madhu Limaye. Chetana Prakashan, 1951-100 pages.

The Barren Path: a reply to Aruna Asaf Ali, by Madhu Limaye, Socialist Party (India). 1951-12 pages.

'Foreign Policy: Some Points For Discussion', by Madhu Limaye, Pamphlet issued on the eve of the Special Convention of the Socialist Party at Pachmarhi M.P. 1952.

Report of the special convention held at Pachmarhi, Madhya Pradesh, 23rd to27th May 1952.Socialist Party (India).

Compiled and Edited by Madhav Gokhale .Published by Madhu Limaye, 1952-206 pages.

The Merger: how and why. Praja Socialist Party. Published by Madhu Limaye for the Praja Socialist Party, 1952-47 pages.

Where is the Left going? by Madhu Limaye. Socialist party, 1952-17 pages.

Evolution of socialist policy, by Madhu Limaye. Chetana Parkashan, 1952-33 pages.

Report on Kashmir, by Sadiq Ali, Madhu Limaye. Praja Socialist Party, 1954-38 pages.

Indian communism today, by Madhu Limaye. Book Centre.1954-23 pages.

Betrayal of the P & T Men and other Central Govt. Employees, by Madhu Limaye. Bombay: Socialist Publications, 1957-11 pages.

Indian Politics Today, by Madhu Limaye (The pamphlet was issued on the eve of the Third General Election, 1962).Socialist Party Publication.

The Sino-Indian war; its historical and international background and pre-conditions of victory, by Madhu Limaye. Published by Himmat Jhaveri, 1962-62 pages.

Draft Programme and Political Line, by Madhu Limaye. (Presented at the First National Conference of the Samyukta Socialist Party held from 29-31 January, 1965, Varanasi) (New Delhi: Samyukta Socialist Party, 1965-26 pages).

Why Samyukta socialist? by Madhu Limaye. Popular Prakashan, 1968-66 pages.

Politics of transition, by Madhu Limaye.Published by Vasant Helekar, Bombay. 1969-109 pages.

Triple alliance and price loot: spotlight on the suppression of Tariff Commission Reports. N.P. 1972-11pages. (SUPPRE-SSION OF TARIFF REPORTS Consumer Fleeced, **Triple Alliance** Makes Billions PROFITABILITY IN 1971-72, shared the unprecedented **loot**. Shri Madhu **Limaye** raised this question in the Lok Sabha on the last day of the budget session).

Lok Sabha poll : a challenge, by Madhu Limaye. New Delhi: Shyamal Basu.1979-27 pages.

Future of Hindustan: the Bangladesh War and its aftermath, by Madhu Limaye. Samajwadi Sahitya Vibhag Prakashan. 1993-36 pages.

Constitution and conventions : letter to President Giri and Justice Hegde, by Madhu Limaye. Ashok Printing Press, 1995-11 pages.

The New Constitutional Amendments: Death-Knell of Popular Liberties,by Madhu Limaye. Allied Publishers Private Ltd., New Delhi, 1977-33 pages.

India and the world, by Madhu Limaye. New Literature, 1979-58 pages.

Politics after freedom, by Madhu Limaye. Atma Ram, 1982-464 pages. A socialist leader's survey of the post-1947 Indian political scene.

Problems of India's foreign policy, by Madhu Limaye, Nanak Chand Mehrotra. Atma Ram, 1984-320 pages.

Prime movers: role of the individual in history, by Madhu Limaye. Radiant Publishers, 1985-448 pages.

The age of hope: phases of the socialist movement, by Madhu Limaye, Nanak Chand Mehrotra. Atma Ram, 1986-527 pages. Socialist movements in India, 1947-1975.Articles.

President vs. Prime Minister, by Madhu Limaye. Janata Party, Bombay Regional Committee, 1987-82 pages. On the question of Mail Intercept Bill; includes excerpts of documents exchanged between Rajiv Gandhi and Giani Zail Singh.

President Vs. Prime Minister.Bombay: A Janata Party Publication, 1987-60 pages.

Contemporary Indian politics, by Madhu Limaye. Radiant Publishers, 1987-467 pages.

Birth of non-Congressism: opposition politics, 1947-1975, by Madhu Limaye. B.R. Pub. Corp., 1988-602 pages.

Musings on current problems and past events, by Madhu Limaye. B.R. Pub. Corp., 01-Sep-1988-349 pages. Articles chiefly on 20th century Indian political conditions.

Indian national movement: its ideological and socio-economic dimensions, by Madhu Limaye. Radiant Publishers, 1989-452 pages.

Cabinet government in India, by Madhu Limaye. Radiant Publishers, 1989-346 pages.

Indian polity in transition, by Madhu Limaye. Radiant Publishers, 1990-254 pages.

Socialist communist interaction in India, by Madhu Limaye. Ajanta Publications (India), 1991-393 pages. Festschrift honoring his Comrade George Fernandes, born 1930, politician and former union minister of India, on his 60th birthday.

Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru, a historical partnership, 1916-1948,Volume 2 of Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru, a Historic Partnership, 1916-1948, by Madhu Limaye, Publisher B.R. Pub. Corp., 1989-510 pages.

Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru: A Historic Partnership, by Madhu Limaye. B. R. Publishing Corporation, 01-Jan-1990.

Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru: A Historic Partnership,1916-1931.Volume 1, of Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru, a historical partnership, 1916-1948, by Madhu Limaye. Publisher B.R. Pub. Corp, 1991-411 pages.

Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru: A Historic Partnership, 1932-1942.Volume 2, of Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru, a historical partnership, 1916-1948, by Madhu Limaye. Publisher B.R. Pub. Corp, 1989-510 pages.

Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru: A Historic Partnership, 1942-1946.Volume 3, of Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru, a historical partnership, 1916-1948, by Madhu Limaye. Publisher B.R. Pub. Corp, 1990-355 pages.

Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru: A Historic Partnership 1916-1948 (Vol. I-Vol. IV). Freedom Movement (Phase-III), 1992.

Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru: A Historic Partnership, 1916-1948 :Volume 4 of Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru, a Historical Partnership, by Madhu Limaye. Publisher B.R. Pub. Corp., 1992-1624 pages.

Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru: A Historic Partnership (1947-1948):Volume 4 of Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru : a historic partnership; (1916-1948) byMadhu Limaye. Publisher BR Publ. Co., 1991-411 pages.

Decline of a political system: Indian politics at the crossroads, by Madhu Limaye. Wheeler Publishing, 01-May-1992-234, pages. Collection Of Essays of Madhu Limaye, Offers A Bird's Eye View of Indian Politics And Analyses The Controversies And Concerns That Claimed Public Attention In The Twilight Years Of The Last Century. Part I Politics, 3 Chapters-Part II President's Powers 3 Chapters, Part III Speaker, Defection Law And Reforms-5 Chapters, Part Iv Soviet Development And India-2 Chapters, Part V RSS Family Organizations-Religion And Politics 6 Chapters. Very Slightly Shop soiled.

A Self Liquidating Reservation Scheme: A step to social Justice, by Madhu Limaye on Supreme Court Decision on Backward Class Reservation, New Delhi, 1992-30 pages.

Parliament, judiciary, and parties: an electrocardiogram of politics, by Madhu Limaye. Ajanta Publications, 1994-225 pages.

Religious bigotry: a threat to ordered state, by Madhu Limaye. Ajanta Publications, 1994-191 pages. Articles, chiefly on communalism in the light of Indian religious perspective.

Documentary History of the Janata Party, 3 volumes, by Madhu Limaye. Advent Books, 1993

Janata Party Experiment: An insider's account of opposition politics, 1975-77(Vol. I&II) by Madhu Limaye. B.R.

Pub. Corp., 1994. Destructive Faction Struggle in the Janata Party The Janata Party was not an integrated party. Nor was it a cadre-based party. Only two elements in it subscribed to a definite ideology: the Socialists and the Jan Sangh.

Janata Party Experiment: An insider's account of opposition politics, 1975-77.Volume 1 of Janata Party Experiment, by Madhu Limaye. Publisher B.R. Pub. Corp., 1994-592 pages.

Janata Party Experiment: An insider's account of opposition politics, 1977-80.Volume 2 of Janata Party Experiment, by Madhu Limaye. Publisher B.R. Pub. Corp., 1994-163 pages.

The August struggle: an appraisal of Quit India movement, by Madhu Limaye. Sindhu Publication, 1993-47 pages.

Limits of authority: political controversies and religious conflicts in contemporary India, by Madhu Limaye. Shipra Publications, 1994-254 pages.

Manu, Gandhi, and Ambedkar and other essays, by Madhu Limaye.Gyan Pub. House, 1995-180 pages. Articles on sociology, religion, culture, current affairs, etc.A set of articles of topical interest by Madhu Limay in five parts com subjects: conflict between Dr. Ambedkar and Gandhi, Gatt and Politics Current constitutional, parliamentary and political controversies,

Last writings, by Madhu Limaye. B.R. Pub. Corp., 01-Dec-1996-142 pages.

Goa liberation movement and Madhu Limaye, by Madhu Limaye. B.R. Pub. Corp.1996-151 pages. Prison diary of Madhu Limaye during 1955-57 in Goa Jail; published on the occasion of the Golden Jubilee of Goa Liberation Movement on 18th June 1996.The headlines in the Marathi daily Lokamanya said, "Death of Madhu Limaye under imprisonment in Goa?" There had been

no news from Madhuji after they had crossed the Goa border on the night of 25th July. Numerous telegrams were sent but..

Goa liberation movement and Madhu Limaye, by Champa Limaye. Delhi: B.R. Publishing, 1996-151 pages.

Galaxy of the Indian socialist leaders, by Madhu Limaye. B.R. Pub. Corp., 2000-392 pages. Contribution of some of the significant socialist leaders on contemporary history of Indian freedom struggle and post 1947 socialist movement in India.

Madhu Limaye on famous personalities, by Madhu Limaye. B.R. Pub. Corp. 2002-181 pages. On the politicians, chiefly from India, and their role in post-1947 India.

Madhu Limaye in Parliament: A commemorative volume (A Monograph on Madhu Limaye, containing many of his important speeches in Lok Sabha, Published by Lok Sabha Secretariat - Parliament of India).Lok Sabha Secretariat, 2008-664 pages. Collected speeches of the parliamentarian brought out by the Lok Sabha Secretariat on his birth anniversary.

Books In Hindi

Kamyûnism Pârmî sac aur jhûm,(Communist Party, Sach Aur Jhoot) by Madhu Limaye.1953-96 pages. Ideological disputes.

Socialist Party, Tritya Rashtriya Sammelan, Varanasi :Adhyakshiya Bhashan, Madhu Limaye.Hyderabad: Commercial Printing Press, 1959-33 pages.

Chekoslovakia par Rusi ka balatkar : Lok Sabha men, 23.8.1968, ko diya hua bhashan, by Madhu Limaye. Published by Pannalal Surana, Bombay.2005-7 pages.

Chaukhamba rajya : ek rooprekha, by Madhu Limaye. Calcutta: Samta Prakashan, 1973-26 pages.

Apatkal : samvaidhanik adhinayakvaad ka prashast path, by Madhu Limaye.New Delhi: Samta Prakashan, 1975-20 pages.

Marksavada aura Gandhivada, by Madhu Limaye. Pallavana Parakasana Delhi. 1981-74 pages.

Samasyâem aura vikalpa, by Madhu Limaye. 1982-172 pages. Articles on politics and government in India.

Svatantratâ ândolana kî vichâradhâra, by Madhu Limaye. Delhi: Pallavan Prakashan, 1983-155 pages. Articles on the Indian freedom struggle.

Dr.Ambedkar ek chintan, by Madhu Limaye.Mumbai: Rachana Prakashan, 1986.128 pages.

Râshmrapati banâma Pradhânamantrî, by Madhu Limaye. Pratipaksha Samatâ Prakâúana. 1987-83 pages. On the relationship between the president and the prime minister as envisaged in the Indian Constitution.

Baba Saheb Dr Ambedkar: Ek Chintan, by Madhu Limaye. Atmaram and Sons.1991-128 pages. Political and social views of Bhimrao Ramji Ambedkar, 1892-1956, statesman and social reformer.

August Kranti ka bahuayami paridrishya, by Madhu Limaye.New Delhi:Samajvadi Vicharmala, 1992-52 pages.

Dharam aur rajneeti, by Madhu Limaye. Samta Trust, Bhopal.1992-94 Pages.

Rajneeti Ki Shatranj - VP se PV Tak, Bharatiya Rajneeti Ka Naya Mod, by Madhu Limaye. Bhopal: Samata Trust, 1992-100 pages.

Saradâra Pamela, suvyavasthita râjya ke praGetâ: Madhu Limaye.1993-79 pages.Contribution of Vallabhbhai Patel, 1875-1950, freedom fighter and nationalist to the Indian freedom struggle, a study; translated from original in English.

Mahatma Gandhi rashtrapita kyon kahlate hain, by Madhu Limaye.New Delhi: Samajvadi Vicharmala, 1993-12 pages.

Rashtriyata ke dushman : sankird va bikaou Hindu aur dharmandh Musalman, by Madhu Limaye.New Delhi: Samajvadi Vicharmala,

1993-24 pages.

Bhartiya rajniti ka sankat, by Madhu Limaye. 1995. Contemporary Indian politics.

Bharateeya rajneeti ke antarvirodh, by Madhu Limaye. Delhi: Saransh Prakashan, 1996-191 pages.

Âtmakathâ, by Madhu Limaye, Sulabha Kore.Bhâratîya Prakâúana SaCsthâna, 1998-506 pages.Autobiography of an Indian politician.

Nyâyâlayâ Main Madhû Limaye, by Y. D. Phadke. 2000-100 pages.On Madhu Limaye, Indian politician, defending himself in courts during his trial by the then British Government.

Nyayalaya mein Madhu Limaye.New Delhi: Madhu Limaye Smriti Nyas, 2002-120 pages.

Loksabha chunaov : ek chunauti, by Madhu Limaye. New Delhi: Pragatisheel Janvicharak Manch, 1977-28 pages.

Samasyayen aur vikalp, by Madhu Limaye. New Delhi: Samta Pustak Mala, 1982-173 pages.

Sankramankaleen rajneeti, by Madhu Limaye. Lucknow: Rammanohar Lohia Smarak Samiti, 1986-211 pages.

Parivartan : samajik arthik evam rajnetik, by Madhu Limaye.Kotta: Samta Vichar Manch, 1987-27pages.

Sangh parivar ki lachar bodhikta, by Madhu Limaye. New Delhi: Samjwadi Vicharmala, 1993-30 pages.

Sarvajanik jeevan mein naitikta ka lop, by Madhu Limaye.New Delhi:Samajvadi Vicharmala, 1993-15 pages.

Samajvad : kal, aaj wa udhya, by Madhu Limaye.Pune: Dyanamic Publishers, 1996-45 pages.

Atmakatha, by Madhu Limaye.Mumbai: Ashar Prakashan, 1996-456 pages.

Sauhard, by Madhu Limaye. Edited by Champa Limaye Delhi: Medha Books, 2003-144 pages.

Aarakshan Ki Neeti, by Madhu Limaye.

Ayodhya - Vote Bank Ki Vidhwansak Rajneeti, by Madhu Limaye.

Communist Party: Kathni Aur Karni, by Madhu Limaye.

Books In Marathi

Communist Zaheernamyanchi shanbhar varshe, by Madhu Limaye. Mumbai. Sadhana Prakashan, 1950-31pages.

Ajchen Bharateeya rajkaran va samajvadi paksh, by Madhu Limaye. Mumbai: Samajwadi Pakshachen Prakashan, 1957. (Xeroxed) 20p.

Dr. Ambedkar : Ek Chintan, by Madhu Limaye (Translated from Hindi by Amrendra. Nandu Dhaneshwar, Bombay, Rachana Prakashan 1986)

Karmayôgi Da Râmamanôhar lôhiyâ, by Madhu Limaye, Ji Suramauli. pratulaku, Ji. Yam. Añjayya, 1997-16 pages.

Peca râjakâraGâtale, by Madhu Limaye. Granthâlî, 1998-224 pages.

Ajchen Bharateeya rajkaran va samajvadi paksh

Bharateeya rajkaran : kothe challe aahi, by Madhu Limaye.1982-16 pages.

Bharatiya rajkaran kute chalate ahe

Pashantar bandi? navhe, aniyantrit nitishahichi nandi! by Madhu Limaye.Pune: Gopal Mokashi, 1985-40pages.

Ladkya popatas, by Madhu Limaye.Mumbai: Popular Book Depot, 1961. 32 pages.

Âtmakathâ, by Madhu Limaye, Sulabha Kore.Bhâratîya Prakâúana Samsthâna, 1998-506 pages.Autobiography of an Indian politician.

Trimantri Yojna

Swatantraya Chalvalichi Vichardhara

Communist Paksachey Antrang

Samajwad Kaal, Aaj Vva Udya

Chaukhamba Rajya

Rashtrapita

BOOKS ON MADHU LIMAYE

Goa liberation movement and Madhu Limaye, by Champa Limaye. Delhi: B.R. Publishing, 1996-151 pages.

Shri Madhu Limaye, by Champa Limaye. Delhi: Samajvadi Sahitya Sansthan, 2003-168 pages.

Vedhak vyakti-vedhak prasang. Edited by Champa Limaye. Mumbai: Rachana Prakashan, 1988. 180 pages.

Madhu Limaye, jîvana aura râjanîti, by Vinoda Prasâda SiCha, PremasiCha.1996-458 pages.Contributed articles, reminiscences by various friends and associates on the life and works of Madhu Limaye, politician and socialist; some articles have been translated from Marathi.

Nyâyâlayâta Madhû Limaye, by Y. D. Phadke.2000-100 pages. On Madhu Limaye, Indian politician, defending himself in courts during his trial by the then British Government.

Shri Madhu Limaye-Ek Jeevni by Prakash Bandrey.

Women: power and progress, by Champâ Limaye.B.R. Pub. Corp., 01-Dec-1999-230 pages.

Madhu Limaye on Famous Personalities. Edited by Champa Limaye. Delhi: B.R.Publishing Corporation, 2002-181 pages.

Contents: Foreword. Preface. 1. Mahatma Gandhiji: the dynamics of change. 2. Sardar Petel: protagonist of an ordered state. 3. Homage to Jawaharlal Nehru. 4. Rajendra Babu vs. Rajaji: attitude of Nehru. 5. Rajendra Prasad's reactions and views. 6. Khan Abdul Ghaffar Khan was a true Satyagrahi. 7. Jinnah as social reformer. 8. Morarji Desai: a strong willed personality. 9. Charan Singh : Product of a fractured social order. 10. Sanjiva Reddy excelled as speaker. 11. Indira Gandhi as I knew her (Indira Gandhi's Mohini Attam). 12. Four chapters of political life. 13. Shri Abasaheb Kulkarni: a loving friend. 14. Jagannathrao Joshi: a co-prisoner's tribute. 15. New light on a great reformer. 16. Pandita Ramabai Saraswati – an obscure page. 17. Futile attempt to reconcile Gandhiji and Subhas Bose. 18. Marx and Engels: German nationalists, western Chauvinists or universalists? 19. Germany must absorb Slav nations. 20. Western Europe must unite against Russia. 21. For Marx, Engels the world meant the west. 22. Lenin against Leninism. 23. Price for going slow. Index.

"This book Madhu Limaye on Famous Personalities contains a collection of articles exploring certain unknown facets of these famous personalities. The first article conveys the manner in which Gandhiji transformed political activism in India. The article on Sardar Patel communicates the core belief of the Sardar in an "ordered state" and his efforts towards establishing it in India.

One article reviews affinities and differences between Mahatmaji and Netaji Subhas Bose, while another article pays homage to Jawaharlal Nehru, Mahatmaji's heir apparent. Two articles are about Rajen Babu. One describes how he adroitly

defeated Jawaharlal's attempts to deny him the post of "the president of our republic", and the other about his contribution as well as his attempts to define the role and responsibilities of the 'President of India".

There are articles that deal with little known aspects of certain famous persons like Mohammed Ali Jinnah, Pandita Ramabai and Mahadev Govind Ranade.

One section deals with obituaries or pen sketches of eminent persons like Khan Abdul Ghaffar Khan, Morarji Desai, Indira Gandhi, and about Madhuji's personal relations with many of them despite his political differences with them.

Finally, one section of articles throws light on biases and limitations held by Marx and Engels. Two articles deal with developments in the Soviet Union in the years during which Mikhail Gorbachev made to transform the Soviet Union, and yet, preserve its essential unity.

The common thread that runs through these articles are Madhuji's scholarship, his deep knowledge of social reform movement and freedom movement in India, his extensive knowledge of current affairs, his deep study of views and writings of Marx and Engels, and last but the least, his ability to be objective and to view developments and personalities from a different and unusual perspective.

The book should make an interesting reading for students and keen observers of politics."

Dear Popat, by Madhu Limaye. Letters to his son Aniruddha from Goa prison mentioned in his book 'Goa liberation movement and Madhu Limaye. Also published in Marathi as Ladkya Popatas.(To Dear Popat) Dear Tiny Tiny Pats, Our motherland became an independent country 14 years ago. The rule of the White British came to an end and the rule by our own people began. But Goa, although a part of our country remain slave......

Title :	Dear Popat
Author :	Madhu Limaye
Illustrated by :	Keerti Ramchandran
Publisher :	National Book Trust

The beautiful day which dawned with India's freedom - 15th August 1947, unfortunately did not bring the same for the smallest but probably the most beautiful state of our country - Goa, which continued its struggle under the oppressive regime of Portuguese, for many more years after 1947.

Madhu Limaye, a freedom fighter, initiated a Satyagraha movement against Portuguese Government in 1955. For his protest, he was beaten mercilessly and was sentenced to a twelve year imprisonment. From the Fort Aguada Jail, he started writing letters to his 1 year old son - Popat (Aniruddh) - his way of filling the loneliness of his days by steering his mind and thoughts to the memory lanes of his family and his beloved son. He attempted to bridge the gap that physical distance had brought between a father and a son by sending a capsule of his affection regularly in written form.

The affectionate letters that he wrote to Popat must have been Popat's prized possessions throughout his life and now for us to savour the loving words of a father to his son. I simply enjoyed the diverse and disjoint topics, finding their mention in his letters - the way a child's attention moves from one thing to another - jerkily but enthusiastically.

In some letters he mentions about the fireflies coming through the window of his room and the conversation he had with them, the birds and animals which are being coaxed by him to convey his messages to his dear son Popat but they just eat the treat he offers and do not obey him. Sometimes he talks about mother sea and his son, who are engaged in a game of

hide and seek and other times he describes about the huge ocean waves crashing against the rocks near the prison.

Besides being in captivity, Limaye and his small group of friends, enjoyed and celebrated all special festivals and occasions including Popat's birthday and his father getting the special treatment of not doing any chores that day and just basking in the sweet memories of Popat.

Madhu Limaye has written some very profound pieces but he has neatly managed to bring his writing style to a very comfortable level where his son could understand the written matter when his mother read these letters to him. One thing which I liked the most is the tone of third person narrative which Limaye has used in most of his letters, the way children talk about themselves and while addressing others. Using words like Bho-bho for a dog, miao for a cat, chiu-tai for a sparrow, zhook-zhook for a train etc. lends an extra personal touch to the letters and make the reading very interesting.

ARTICLES BY MADHU LIMAYE

VK Krishna Menon's Marathon Speech on Kashmir at the Security Council. Madhu Limaye offers a bird's eye-view of Indian Politics and with extraordinary brilliance he analyses the controversies.

'Significance of Yugoslav-Soviet Conflict' by Madhu Limaye, in Janata on June 5, 12, 26 & July 3, 1949.

'New Order in Asia', Janata, by Madhu Limaye. 26 February 1950.

"India and China" by Madhu Limaye. Janata 7 January, 1951.

Statement by Asoka Mehta and Madhu Limaye, Janata, 25 July 1951.

"India's Mediation in Korea", by Madhu Limaye. Janata, 14th December, 1952.

'Issues Before the First Asian Socialist Conference,' by Madhu Limaye. Janata, Jan. 4, 1953.

Madhu Limaye's statement on the formation of PSP Government in Travancore-Cochin(Kerala). Janata, 4th March, 1954.

'On PSP's International Policy,' by Madhu Limaye. Janata, 18th April, 1954.

"Peaceful Coexistence plus Something", by Madhu Limaye. Janata, 8th August, 1954.

Indian Communists : The New Phase, by Madhu Limaye. Pacific Affairs, Vol. XXIV, No. 1, (March 1951).Pacific Affairs, September 1954.

"Chinese Aggression and India's Reaction", by Madhu Limaye, United Asia, 1959.

Lessons of Central Government Employees' Strike: by Madhu Limaye, Mainstream-VII (6): October 12, 1968.

"Bangla Desh, India and the world Community", by Madhu Limaye, Janata 26 (J), Republic Day, 1972.

'Four-Pillar State: An Outline' by Madhu Limaye. (Janata; September 2, 1973).

Madhu Limaye's speech at the World Peace Council on Vietnam, March 6, 1979, Mainstream, March 10, 1979.

Sardar Patel's optimism, by Madhu Limaye. Patriot 17th September, 1984.

What is RSS? Article by Madhu Limaye describes What RSS is.

Madhu Limaye also wrote many articles in Sadhana, A Marathi weekly publication. Sadhana is a Socialist Marathi weekly publication that was established by Pandurang Sadashiv Sane Sane Guruji , a leader of Rashtra Seva Dal.

(Compiled by Qurban Ali)

Qurban Ali is a TV Journalist and can be contacted on qurban100@gmail.com

BOOKS & ARTICLES BY MADHU DANDAVATHE

Publications/Books:

1. Quest of Conscience:

(This book embodies Professor Madhu Dandavate's Quest of Conscience. It contains his reflections on recent national and international developments. Written with the sensitivity of a political activist, who has succeeded in fusing ideology with struggle and commitment with values, this book strings together the author's perspectives and analysis of events, issues and personalities).

2. Dialogue with Life

(This book is based on a series of interviews with the author by the Oral History Division of the Nehru Memorial Museum and Library. The book traces the evolution of his life, from its early influences, to the growing impact of various movements, ideologies and writings of great thinkers).

4. Evolution of Socialist Policies And Perspectives 1934-84.
3. Yusuf Meherally: A Quest For New Horizons.
4. Gandhi's Human Touch.
5. As The Mind Unfolds: (issues And Personalities)
6. Three Decades of Indian Communism-Marx and Gandhi.
7. Evolution of Socialist Policies.
8. Kashmir: A test case for Secularism.
9. Gandhiji's impact on Socialist Thinking.
10. Architects of Modern India (a Commentary).

11. Social Roots of Gender Injustice
12. Jayaprakash Narayan: Struggle with Values: A Centenary Tribute by Madhu Dandavate.
13. Jayaprakash Narayan: The man and his ideas (JP memorial lecture by Madhu Dandavate).
14. Marx and Gandhi by Madhu Dandavate.
15. Future of Parliamentary Democracy in India
17. Three decades of Indian Communism (A Praja Socialist publication) by Madhu Dandavate.
18. Constitution of India and challenges of our time (Yusuf Meherally memorial lecture) by Madhu Dandavate.
19. Anibanitila patre (Marathi) by Madhu Dandavate.
20. Echoes in Parliament: Madhu Dandavate's speeches in Parliament, 1971-1990.
21. The Lok Sabha Secretariat has brought out a publication titled "Madhu Dandavate in Parliament: A Commemorative Volume". The Volume contains select speeches of late Prof. Dandavate (Member of Lok Sabha from 1971 to 1991), his biographical profile, his own writings besides, articles/ tributes by eminent personalities on him.